

Національна академія наук України
Інститут української мови

ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ БЮЛЕТЕНЬ

Випуск 29

КИЇВ – 2020

УДК 811.161.2'373'374

ББК Л 43 Лексикографічний бюлетень: Збірник наукових праць
Заснований у 1951 р.

Відновлений у 2004 р. випуском 10

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Є. А. Карпіловська (*відповідальний редактор*),
О. О. Лукашанець (Білорусь), Р. Драгічевич (Сербія),
С. Я. Єрмоленко, К. Г. Городенська, С. О. Соколова, Л. П. Кислюк,
З. Г. Козирєва, О. М. Тищенко, Л. В. Мовчун, І. А. Самойлова,
Т. В. Цимбалюк-Скопненко, Л. І. Дідун (*відповідальний секретар*)

Рецензенти

І. М. Цар,

кандидат філологічних наук
(Інститут української мови НАН України)

О. В. Бас-Кононенко,

кандидат філологічних наук
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)

*До друку схвалила вчена рада
Інституту української мови НАН України
(протокол № 11 від 23 грудня 2021 р.)*

Л 43 **ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ БЮЛЕТЕНЬ.** Зб. наук. праць /
Відпов. ред. Є. А. Карпіловська. – Вип. 29. – К., 2020. – 172 с.

2786-4987 Online

Збірник висвітлює питання, пов'язані з історією лексикографії, методикою й технологією укладання словників різних типів, аналізом українського словникарства, лексикологією, фразеологією, а також із проблемами структурного, семасіологічного, комунікативного аналізу мовного матеріалу як підґрунтя його кодифікації й параметризації у словнику.

Для науковців, учителів, редакторів, аспірантів і студентів-філологів.

ЗМІСТ

ЛЕКСИКОЛОГІЯ, ФРАЗЕОЛОГІЯ ТА ЛЕКСИКОГРАФІЯ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Євгенія Карпіловська

Лексикографічна система «Український глосарій»: структура та функції.....7

Лариса Мовчун

Римографія лексики Оксани Забужко (до словника рим збірки «Диригент останньої свічки»).....19

Оксана Тищенко

Етика та етноніми: лексикографічна рецепція москаль / росіянин / руський; жид.....29

Ірина Самойлова

Опис зменшувальних слів у словниках мови письменників.....40

Наталія Сніжко

Словник мови творчих особистостей: Українське Відродження, полілог культур, модерне лексикографування.....59

Тетяна Цимбалюк-Скопненко

Фразеологія драми П. Куліша «Байда, князь Вишневецький»: склад, особливості семантики, місце в сучасній фразеології.....72

Лілія Дідун

Мовна палітра творів Григора Тютюнника у «Словнику мови творчої особистості ХХ – поч. ХХІ ст.».....82

СЛОВНИКОВІ МАТЕРІАЛИ

Лариса Мовчун

Стійкі словосполуки у творах Оксани Забужко (матеріали до «Словника мови творчої особистості»).....97

Оксана Тищенко

Лексикографічні інновації у прозі Ю. Андруховича: іншомовні запозичення (матеріали до «Словника мови творчої особистості»).....108

Олександр Скопненко, Тетяна Цимбалюк-Скопненко

Матеріали до «Словника фразеологічних синонімів перекладів Миколи Лукаша» (продовження).....118

Лілія Дідун

Творчість Григора Тютюнника в лексикографічному аспекті
(словникові матеріали).....133

Ірина Самойлова

Стилістична палітра слововживань у публіцистиці І. М. Дзюби
(матеріали до «Словника мови творчої особистості»).....142

ОГЛЯДИ***Юлія Цигвінцева***

Лексикографічна проблематика в програмі X Міжнародного
симпозіуму українців Середньої і Східної Європи «Сучасна
україністика: проблеми мови, літератури, культури» (Оломоуц,
Чехія, 5-6 листопада 2020 р. у режимі відеоконференції).....153

ЮВІЛЕЇ***Лілія Дідун***

Вірність Слову. До 85-річчя
Віри Максимівни Білоноженко.....156

СТОРІНКА ПАМ'ЯТІ***Ірина Гнатюк***

Вершник у царині слова. Світлої пам'яті В. О. Винника
(01.01.1929 – 24.03.2020).....160

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ КОНСУЛЬТАЦІЇ***Лариса Мовчун***

Гривна і гривня, рубль і карбованець.....165

CONTENTS

LEXICOLOGY, PHRASEOLOGY AND LEXICOGRAPHY: THEORY AND PRACTICE

Ievgeniia Karpilovska

Lexicographic system “Ukrainian glossary”: structure and functions.....7

Larysa Movchun

Rimography of Oksana Zabuzhko's lexicon (to the rhyme dictionary of the collection “Conductor of the last candle”).....19

Oksana Tyshchenko

Ethics and ethnonyms: lexicographic reception Muscovite / Russian / Russian; Jew.....29

Iryna Samoilova

Description of diminutive words in dictionaries of the language of writers.....40

Nataliia Snizhko

Dictionary of the language of creative personalities: Ukrainian Renaissance, polylogue of cultures, modern lexicography.....59

Tetiana Tsymbaliuk-Skopnenko

Phraseology of P. Kulish's drama “Bayda, Prince of Vyshnevetzky”: composition, features of semantics, place in modern phraseology.....72

Liliia Didun

Language palette of works by Hryhor Tyutyunnyk in the “Dictionary of the language of creative personality of the XX – beg. XXI century”.....82

DICTIONARY MATERIALS

Larysa Movchun

Stable phrases in the works of Oksana Zabuzhko (materials for the “Dictionary of the language of creative personality”).....97

Oksana Tyshchenko

Lexicographic innovations in the prose of Yu. Andrukhovych: foreign language borrowings (materials for the “Dictionary of the language of creative personality”).....108

Oleksandr Skopnenko, Tetiana Tsymbaliuk-Skopnenko

Materials for the “Dictionary of phraseological Synonyms of translations by Mykola Lukash” (continuation).....118

Liliia Didun

Creativity of Grigor Tyutyunnik in the lexicographic aspect (dictionary materials).....133

Iryna Samoilova

Stylistic palette of word usage in journalism I. M. Dziuby (materials for the “Dictionary of the language of creative personality”).....142

REVIEWS***Yuliia Tsyhvintseva***

Lexicographic issues in the program of the Xth International Symposium of Ukrainians of Central and Eastern Europe “Modern Ukrainian Studies: Problems of Language, Literature, Culture” (Olomouc, Czech Republic, November 5-6, 2020 by videoconference).....153

ANNIVERSARIES***Liliia Didun***

Devotedness to the Word. To the 85th anniversary of Vira Maksymivna Bilonozhenko.....156

IN MEMORIAM***Iryna Hnatiuk***

The rider in the field of the word. Bright memory of V. O. Vynnyk (01/01/1929 – 03/24/2020).....160

LEXICOGRAPHIC CONSULTATIONS***Larysa Movchun***

Hryvna and hryvnia, ruble and rouble.....165

ЛЕКСИКОЛОГІЯ, ФРАЗЕОЛОГІЯ ТА ЛЕКСИКОГРАФІЯ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Євгенія Карпіловська

УДК 808.3-54

Лексикографічна система «Український глосарій»: структура та функції

Словник не дарма в українській мові походить від *слова*, навіть якщо це словник значущих частин слова – морфем або сполук слів – синтаксичних конструкцій. Слово як основна одиниця номінації, предикації та оцінки посідає в системі мови і в мовній діяльності спільноти центральне місце і править за вихідний пункт для вивчення всіх інших мовних одиниць. Воно об'єднує в собі простіші мовні одиниці – фонemi, морфemi, си-лабеми, акцентеми, морфонеми, а також стає основою для творення складніших одиниць мовної системи – фразем, синтаксем, входить до їхнього складу. Знання тих мовних ресурсів, з яких збудовано слова української мови, правил їхньої формальної і семантичної будови відкриває перед дослідниками мови перспективи для її розвитку на надійній фактичній, теоретичній і методологічній основі, можливості розв'язувати завдання поповнення й вдосконалення її лексикону та граматичного ладу відповідно до її типологічних рис.

Сучасні комп'ютерні технології уможлиблюють не лише збирання й зберігання великих масивів відомостей про мову – лінгвістичних баз даних, а й опрацювання їх за різними ознаками форми, значення та функціонування одиниць мови, насамперед слів. Таке опрацювання перетворює лінгвістичні бази даних на бази знань про мову, або інтелектуальні лінгвістичні бази даних. Відмінність знань від даних полягає в наданні користувачеві відомостей про те, як певна інформація про слово пов'язана з іншими відомостями про нього, як її застосовувати, описуючи форму, значення чи вживання слова., отже, знання про мову – це відомості про те, як застосовувати інформацію про неї, як її інтерпретувати, пояснювати, зокрема про те, як правильно будувати і вживати слова. Для цього кожен тип інформації повинен дістати таку форму подання користувачеві, що вирізняла б його з-поміж інших.

Саме таку лінгвістичну базу знань про українське слово в 1988 р. задумав створити колектив співробітників відділу структурно-математичної

лінгвістики Інституту мовознавства ім.О.О.Потебні тоді ще АН УРСР (нині – НАН України) під керівництвом доктора філологічних наук, професора Ніни Федорівни Клименко. Перша версія цієї бази під назвою «Морфемно-словотвірний фонд української мови» (МСФ) була готова в 1991 р. Фонд формувався від початку як словникова база знань про морфемну будову сучасного українського слова [Клименко, Карпіловська та ін. 1990]. Його стрижнем – об'єктом опрацювання – став зведений реєстр українських слів. Матеріал для цього реєстру розробники фонду добирали за п'ятьма різнотипними словниками української мови другої половини ХХ століття. Словники різних типів дали змогу охопити різні шари української лексики за її формальною та семантичною будовою, походженням, стилями та сферами побутування. Такими основними джерелами формування МСФ стали: тлумачний «Словник української мови» в 11-ти томах (К., 1970-1980), словник-довідник у 2-х томах І.Т. Яценка «Морфемний аналіз» за редакцією Н.Ф. Клименко (К., 1980-1981), «Частотний словник сучасної української художньої прози» в 2-х томах за редакцією В.С. Перебийніс (К., 1981), «Словник іншомовних слів» за редакцією О.С. Мельничука (К., 1974, 1-е вид.) та орфографічна частина «Словника-довідника з правопису та слововживання» С.І. Головащука (К., 1989), до якої увійшли переважно слова та словосполучки, не засвідчені в тлумачному одинадцятитомнику.

Кожен запис реєстру складався із слова як основного об'єкта опису та зон інформації про нього, так званого інформаційного кортежу. Його формували зони фіксації слова в словниках-джерелах МСФ та зона його частиномовної належності. Отже, мінімальний запис містив 3 зони інформації: зону слова, його частиномовної належності та фіксації в одному зі словників-джерел. Максимальний запис складався із 7 зон – він подавав фіксацію слова в усіх словниках-джерелах МСФ. Словники різних типів уможливили подання в деяких зонах запису додаткової інформації про слово. За словниками тлумачного типу (одинадцятитомником та словником іншомовних слів) було вміщено у відповідних зонах записів відомості про кількість значень слова, а за «Частотним словником сучасної української художньої прози». – відомості про абсолютну частоту його вживання у півмільйонній текстовій вибірці цього джерела. До такої вибірки увійшли тексти творів 25 відомих українських письменників середини ХХ століття з різних регіонів України. Для кожної зони було впроваджено спеціальний показник. Зони одна від одної було відокремлено спеціальним знаком. Таке подання інформації про слово уможливило опрацювання записів за різними параметрами вміщеної в них інформації та за різними їх комбінаціями залежно від завдання, яке ставить користувач системи. Для удоступнення користувачам інформації, уміщеної в МСФ, у 1991 році розробники разом із програмістом В.С. Карпіловським створили

спеціальну інформаційно-пошукову систему «Морфолог» [Klymenko, Karpilovs'ka 1994; Карпіловська 2006: 94–106]. На початку 2000-х років було завершено відладжування нової версії інформаційно-пошукової системи для роботи з МСФ, яку ми назвали «Український глосарій». Про зміни в поданні слів зведеного реєстру і нові можливості цієї системи порівняно з попередньою системою «Морфолог» докладніше нижче.

Система «Морфолог» давала можливість користувачеві працювати зі зведеним реєстром у двох режимах: із самим словом і зі словом та інформаційним кортежем до нього (функціональними його характеристиками). У першому режимі користувач діставав з МСФ певну вибірку слів в орфографічному записі. У другому режимі слова в такій вибірці надавалися у поділеному на морфеми вигляді з доданням інформаційного кортежу. Морфеми у складі слова для їхнього розпізнавання комп'ютером також були відокремлені одна від одної спеціальними знаками. Було виділено 5 класів морфем: корені (**R**), префікси (**P**), суфікси (**S**), флексії (**F**) та міжкореневі прокладки-інтерфікси (**I**) на зразок сполучних голосних **-o-**, **-e-/e-** в складних словах *пар-о-воз*, *бур-е-вій*, *жи-тт-є-пис*. У такому записі слово поставало як упорядкована сукупність морфем певних класів. Обов'язковою для всіх українських слів є коренева морфема, а отже, таких морфем найбільше. Усі інші типи морфем не є обов'язковими. Незмінні слова на кшталт запозичених *бордо*, *бра*, *турне*, *хакі* не мають флексій, прості (з одним коренем) – міжкореневих прокладок. Непохідні слова на зразок *вод-а*, *земл-я*, *рік* не мають префіксів або суфіксів. Зауважу, що цих морфем можуть не містити в своїй структурі і похідні слова, утворені шляхом усічення твірної одиниці, телескопії, так званого безафіксного словотворення (нульсуфіксації) чи за допомогою флексійного способу словотворення, пор. *блакить-0* від *блакит-н-ий*, *мо-пед* з *мотоцикл+велосипед*, *раб-а* від *раб-0*.

Виділення кожної морфеми в слові спеціальним символом класу, до якого вона належить, насамперед надало розробникам МСФ можливість для автоматичного формування словників окремих морфем, а користувачам – для вибору з реєстру слів із певною морфемою. В інтерфейсі системи «Морфолог» було передбачено також вибирати слова з певною морфемою в різних внутрішньослівних позиціях, які розробники рахували від початку слова в його лінійному розгортанні зліва направо. Так, скажімо, слова з коренем **мов-** можна вибирати з цією морфемою у першій (*мов-а*, *мов-н-ий*, *мов-и-ти*), другій (*ви-мов-и-ти*, *роз-мов-а*, *по-мов-к-а*), третій (*багат-о-мов-н-ий*, *з-у-мов-и-ти*, *перед-у-мов-а*), четвертій (*жи-в-о-мов-н-ий*, *крас-н-о-мов-н-ий*, *солод-к-о-мов-ств-о*), п'ятій (*важ-к-о-ви-мов-н-ий*, *народ-н-о-роз-мов-н-ий*, *с-пі-в-о-мов-к-а*), шостій (*наці-он-аль-н-о-мов-н-ий*, *не-лег-к-о-ви-мов-н-ий*) позиціях. Оскільки кожну вибірку слів у МСФ споряджено кількісними показниками, то користувач одразу дістає відомості про

потужність тієї чи тієї групи слів з певною морфемою у зведеному реєстрі. Зведений реєстр, при цьому, виконує роль моделі сучасного українського лексикону, яку сукупно створюють матеріали словників – джерел його формування. Він подає користувачам МСФ – дослідникам і тим, хто вивчає українську мову або прагне дістати довідку про українське слово – стан українського лексикону другої половини ХХ ст. У наших планах, звичайно, поповнення джерельної бази МСФ нормативними словниками ХХІ ст. й істотне доповнення зведеного реєстру новою лексикою, яку вони зафіксували.

Система «Морфолог» надавала користувачам можливість не лише вибору слів за будь-якою інформацією, уміщеною в записах зведеного реєстру, а й будувати на його основі різні типи словників: окремих морфем, морфемосполук різної складності (пар і ланцюжків) у до- і післякореневій частинах слів, афіксального оточення коренів (афіксальних ґраток коренів), символічних моделей морфемної будови слів. Такі можливості розробники МСФ використали для укладення за допомогою комп'ютера нових для української лексикографії морфемних і словотвірних словників: «Словника афіксальних морфем української мови» (автори Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, В.С. Карпіловський, Т.І. Недозим, Київ, 1998), «Кореневого гніздового словника української мови» Є.А. Карпіловської (Київ, 2002) та «Шкільного словотвірного словника сучасної української мови» (автори Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Київ, 2005). Система також відкрила перспективи для нових теоретичних досліджень з морфеміки та словотворення сучасної української мови: складу й закономірностей побудови морфемної структури простого та складного українського слова (Клименко, Карпіловська 1991), принципів саморегулювання та самоорганізації морфемної системи української мови (Клименко 1995; Клименко 1998; Клименко, Карпіловська 1998), форми та семантики слів різних частин мови (Карпіловська 1992), будови та реалізації суфіксальної підсистеми української літературної мови, вимірності форми та семантики суфіксальних одиниць різних типів: суфіксів, суфіксоїдів і суфіксальних зв'язок (Карпіловська 1999) тощо.

Для описуваної системи «Українськийглосарій» було внесено такі зміни в запис структури слова в зведеному реєстрі МСФ.

1. Як самостійні одиниці подано функціональні варіанти слів, належні до різних частин мови, серед них переважно наслідки субстантивації прикметників і дієприкметників, адвербіалізації відмінкових форм іменників, ад'єктивації дієприкметників, інтер'єктивації форм іменників та дієслів, пропозиціоналізації прислівників, зафіксовані в «Словнику української мови» в 11-ти томах, «Словнику іншомовних слів» або «Частотному словнику сучасної української художньої прози» в 2-х

томах. Такі варіанти слів позначено арабськими цифрами вгорі справа від слова, напр.: *білий* – прикметник (П) і *білі*² «білогвардійці», *білі*³ «шахи, шашки» – іменники (І) або *напроти*¹ – прислівник (ПС) і *напроти*² – прийменник (ПР). Додаткові пояснення до слів у круглих дужках подано, якщо такі лексеми належать до тієї ж частини мови, пор. дієслова-омографи *проминати*¹ (переміщатися повз когось, щось) і *проминати*² (робити м'яким, розминати).

2. Як самостійні одиниці у зведеному реєстрі вміщено слова у формі множини, якщо вони мають інше значення, ніж у формі однини, напр.: *лице* і *лиц-я* «щоки», а також слова у формах відмінка, особи, способу чи роду з іншими лексичними значеннями, ніж у вихідній формі, а також належні до іншої частини мови, напр.: *холодний* – прикметник (П) і *холодна* «заст. Арештантська», *холодне* «те, що дає відчуття холоду, має низьку температуру» (іменники – І) або *день* – іменник (І) та *днями* – прислівник (ПС).

3. Укладено індекси морфем-омографів: коренів, суфіксів, префіксів і флексій і на їхній основі в базі здійснено розмітку слів з омографами. Омографи позначено арабськими цифрами, які стоять впритул до морфеми справа, напр. /до1/ «нота» і /до2/ «прийменник» або *до/бавл2/я1+нн1*я3*, де *я1* – суфікс-форматив, показник класу дієслова, *ая3* – флексія іменників середнього роду в називному відмінку однини.

4. Укладено індекси морфем-аломорфів (формальних варіантів тієї ж морфеми) та на їхній основі розмічено слова з аломорфами. Завдяки такій розмітці користувачі МСФ мають можливість працювати як з окремим формальним варіантом морфеми, так і з усіма варіантами її форми. Наприклад, не лише з коренем-домінантою **вовк-**, реалізованим у словах *вовк-0*, *вовк-івн-я*, *вовк-о-дух-0*, а й з його аломорфами **вовч-** *вовч-ий*, *івовц-вовц-юг-а*. Як аломорфи виділено й корені запозичених слів, що походять від спільного етимона, напр.: **аква-***аква-мобіль*, **акве-***акве-дук2*, **акварель-***акварель*, **акваріум-***акваріум*, **аквар-***аквар-ид4-и1*, **акваторіј-***акваторіј-а1*, **аквафорт-***аквафорт-а1*.

5. Сформовано індекс поліфункціональних морфем, тобто морфем, здатних виявляти в словах належність до різних морфемних класів. Поліфункціональними можуть бути префікси, які в слові виступають у позиціях, властивих кореню (**P→R**): *гіпер-функціј-а1* і *анти-гіпер-он7*; корені, які стають суфіксами (**R→S**): *гіл-о-зој-ізм* і *мет-ил* (з грец. *ὑλη* «речовина, матерія»); інтерфікс-міжкоренева прокладка в позиції суфікса (**I→S**): *електр-о-при-ладі* і *сі2-ль1-електр-о3*; флексія у позиції суфікса (**F→S**): *ні1-ч2-ого1* і *а7-ні1-ч2-ог-ісіньк-о4*.

Зведений реєстр МСФ в останній версії містить 170 220 слів (обсяг версії 1988-1991 рр., з якою працювала система «Морфолог» – 166 385 слів). Серед них іменників – 72276, дієслів – 44162, крім того, окремо подано 10135 дієприкметників, 1801 дієприслівник і 622 дієслова миттєвої

дії, або предикативи (звуконаслідувальні слова-речення), 32217 прикметників, 7525 прислівників, 484 вигуки, 253 частки, 207 прийменників, 200 займенників, 188 числівників, 150 сполучників.

Одна з основних функцій МСФ – дослідницька, а отже, нова інформаційно-пошукова система для роботи з ним «Українськийгласарій», як і попередня «Морфолог», призначена подавати користувачеві-дослідникові нове знання про українську морфеміку та словотворення. Таке знання закладене у зведеному реєстрі МСФ, проте не було в ньому уявлено. Насамперед це – знання про форму та значення окремих морфем, яке вмістили індекси аломорфів та омографів. На такому показовому масиві слів спектри варіювання форми та семантики морфем постали чи не найповніше. Якщо індекс коренів-омографів, який ми уклали на базі понад 72 тисяч слів для згаданого вище «Кореневого гніздового словника української мови», налічував 672 угруповання омографів, то в індексі коренів-омографів системи «Українськийгласарій» на сьогодні 1628 таких об'єднань. Інтервал їхнього кількісного наповнення становить 2-14 коренів тієї ж форми з різним значенням. Переважають пари омографів з різною історією формування. Це – омографи, що виникли внаслідок розпаду колись єдиного багатозначного слова (нім^1 -німий і нім^2 -німець), збігу форми питомої та запозиченої лексеми (кліп^1 -кліпати і кліп^2 -кліп з англ. *toclip* «вирізувати»), кореня-домінанти, належного базовому слову певного словотвірного гнізда з коренем-аломорфом іншого словотвірного гнізда (нос^1 -носити і нос^2 -носик від *ніс*).

Активну омографію морфів різних угруповань унаслідок морфонологічних змін під час словотворення демонструють, на відміну від префіксів, суфікси, пор. -ч^1 -зуб-ч-ик (від *зуб-ець*) і -ч^2 -паруб-ч-ак (від *паруб-ок*). Спектр можливих у цьому класі морфем семантичних варіантів зі спільною формою сягає 31 суфікса-омографа. Таке угруповання формують суфікси зі спільною формою **-к-**. Умовою для виділення певного суфікса-омографа є його наявність з різними значеннями мінімум у двох словах. Наприклад, суфікс **-к-** зі значенням «особа жіночої статі» наявний у сполученні з флексією **-а** в словах *автор-к-а*, *волейбол-іст-к-а*, *україн-к-а*, суфікс **-к-** зі значенням «особа чоловічої статі» реалізований у сполученні з флексією **-о** в таких словах, як *забудь-к-о*, *сонь-к-о*, *хваль-к-о*, суфікс **-к-** у поєднанні з флексією **-ий** – у вихідних формах прикметників, похідних від дієслів, на кшталт *стій-к-ий*, *лет-к-ий*, *мет-к-ий*. Потужна роль омографії і в класі флексійних морфем. Найчисленнішим тут виявився ряд омографів з формою **-і**. Він налічує 21 семантичний варіант у словах різних частин мови, наприклад, у формах називного відмінка іменників *pluraliatantum* (*весел-ощ-і*), давального відмінка першої особи однини особових займенників (*мен-і*), називного відмінка кількісних числівників (*дв-і-ст-і*) тощо.

Не менш розгалужені й об'єднання формальних варіантів тієї ж морфеми, або аломорфів. У класах афіксальних морфем (префіксів і суфіксів) вони засвідчують перетворення базових морфів в процесах морфологічного (формально вираженого) словотворення. Як домінанти виділяємо морфи, наявні в структурі базового слова певного словотвірного гнізда або в структурі слова попереднього такту деривації. Наприклад, суфікс **-ок** виділяємо в структурі вихідного слова гнізда *паруб-ок* (пор. цей же корінь в поєднанні з іншим суфіксом **-ій** (*паруб-ій*), що доводить подільність основи слова *паруб-ок*) З огляду на це у структурі слова *паруб-ч-ак*, похідного від слова *паруб-ок*, вважаємо морф **-ч-** його формальним варіантом – аломорфом. Ряди аломорфів можуть включати до 4 суфіксів-наслідків морфонологічних перетворень в твірній основі слова під час словотворення, пор.: *паруб-ок* – *паруб-оч-ий*, *паруб-оць-к-ий*, *паруб-ч-ак*, *паруб-оць-тв-о*. Варіантами стають і суфікси, що утворилися внаслідок процесів спрощення та перерозкладу в основах слів, пор. **-ак** (*жебо-ак*, *мудр-ак*) і **-чак** (*сіль-чак*, *крим-чак*) у значенні «особа чоловічої статі». Ряди морфів-формальних варіантів доводять важливість урахування омографії суфіксів. У різних значеннях суфікс з тією ж формою може засвідчувати різний спектр її перетворень. Наприклад, суфікс **-ак** у значенні «особа» став основою для згаданого щойно вторинного суфікса **-чак**, натомість омографічний йому суфікс зі значенням «речовина, мінерал, продукт харчування, страва, напій» породжує ускладнені суфікси **-няк** (*рак-уш-няк*) і **-тяк** (*глев-тяк*). Часто, утім, та сама форма, незалежно від значення, зазнає однакових перетворень. Унаслідок цього омографічними стають не лише морфи-домінанти рядів, а й похідні від них аломорфи. Так, розглядувані морфні ряди із суфіксами-домінантами **-ак** «особа» і **-ак** «речовина, мінерал, продукт харчування, страва, напій» перетинаються й на рівні аломорфів-омографів **-ач**, пор.: *жебр-ач-ий* від *жебр-ак* і *перв-ач-ок* від *перв-ак*.

Окремі морфеми, подані в описаних вище словниках системи «Український глосарій», становлять вихідний матеріал для побудови цілісної морфемної структури слова. Тракуємо її як самостійно вживану морфему певного класу або організовану сукупність морфем одного чи кількох класів. Центр такої сукупності в українській, як і в інших слов'янських мовах, становить корінь. Слів без кореня не може бути, навіть якщо в лінійному записі їхньої морфемної структури відбувається накладання морфів один на одного. У таких випадках для того, щоб відобразити в записі реальний склад морфів вдаємося до подання однієї з накладених одиниць в усіченому вигляді. При цьому, завжди в повній формі подаємо ті морфи, які входять до складу твірної основи слова. Наприклад, у дієслові *піти* спостерігаємо накладення префікса **пі-**, варіанта префікса **по-** (пор. *по-чит-а-ти* і *пі-зна-ти*), та кореня **-і-** твірної для нього

дієслова *i-ти*. Оскільки префікс приєднується до твірного слова, а отже, засвідчує акт перетворення вже наявної двокomпонентної морфемної структури, подаємо вихідний морф – корінь – у повній формі **-і-**, а префікс усикаємо на цей подібний до кореня компонент. Тричленну морфемну структуру похідного дієслова подаємо як *n-i-ти*, відображаючи в такий спосіб реальну кількість у ній морфів. Так само чинимо й з морфами у післякореневій частині слова. Наприклад, в іменнику *читач*, похідному від дієслова *чит-а-ти*, в лінійному записі його морфемної структури накладаються тематичний голосний **-а-** в складі твірної основи та початковий компонент **-а-** словотвірного суфікса **-ач**. У записі морфемної структури цього іменника подаємо в усіченій формі суфікс **-ач**: *чит-а-ч*.

Розмітка слів у зведеному реєстрі в символах класів морфем, що входять до їхнього складу, уможливила створення в складі фактичної бази МСФ нового для української морфемографії словника символічних моделей морфемної структури слова. Цей словник становить одну з ланок морфемної граматики української мови. Реєстр цього словника засвідчує способи об'єднання морфем різних класів у складі реальних українських слів. Його обсяг – 763 одиниці. Це – моделі побудови морфемної структури слова, які складаються не з конкретних морфем, а із символів класів морфем, до яких такі морфеми належать. Вихідною для такого типу морфемної граматики української мови є символічна модель незмінюваних слів **R**, тобто морфемна структура, що містить лише корінь. Таких слів, за даними словників-джерел МСФ, в українській мові, яка належить до флективного типу мов, небагато – 1403 на 170220 слів зведеного реєстру, або 0,008%. Беручи до уваги подання як окремих слів функціональних варіантів того самого слова, кількість таких слів зменшиться, принаймні, удвічі. Це – слова службових частин мови (прийменники, сполучники, частки, вигуки), звуконаслідування або так звані дієслова миттєвої дії на взір *стріль*, *грюк*, непохідні питомі прислівники, числівники та займенники, а також незмінювані запозичені іменники та прикметники з неподільними основами на зразок *бра*, *табло*, *бордо*, *сомон*. Ускладнення, або розгортання такої мінімальної за складом морфемної структури відбувається як уліво (формування докореневої частини слів), так і вправо (формування післякореневої частини слів). Переконливим доказом флективного типу української мови і – як наслідок цього –синтетизму її номінації [Вихованець 2007] є істотна перевага в українському лексиконі простих афіксальних слів, або слів з одним коренем, над складними, кількакореновими словами. За нашими підрахунками, складні слова в зведеному реєстрі МСФ становлять не більше 14% його складу [Клименко, Карпіловська1991].

Встановлення реєстру символічних моделей морфемної структури слова дало змогу розробникам МСФ з'ясувати основні закони, яким вона

підлягає, насамперед тенденції українського морфологічного словотворення й адаптування запозичень. Виявлення таких тенденцій водночас уможливило й встановлення обмежень на кількісний склад морфемних структур, що їх накладає обсяг оперативної пам'яті людини. Наприклад, за даними словника символічних моделей морфемної структури українські слова з одним коренем можуть налічувати у своєму складі максимум десять некореневих, або афіксальних і флексійних морфем. У реальних словах зафіксовано щонайбільше 4 префікси (*по-на-з-до-ган-і-ти*, *до-не-в-по-їд-у*) і 6 суфіксів (*матер-і-ал-із-ува-ти-ся*). Найбільшим за складом морфем серед простих афіксальних дериватів виявився іменник *не-о-по-дп-т-к-ов-ува-н-ість-0*, похідний від дієприкметника *неоподатковуваний*. Модель його морфемної структури можна зобразити як **PPPRSSSSSSSF**. Для скорочення запису позначаємо цифрою кількість морфем одного класу – **3PR6SF**. Нуль у записі вказує на нульову флексію у вихідній формі слова. У складних словах спостерігаємо різні комбінації морфемосполук, проте і їхню кількість обмежує оптимальний обсяг оперативної пам'яті людини, який психологи визначили кількісно як 7 ± 2 . Такий показник означає, що у момент комунікації, обміну інформацією людина здатна тримати в пам'яті не менше 5 і не більше 9 одиниць інформації, у нашому дослідженні, морфем. Слова, морфемні структури яких не відповідають цим показникам, перебувають на периферії сучасного українського лексикону, а то й взагалі поодинокі. Ядро лексикону формують, за даними обговорюваного словника, слова з 3-5 морфемами на зразок **RSF***слов-ник-0*, **R2S***дум-а-ти*, **PRF***пром-ов-а*, **PRS***по-да-ти*, **PR2S***на-пис-а-ти*, **R2SF***студ-ент-к-а*, **R3SF***уч-итель-к-а*. Словники ж пар і ланцюжків до- і післякореневих морфем, засвідчених у реальних українських словах, унаслідок реалізації реальних афіксальних оточень коренів, або афіксальних ґраток коренів, які й вивершують морфемну структуру слова. Наприклад, модель **RSF** властива таким словам різних частин мови, як *україн-к-а*, *зел-ен-ий*, *дріб-к-у*, *шест-ер-о*, *ус-еньк-ий*.

Корінь становить центр, стрижень морфемної структури українського слова, а отже, й слугує потужним засобом систематизації лексики. Це переконливо довів «Кореневий гніздовий словник української мови», укладений на основі зведеного реєстру МСФ. 2640 коренів, з яких 672 омографічних (домінанти і залежні морфи) з 21315 наявних у словах опрацьованого реєстру (0,12% складу словника кореневих морфем), об'єднали понад 72 тис. слів, тобто майже половину складу зведеного реєстру МСФ. Нині йде робота над укладанням великого морфемно-словотвірного словника української мови, який подасть за зведеним реєстром МСФ та інноваціями, що його доповнять з матеріалів нормативних словників української мови початку ХХІ ст., склад усіх типів гнізд слів зі спільним коренем: словотвірних, мішаних (словотвірно-кореневих) і ко-

рених. Корені із залежними варіантами становитимуть вершини таких гнізд, а їхнє наповнення в словотвірних гніздах і в словотвірних зонах мішаних гнізд буде систематизовано за ступенями похідності, або формальним і семантичним виведенням з базового слова гнізда.

Отже, система «Український глосарій» містить найповнішу на сьогодні інформацію про морфемний і словотвірний склад українських слів, їхню частиномовну належність, частоту вживання в художніх прозових текстах і питому вагу в системі мови, а також про спектри формального й семантичного варіювання окремих морфем в їхньому складі та їхні системотвірні властивості, про закони будови сучасного українського слова. Розглядувана система надає процедурні засоби для видобування нового знання про слово, укладення нових типів морфемних і словотвірних словників української мови. Саме в креативному потенціалі системи «Український глосарій» вбачаємо сенс застосування комп'ютерних технологій опрацювання інформації удослідженні будови та функціонування українського слова.

Література

1. Вихованець І.Р. Синтетизм // Українська мова: Енциклопедія. – Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2007, вид. 3-тє – С. 619.
2. Карпіловська Є.А. Активні ресурси сучасного українського словотворення // Творба речи и њени ресурси у словенским језицима. – Београд: Филолошки факултет, 2012. – С. 97–107.
3. Карпіловська Є.А. Вступ до прикладної лінгвістики: Комп'ютерна лінгвістика. – Донецьк: Юго-Восток, 2006. – 188 с.
4. Карпіловська Є.А. Морфемна сітка як інструмент дослідження будови слова // Українське мовознавство. – 1992. – Вип. 19. – С. 100–110.
5. Карпіловська Є.А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація. – Київ: Інститут мовознавства ім.О.О. Потебні НАН України, 1999. – 297 с.
6. Клименко Н.Ф. Морфемна структура слова як одиниця типологічного опису мов. Мови європейського культурного ареалу: Розвиток і взаємодія. – Київ: Довіра, 1995. – С 199–215.
7. Клименко Н.Ф. Основи морфеміки сучасної української мови. – Київ: ІЗМН, 1998. – 182 с.
8. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Морфеміка слов'янських мов як об'єкт типологічного вивчення // Мовознавство. – 1998. – № 2-3. – С. 117–133.
9. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Морфемні структури слів у сучасній українській літературній мові // Мовознавство. – 1991. – № 4. – С.10–21.

10. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Комарова Л.І., Іванова Т.В., Недозим Т.І. Морфемно-словотвірний фонд української мови як дослідницька та інформаційно-довідкова система // Мовознавство. 1990. – № 6. – С. 41–50.
11. Klymenko N.F., Karpilovska E.A. Computer Morpheme-Word-Formative Database of the Ukrainian Language and Its Applications // Journal of Quantitative Linguistics, 1994. – Vol. 1, 2. – P. 113–131.

References

1. Vykhovanec' I.R. Synthesis // Ukrainian language: Encyclopedia. – Kyiv: Ukrainian encyclopedia named by M.P. Bazhan, 2007, ed. 3, – P. 619.
2. Karpilovska E.A. Active resources of Modern Ukrainian word-formation // Tvorba rechi i neni resursu u slovenskim iezicima. – Beograd: Filoloski fakultet, 2012. – P. 97–107.
3. Karpilovska E.A. Introduction to Applied Linguistics: Computational Linguistics. – Donetsk: Iugo-Vostok, 2006. – 188 p.
4. Karpilovska E.A. Morphemic net as a tool for the research of word structure // Ukrainian linguistics. – 1992. – Vol. 19. – P. 100–110.
5. Karpilovska E.A. Suffixal subsystem of Modern Ukrainian Literary language^ structure and realization. – Kyiv: O.O. Potrebni Institute of Linguistics of NAS of the Ukraine, 1999. – 297 p.
6. Klymenko N.F. Morphemic structure of word as a unit of typological description of languages // Languages of European cultural area: Development and cooperation. – Kyiv: Dovira, 1995. – P. 199–215.
7. Klymenko N.F. Foundations of morphemics of Modern Ukrainian language. – Kyiv: IZMN, 1998. – 182 p.
8. Klymenko N.F., Karpilovska E.A. Morphemics of Slavic languages as an object of typological study // Movoznavstvo. – 1998. – № 2-3. – P. 117–133.
9. Klymenko N.F., Karpilovska E.A. Morphemic structures of words in Modern Ukrainian Literary language // Movoznavstvo. – 1991. – № 4. – P. 10–21.
10. Klymenko N.F., Karpilovska E.A., Komarova L.I., Ivanova T.V., Nedozym T.I. Morphemic-word-formative database of Ukrainian language as a research and information inquiry system // Movoznavstvo. 1990. – № 6. – P. 41–50.
11. Klymenko N.F., Karpilovska E.A. Computer Morpheme-Word-Formative Database of the Ukrainian Language and Its Applications // Journal of Quantitative Linguistics, 1994. – Vol. 1, 2. – P. 113–131.

Ievgeniia Karpilovska

Lexicographic system “Ukrainian glossary”: structure and functions

The article deals with theoretical and practical results of the functioning of the computer morphemic-word-formative fund of the Ukrainian language of the Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine in Kyiv for 30 years. This fund was created as a special computer linguistic database with information-reference, educational and research functions. Its database contains over 170 thousand words with information about their morphemic structure, the presence in 5 authoritative dictionaries of the Ukrainian language of the second half of the 20th century, the number of their meanings, the frequency of their use in the texts and the part-language affiliation. A special information retrieval system “Ukrainian glossary”, created for work with the database, makes it possible to receive information about both words and their components - the roots, prefixes, suffixes, flexions and interfixes in the compound words.

The database of the fund became the basis for compiling with the help of a computer morphemic and derivational dictionaries new for the Ukrainian lexicography as well as for writing a number of theoretical works on morphemics and word formation of the Modern Ukrainian language. It means that system “Ukrainian glossary” works now not only as linguistic database but also as the database of knowledges about Ukrainian word.

Key words: *Ukrainian language, database of knowledges, computer lexicographic system, morphemic system, word-formative system, grammar.*

Лариса Мовчун

УДК 811.161.2:801.6-047.37

**Римографія лексики Оксани Забужко
(до словника рим збірки «Диригент останньої свічки»)**

Стаття присвячена обґрунтуванню концепції укладання словника авторських рим, мета якого полягає у фіксації та встановленні римових зв'язків. Об'єктом опису є римоніми, що вступають у римові відношення, тобто утворюють римові пари та ланцюжки. Такий словник не є кінцевим продуктом; його призначення – дослідження рими і, ширше, мови поета. Мегаструктура словника, крім кількох окремих словникових частин, передбачає також теоретичну частину.

Ключові слова: рима, словник рим, словник рим одного автора, лексикографічний параметр.

Дослідження рими – це насамперед вивчення римоздатних одиниць лексичного фонду мови у формально-змістовому аспекті. Слова, пов'язані римою, розглядаємо як системні одиниці – римоніми. Надійним дослідницьким інструментом римологів є словники рим. За мовним наповненням поділяємо їх на два типи – словники потенційних рим і словники авторських рим.

Словники потенційних рим подають матеріал, необхідний для дослідження фонологічних законів римування; такий матеріал може бути використано для досліджень структури слів, а також для зіставлення з результатами експериментальних досліджень рими (наприклад, римових асоціацій) та з корпусом рим, отриманих в результаті суцільного або вибіркового виписування рим із поетичних текстів. Для лексикологічних, а також, зрозуміло, для римологічних досліджень цінність мають словники авторських рим. Матеріал такого лінгвістично орієнтованого словника буде корисний також для літературознавців і для поетів та перекладачів (як довідник для пошуку рими).

Значення лінгвістичного аналізу авторської рими важко переоцінити. Зокрема вбачаємо його важливість для:

- 1) з'ясування законів звукової гармонії, експлікованих римою;
- 2) встановлення шляхів створення звукової метафори;
- 3) вивчення семантичних відношень між римонімами;
- 4) дослідження римових полів мови;
- 5) аналізу римостилю поета;
- 6) установлення римової норми певного часового відтинку (літературної епохи).

Словник авторських рим, римарій – це особливий вибірковий словник авторської лексики. Римова лексика цікава для дослідника тим, що вона функціонально навантажена – і це навантаження набагато потужніше, ніж його має внутрішньорядкове слово. Рими Оксани Забужко виконують цілу низку функцій: ритмічну і метричну (конструюючи ритміку вірша і вбудовуючись у його метричну структуру), віршомаркувальну (позначаючи межі версів і півверсів), строфотворчу (об'єднуючи верси в строфу – відповідно до схеми римування), інструментальну (беручи участь у загальній звуковій гармонізації віршового тексту), сполучну і семантичну (об'єднуючи римоніми та актуалізуючи їхній семантичний зв'язок), когезивну (належачи до ритмоутворювальних засобів когезії), креативну (виступаючи в ролі мотиватора і результату творення оказіональної лексики), евристичну (служачи інструментом розкриття поетичної етимології), стилістичну (вводячи в текст книжну, розмовну, жаргонну та іншу марковану лексику), емоційно-експресивну (виражаючи емоційний стан ліричної героїні твору та підкреслюючи зміст тексту), естетичну та евфонічну функцію (існуючи як естетичний мовний знак, передаючи естетичну інформацію і служачи засобом евфонізації мови, що звучить).

Лексикографування рими має свої особливості. Етапи аналізу та лексикографічного опису римової лексики розпрацьовували Ф. Є. Корш, Л. Л. Бельська, В. П. Тимофєєв, Ю. К. Стехін, В. Є. Холшевников, Т.-Р. Війтсо і Я. Пильдмає та інші дослідники [1-3; 5-8]. Методика укладання римарію залежить від мети і призначення праці (практичної або дослідницької літературознавчої чи мовознавчої). Розв'язання потребує питання випрацювання теоретичних засад укладання словників рим для лінгвістичних досліджень, як, власне, і способи використання таких словників у лінгвістичній римології.

Призначення словників авторських рим – фіксація римонімів та встановлення їхніх текстових зв'язків. Об'єкт лексикографування – римоніми, які в тексті вступають у римові відношення, тобто утворюють римопари та римові ланцюжки. Римографічна праця є словником вибіркового типу, що ґрунтується на особливому критерії добору лексики (параметрі лексикографування) – на римованості слова. Маркери римованості бувають (1) об'єктивними: позиційними (відповідність схемі римування) і фонологічними (достатність спільного фонемокомплексу) і (2) суб'єктивними – психологічними, інтуїтивними (на них спираються не часто, у сумнівних випадках, наприклад, для виявлення нерегулярних рим і для перевірки римового статусу розміщених у римовій позиції слів, що не мають достатньої римової співзвучності).

Словник рим у лінгвістичному дослідженні не є самоціллю, його використовують як дослідницький інструмент і як кінцевий результат дослідження, який не обмежується укладеними статтями, а також містить

обов'язкову теоретичну частину з лінгвістичним аналізом римового матеріалу.

Кожен римарій складається з кількох окремих словникових частин, тому, проєктуючи та описуючи структуру словника рим письменника або певного твору, доцільно спиратися на триступеневу ієрархію:

- мегаструктура (передмова і підсумкова частина, список скорочень і ремарок, усі словникові частини);
- макроструктура (структура кожної словникової частини);
- мікроструктура (структура словникових статей).

№	Частина	Зміст
1.	Передмова	Виклад теоретичних основ, на які спирається укладач; призначення словника; опис джерел римового матеріалу; пояснення структури словника та інструкція для користувачів.
2.	Список ремарок та умовних позначок	Список нормативних, стилістичних, граматичних та ін. ремарок і римологічних позначок та їх розшифрування.
3.	Індекс римових пар і ланцюжків	Повний корпус римонімів та фіксація їх зв'язків.
4.	Словник римем	Гніздові статті, укладені на основі спільностіримем.
5.	Словник римових ядер	Гніздові статті, укладені на основі спільностіримових ядер.
6.	Словник римових мікрополів	Ідеографічний опис рим.
7.	Післямова	Аналіз римостилію поета (збірки).

Таблиця 1. Варіант мегаструктури словника рим.

***Проект мегаструктури Словника рим збірки Оксани Забужко
«Диригент останньої свічки»***

1. Передмова.

а) Коротка творча біографія письменниці.

Оксана Забужко – поетеса, прозаїк, есеїстка. Народилася 19 вересня 1960 р. у Луцьку. Закінчила: Київську середню школу № 82 (1977), філософський факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка (1982) та аспірантуру при кафедрі етики і естетики цього ж університету (1986). Захистила дисертацію «Естетична природа лірики як роду мистецтва» на звання кандидата філософських наук (1987).

Володарка численних нагород: літературних премій (GlobalCommitmentFoundation (США), Союзу Українок Америки, Міжна-

родної Фундації Омеляна й Тетяни Антоновичів (США), літературної премії Центральної та Східної Європи «Ангелус» (Польща), Національної премії України імені Тараса Шевченка, гран-прі Всеукраїнського рейтингу «Книжка року-2008», I премії – «Книжка року-2010», а також відзнаки «Золотий письменник України», Всеукраїнської премії «Жінка III тисячоліття», премії Women in Arts, ордена Княгині Ольги III ступеня та ін.

Авторка збірок поезії «Травневий іній» (1985), «Диригент останньої свічки» (1990), «Автостоп» (1994), «Новий закон Архімеда. Вибрані вірші 1980–1998» (2000), «Друга спроба: Вибране» (2005; 2009), «Вибрані вірші 1980-2013» (2013); прозових книг «Польові дослідження з українського сексу: роман» (1996), «Казка про калинову сопілку» (2001), «Сестро, сестро... Оповідання та повісті» (2003), «Вибрана проза» (2003), «Книга буття. Глава четверта: повісті» (2008), «Музей покинутих секретів: роман» (2009), «Тут могла б бути ваша реклама: оповідання» (2014), «Після третього дзвінка вхід до зали забороняється. Оповідання та повісті» (2017); книг есеїстики, публіцистики та мемуарів «Дві культури» (1990), «Хроніки від Фортінбраса» (1999), «Репортаж із 2000-го року» (2001), «Letmyreoplego: 15 текстів про українську революцію» (2005), «Вибране листування на тлі доби. 1992-2002 (з Юрієм Шевельовим)» (2011), «З мапи книг і людей» (2012), «Український палімпсест: Оксана Забужко у розмові з Ізою Хруслінською» (2014), «І знов я влізаю в танк.... Вибрані тексти 2012-2016: статті, есе, інтерв'ю, спогади» (2016), філософських праць «Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період» (1992), «Шевченків міф України: Спроба філософського аналізу» (1996), «NotreDamed'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій» (2007).

б) Бібліографічний опис джерела рим.

Забужко О. Диригент останньої свічки. Київ: Рад. письменник, 1990. 143 с.

в) Тлумачення римологічних термінів:

Рима – результат зіставлення мінімум двох фонетичних слів, що містять варіанти однієї римеми (алорими) або мають спільне ядро чи фонологічний каркас і вступають у римові відношення [4: 317]; **римема** – спільний для структури щонайменше двох слів фонемокомплекс, що містить кінцеву частину слова і центральним елементом якого є наголошена голосна [4: 194]; **ядро рими** – центральне фонемосполучення [4: 197]; **акцент** – наголошений голосний [4: 197]; **римонім** – системна одиниця, що виявляє римові властивості безвідносно до контексту. Крім власне римонімів, існують неповні та контекстні (оказіональні) римоніми [4: 204-208] тощо.

г) Опис структури словника та інструкція для користувача.

г) Висвітлення дослідницьких завдань, для яких словник буде корисний.

2. Список ремарок та умовних позначок.

Позначення оказіонального статусу слова, нормативні, стильові, стилістичні, граматичні характеристика римонімів.

Умовні римологічні позначки.

3. *Індекс римових пар і ланцюжків.*

Словникова частина, упорядкована за прямоалфавітним принципом. Кожна пара (ланцюжок) зафіксована один раз (за першим компонентом) з паспортизацією. Якщо автор уживає римопару кілька разів, зазначаємо всі випадки.

твердь – смерть ДОС: 24, 40

Римові пари, утворені однаковими римонімами з їхнім зворотним порядком, супроводжуємо двобічною стрілкою.

ніч – облич ДОС: 31 ↔

облич – ніч ДОС: 95 ↔

4. *Словник римем.*

Лемами є римеми, що розміщені в прямоалфавітній послідовності блоками (відповідно до акцентів): А (Я), Е (Є), И, І (Ї), О, У (Ю). Мікро-структура гніздова: у правій частині зібрано відповідні римопари та римові ланцюжки, розміщені за алфавітом.

-алом // -али

металом – пам'ятали ДОС: 6

-атом // -ати

матом – військкомати ДОС: 6

-іття // -ітки

століття – з сухозлітки ДОС: 6

-оєнь // -оїнг

боєнь – «Боїнг» ДОС: 5

-орі // -ори

хворі - собори ДОС: 5

-орів // -орок

перехворів – сорок ДОС: 5

5. *Словник римових ядер.*

Прямоалфавітний реєстр формують римові ядра. Як сучасна поетеса Оксана Забужко не обмежує себе точними римами, вона є прихильницею використання надзвичайно широкої палітри нетотожних звукових перегуків: неточних, приблизних, нарощених, усічених, вставних, випадних, переставних, заміщених, кореневих, контурних, нерівноскладових рим і навіть римоїдів, а це означає, що основний звуковий перегук припадає на римове ядро (спільний для кількох римонімів мінімальний фонемокомплекс – сполучення наголошеного голосного (акцента) і до- або післянаголошени приголосних). Саме тотожність римового ядра об'єднує слова в риму:

-бед-

бедрами – лебедонько ДОС: 114

-рин-

скорини – ринула ДОС: 112

-рве-

розірве – феєрверк ДОС: 92

-спа-

навспак – спад ДОС: 21-22

6. Словник римових полів.

Ця частина словника містить лише дібрану за семантичним принципом лексику. Римове поле охоплює римоніми на підставі спільної семи та відповідники цих римонімів на підставі спільної римеми чи римового ядра. Римоніми в цій частині словника лексикографуємо за ідеографічним принципом. Збірка Оксани Забужко «Диригент останньої свічки» найширше репрезентує урбаністичне римове поле з мікрополями:

МІСТО

намисто: місто – намисто ДОС: 113

очиська: очиська – місто ДОС: 6-7

поміст: міст – поміст ДОС: 19

присок: приском – міста ДОС: 15

свист: свисту – містом ДОС: 90

серфінгіст: місто – серфінгістом ДОС: 16

турист: місто – туристам ДОС: 5

хрест: міста – хреста ДОС: 17

чистий: чисті – місто ДОС: 6

КИЇВ

виїсти: виїв – Київ ДОС: 80

прокинутися: прокинувся – Київ ДОС: 11

ХРЕЩАТИК

непочатий: непочатих – Хрещатик ДОС: 28

лопатка: на Хрещатик – лопаток ДОС: 80

7. Післямова.

У висновковій частині словника аналізуємо римостиль поетеси, зокрема зосереджуємо увагу на так званих банальних римах, тобто римових кліше, що кваліфікуємо як концептуальні різновиди рим, які залежно від контексту виявляють одну зі своїх іпостасей, виступаючи як рими-культуреми, рими-міфологеми, рими-експресиви, рими-ідеологеми, рими-експресиви, рими-ідіологеми.

руїна – Україно ДОС: 102

Це ж яка така їх / розметала раптова **руїна?**.. / А чи цілу історію – вздовж – опосіла мана?!.. / Із якими акцентами / діти твої, **Україно**, / Вимовляють сьогодні натужно / пісенні свої імена?.. ДОС: 102

Детально аналізуємо лексико-семантичний та стилістичний аспект римостилю Оксани Забужко, зокрема вживання стилістично марковиних видів рим.

рима-апосіопеза

Ми – **були!** / Ми – **могли.** / Ми – **мо...хлип...** ДОС: 102

анжамбеманна рима

Це ж **анти-** / історичний підхід – метафізика, панночко, бляга, / Катерино Михайлівно, ніжна білява **інфанто** ДОС: 107

макаронічна рима

с України – у третім коліні ДОС: 24

весну – і **snów** ДОС: 32

«Север» - forever ДОС: 41

«колнєжик» - належить ДОС: 106

«его»- дерево ДОС: 134

цитатна (колажна цитатна)

весну – **snów** ДОС: 32

«Танго Мілонга», о ночі Чити й Казахстану!.. / З руками за спину – в останню студентську **весну**... / Пробачте, будь ласка. / Я більш танцювати не стану / Це «Танго Мілонга», це «tangomychmarzeń **isnów**» ДОС: 32

алюзійна

двоє – під конвоєм ДОС: 60

Давайте писати про світ, де стрічаються **двоє**, / Мов сходяться шахти пустої породи: / гукай не гукай – / Відлуння не буде. / Прогулянка – як **підконвоєм**, / От тільки – не руки за спину, а в руку рука ДОС: 60 (пор. у Г. Гейне: коли розлучаються двоє).

Рима-луна, тобто поглинена рима експлікує поетичну етимологію слів:

катастроф – строф ДОС: 21

фон – патефон ДОС: 31

Казахстану – не стану ДОС: 32

сохне – охне ДОС: 35

тремтіла – тіла ДОС: 63

тіло – не хотіло ДОС: 88

на .. дотик – анекдотик ДОС: 69-70

димить – мить ДОС: 89

закапелків – пельки ДОС: 90

речення – заперечення ДОС: 95

клаксон - сон ДОС: 126

струни – труни ДОС: 133

років – з уроків ДОС: 133

Рима Оксани Забужко змістовна, вона виявляє семантичні відношення між римонімами:

по дну – глибину *ДОС*: 14 (синонімічні)
небосхил – могила *ДОС*: 16 (антонімічні)
халтура – література *ДОС*: 88 (антонімічні)

І найважливіше в лексичному аналізі рими – внесок поетеси в розвиток і збагачення сучасного українського лексикону, що найяскравіше відбито в римі, адже рима часто стає причиною добору того чи того слова. Відбувається римова актуалізація слова.

шар – **клошар** *ДОС*: 12 (із фр. «жебрак, безхатько»)

персти – захистить *ДОС*: 17 (архаїзм)

Римова позиція – благодатний ґрунт для вирощування новотворів, напр.:

утробно-загрудинне – гудіння *ДОС*: 21

креш – помреш *ДОС*: 30

вухослий – до .. послуг *ДОС*: 35

невгризні – соцреалізму *ДОС*: 80

тисячосвічний – довічна *ДОС*: 89

гіллясто-нервові – випадкові *ДОС*: 91

ринувлись – **професорівночка** *ДОС*: 107

Таким чином, словник рим дає інструмент для аналізу авторської лексики. Він може бути етапом для подальших досліджень, зокрема лексикографічного опису римового простору мови.

Джерела

ДОС- Забужко О. Диригент останньої свічки. Київ: Рад. письменник, 1990. 143 с.

Література

1. Бельская Л. Л. К проблеме классификации и систематизации рифм (на материале поэмы Некрасова «Мороз, Красный нос»). *Науч. докл. высш. шк. Филологические науки*. 1977. № 4. С. 86-92.

2. Вийтсо Т.-Р., Пыльдмяэ Я. О методике составления словаря рифм. *Сборник статей по вторичным моделирующим системам*. Тарту: Тартуский гос. унив., 1973. С. 163-175.

3. Корш Ф. Е. План исследования о стихосложении Пушкина и словаря пушкинских рифм: оттиск из издания «Пушкин и его современники. Материалы и исследования», вып. III. Санкт-Петербург: Типография Импер. акад. наук, 1905. 24 с.

4. Мовчун Л. В. Українська рима в системі мови і в мовній практиці. Київ, 2020. 472 с.

5. Стехин Ю. К. О словаре русских рифм. *Применение новых методов в изучении языка: вопр. прикладн. лингвистики*. Вып. 1 Днепропетровск: Днепропетр. гос. унив., 1969. С. 150-162.

6. Тимофеев В. П. Наш опыт поэтической лексикографии. Теория поэтической речи и поэтической лексикографии. Челябинск, 1971. С. 92-121.

7. Тимофеев В. П. Словарь рифм Сергея Есенина. Шадринск: ШГПИ, 2009. 334 с.

8. Холшевников В. Е. Инструкция к составлению словаря рифм А. С. Пушкина. Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1974. 16 с.

Legend

DOS Zabuzhko, O. (1990). Conductor of the last candle. Kyiv: Radyanskyu pysmennyk (in Ukr.).

References

1. Belskaya, L. L. (1977). On the problem of classification and systematization of rhymes (based on Nekrasov's poem "Frost, Red Nose"). *Scientific report of higher school. Philological sciences*, 4, 86-92 (in Rus).

2. Viitso, T.-R., Pildmäe, J. (1973). On the method of compiling a dictionary of rhymes. *Collection of articles on secondary modeling systems*. Tartu: Tartu State Univ., 163-175 (in Rus).

3. Korsh, F. E. (1905). Plan of research on the versification of Pushkin and the dictionary of Pushkin's rhymes: an imprint from the publication "Pushkin and his contemporaries. Materials and research", III. St. Petersburg (in Rus).

4. Movchun, L. V. (2020). Ukrainian rhyme in the language system and language practice. Kyiv (in Ukr.).

5. Stekhin, Yu. K. (1969). About the dictionary of Russian rhymes. *Application of new methods in language learning: the problems of applied linguistics*. Issue 1 Dnepropetrovsk, 150-162 (in Rus).

6. Timofeev, V. P. (1971). Our experience of poetic lexicography. The theory of poetic speech and poetic lexicography. Chelyabinsk, 92-121 (in Rus).

7. Timofeev, V. P. (2009). Dictionary of Sergei Yesenin's rhymes. Shadrinsk (in Rus).

8. Kholshchevnikov, V. E. (1974). Instructions for compiling a dictionary of Pushkin's hymes. Leningrad (in Rus).

Larysa Movchun

Rimography of Oksana Zabuzhko's lexicon (to the rhyme dictionary of the collection «Conductor of the last candle»)

The article is devoted to the substantiation of the concept of the dictionary of author's rhymes. Its purpose is to fix rhymes and establish their textual connections. The object is rhymonyms, which in the text enters into rhyming relations, ie they form rhyming pairs and rhyming chains. Rhymographic work is a dictionary of selective type, based on a special criterion for vocabulary selection (lexicography parameters), rhyme of the word.

Dictionaries of author's rhymes are important for lexicological as well as for rhymological research. The material of such a linguistically oriented dictionary will also be useful for literary critics and for poets and translators (as a guide for finding rhyme). Linguistic analysis of the author's rhyme is required for: 1) elucidation of the laws of sound harmony, explained by rhyme; 2) establishing ways to create a sound metaphor; 3) study of semantic relations between rhymonyms; 4) study of the rhyming fields of language; 5) analysis of the poet's rhyming style; 6) the establishment of a rhyming norm of a certain time period.

Rhyming dictionary consists of several separate parts, so when compiling and describing the structure of the dictionary of a writer's rhymes it is advisable to rely on a three-level hierarchy. Project of the megastructure of the Rhyming Dictionary by Oksana Zabuzhko's collection "Conductor of the Last Candle": 1. Preface. A short creative biography of the writer. Bibliographic description of the source of rhymes. Interpretation of rhymological terms. Description of the structure of the dictionary and user manual. Coverage of research tasks for which the dictionary will be useful. 2. List of remarks and symbols. 3. Index of rhyming pairs and chains. 4. Rhyming dictionary. 5. Dictionary of rhyme nuclei. 6. Dictionary of rhyme fields. 7. Afterword.

Key words: *rhyme, rhyming dictionary, dictionary of author's rhymes, dictionary parameter.*

Оксана Тищенко

УДК 161.2.81'373.374

**Етика та етноніми: лексикографічна рецепція
москаль / росіянин / русский; жид**

У статті на основі 14 лексикографічних джерел розглянуто динаміку лексичної та оцінної семантики слів росіянин, москаль, жид як етнонімів (або політонімів) та похідних як компонентів номенклатурних назв (русский язык – російська / московська мова), зокрема, в кореляції із близькозвучними, але не тотожними назвами: руська мова; розглянуто ймовірність та підстави повернення до питомого означення московський у складі номенклатур. З'ясовано, що слово **русский** в українських перекладних словниках к. ХІХ – поч. ХХ ст. системно розпрацьоване як назва представника народу Росії тільки з 1927 року. Слово **москаль** з часом набуло стійкої негативної конотації (зневажливої), що й відбили послідовно автори сучасних словників, а слово **жид** сьогодні має образливі відтінки, які почали фіксувати в загальномовних словниках із 70-х рр. ХХ ст., окрім західного регіону України.

Ключові слова: лексикографія, етнонім, політонім, конотативність, динаміка значення, динаміка оцінки, політкоректність.

Сьогодні в медійному просторі часто постає питання: що саме означає словосполучення *русский язык* (рос.), чи є він відповідником словосполученню *руська мова* (укр.)? Чому в українській мові його відповідником є *російська мова*, а не *москальська / московська мова*? Хто такий *русский* (рос.) – це *росіянин, руський, москвит* чи *москаль*? У мові медіа та в публіцистиці поширено розмовне вживання висловів *Московська федерація, Московія, москаль, москвит*. Чи є слово *москаль* небажаним до вживання і чому? Чим схоже функціонування етноніма *жид*? Розгляньмо, як ці одиниці репрезентовано в українських лексикографічних працях, яка була динаміка їх значення та емоційної рецепції.

Етноніми – це назви різних видів етнічних спільнот, народів і народностей (*автоетноніми* – самоназви, *ксеноетноніми* – назви, дані іншими народами). *Політони*, або *політоніми* – назви всіх громадян будь-якої держави, всього населення певного адміністративного регіону, похідні від назви держави чи регіону: *нігерійці, американці, радянський народ, росіяни*. Ці лексеми (або похідні) стають елементами номенклатурних назв культурно-історичних реалій, пов'язаних з тим чи тим народом, населенням країни.

Питання походження української мови та номенклатурних назв мов, поширених у давні часи на територіях сучасної України та Росії – як національних, так і їх функціональних варіантів, – а також назв територіальних та державних утворень досліджували І.І. Огієнко [3], В.В. Німчук [4], Г.П. Півторак [5], В.М. Русанівський [6], В.Г. Складенко [7], І.Д. Фаріон [9], Б.А. Успенський [10] та ін. Завданням нашої розвідки не є висвітлення історії та принципів розв'язання цього питання, для нас важливо констатувати, що дослідники оперують такими назвами:

– *давньоруська (давньоукраїнська) мова (руська)*– усна та книжна мова Русі IX–XIII ст.;

– *староукраїнська мова (проста руська)*– українська літературна мова XIV–XVIII ст., спадкоємиця давньоруської мови, увібрала народнорозмовні елементи й побутувала в усіх жанрах літератури й ділового письменства; основа народної української мови. *Руська (проста) мова* – тогочасна назва староукраїнської на територіях Литви, Польщі, Молдови та Війська Запорозького (сучасні Україна, Білорусь, Польща, Молдова), яку згодом витіснили *слов'яноруська* й *російська* в книжній сфері та *народна українська* – у розмовній.

Переїнявши давню назву сучасної України *Русь* у грецькому варіанті – *Росія*, мешканці Волго-Окського межиріччя переїняли й назву мови: *руська мова* (тобто *українська*) – *русский язык*. Мова, яка прийшла на Московію з Русі (тому – *руська*) разом із віросповіданням (мова церкви, мова молитов) – це *церковнослов'янська (старослов'янська)*. Згодом у світській сфері вживання вона змінилася під впливом місцевих мов, зокрема *уйгурської*, і стала «церковнослов'янською мовою у великоруській редакції», «припустимим відхиленням від церковнослов'янської» [10: 41–42, 65]. Отже, на території Московії XIV–XVIII ст. *руським языком* називали *церковнослов'янську* мову, тобто це були синоніми.

Натомість на територіях сучасної України *руську мову* протиставляли *церковнослов'янській*.

Однією з підстав «запозичити» епітет *руський* до своїх реалій росіяни вважали, зокрема, давню традицію вживати це слово на означення не національних (умовно), а віросповідальних характеристик, коли *руський* уживали як синонім до *християнський*. Так, перелік *руських міст* у «Повісті минулих літ» виходить далеко за межі Русі XI–XII ст., бо складений не за племінною (умовно національною чи державною), а за релігійною ознакою.

Отже, назву *руська мова* у Московському князівстві вживали як синонім до *церковнослов'янської*, водночас *руська (проста) мова* на теренах сучасної України була природно розвиненою й перебувала в опозиції до книжної, штучної мови церкви. Саме тому в українській мові відповідник *російська мова* (мова Росії, росіян) є виправданим, бо не

називає *руською* ту мову, яка по суті є природною мовою Московщини, пізніше – Росії. Про те, що *руська (московська) мова* та *руська (українська, проста) мова* – це різні мови, свідчать, зокрема, факти присутності перекладачів під час зустрічей послів на найвищих рівнях [див. про це більше у 2]. Поширеною є думка, що назва *русский язык* є несправедливою стосовно *руської мови*, а логічною була б назва *московська мова*. Офіційно назва цієї мови в Україні змінилася б у разі офіційної зміни назви держави й повернення до питомого оніма *Московщина*.

Ключовим мотивом перейменування у 20-х рр. XVIII ст. *Московського царства* (*Московії, Великої Московії, Московського князівства, Тартарії* тощо – див. карти С. Ремезова поч. XVIII ст.) на *Російську імперію* (відповідно, відмови від уживаних у тогочасних документах самоназв *москаль, московит, москвин*, епітетів *москальський, московитський, московський* щодо земель, народу чи мови) було прагнення Петра I ввійти до тогочасного цивілізованого європейського світу державою з глибокою й потужною політичною та релігійною історією. Попри це європейські карти й документи ще кількадесят років (до 60-х рр. XVIII ст.) не фіксували новоствореної назви *Російська імперія*, уживаючи питома *Московія, Московське царство, Велика Московія* тощо, напр., на карті «*Les Etats de la Couronne de Pologne*» 1736 р. (СР). Такі процеси, закорінені в політичній площині, і спричинилися до сучасної невідповідної, але тривкої усталеності номенклатурних назв російської мови, російського народу, території сучасної Російської Федерації.

Слово *русские* (рос.) як системна самоназва народу Росії доволі молоді, про що свідчить, зокрема, «*Этнографическая карта Союза С.С.Р.*», опублікована 1930 р. за даними Комісії Академії наук з вивчення племінного складу населення країни (ЭК), де серед *індоєвропейців* наведено таку групу: *русские: великорусы, украинцы, белорусы*¹. Тобто *руськими* називали східних слов'ян, з-поміж яких виокремлювали великорусів, українців, білорусів. Отже, ще до 1930 р. слово *русские* не вживали офіційно на означення народу Росії та його представників: до прикладу, в анкеті делегатів XI Всеросійської конференції РКП/б/ 1921 р. В.І. Ульянов-Ленін самоідентифікувався як *великорус (великорос)*. Лише 1932 р. на відповідній карті слово *великорусы* замінено на *русские*, а отже, послов'янені фінно-угорські племена *чудь, весь, меря, марі, мурома, мордва, мещера* відтоді офіційно отримали назву *русские* як національність, в українському перекладі – *росіяни*. Як штучність російської назви національності (*русские*), так і умовність її українського перекладу (*росіяни*) очевидна. Адже назва *Росія* чи *Російська імперія, Російська Федерація*, як ми вже зазначали, – це результат механічного перенесення грецького фонетичного варіанта слова *Русь* – питомої назви земель, що

¹ Тут і далі цитуємо мовою оригіналу.

входять, зокрема, до сучасної України – на землі Московського царства. Слово *великорус* – «кабінетне» (те саме стосується назв *Київська Русь*, *Московська Русь*), штучно введене в обіг як заміна самоназвам, що зафіксовані у давніх документах, – *москаль*, *московит*, *москвин* (до того їхня назва була *ординці*, а ще раніше – *народ меря*). А задовго до того карта «Чорна **Русь** або Польща..» (*La Russie Noire ou Polonoise*) 1674 р. свідчить: *Чорна Русь*, *Волинь* та *Поділля* загальновідомі як **Україна** або *Земля Козаків*; *Чорна Русь* – це землі нині західної України, напис *Україна*, *країна Козаків* розміщено по обидва боки Дніпра. Землі на північ від Волині означено як *Межі Московії* (*Frontieres de Moscovie*) Тут згадано міри довжини, серед інших – польських, італійських тощо, – українські (*Lieuësd 'Vkraine*) та *московські* (*Lieuësou Werstde Moscouie* (RNP)).

Показовими є й особливості фіксування слова *русский* в українських перекладних словниках к. XIX – поч. XX ст., що більш-менш системно розпрацьоване як назва представника народу Росії тільки з 1927 року: російське *русский* (*руський*) (ще інколи: *россіянинъ*, *великорусский*, *российский*) – це українською *росіян* (СУМГ); (пренебр.) *кацап*, *кацапський*, *москаль*, *московський*, *солдатський*, *руський* (УРС). А от українське слово *руський* – це галицьке *украинский*; а також *великорусский*; *великоросс*; *русский* (УРС).

Цікаво, що МНС до слова *руський* (*руський*) дає відповідники *russinisch*, *ruthenisch*, *kleinrussisch*, *ukrainisch*, що з німецької можна перекласти як *російський*, *руський* (*рутенський*), *малоросійський*, *український*; слова *росіянин* цей словник не фіксує; гадаємо, солідарний з ним і РУСКЄ, який пропонує: *русский и польский дух* – *русчина і польщина*, *руськість і польськість* (див. ще з цієї теми працю К.Ю. Галушко [1]).

Очевидно, що поряд із новоствореними офіційними назвами *Російська імперія*, *Російська Федерація*, *Росія*, *росіянин*, *російський* побутували – і актуалізовані сьогодні – питомі неофіційні: *Московія*, *Московщина*, *москаль* (*московит*, *москвин* тощо), *москальський* (*московитський* тощо), припустимі до обмеженого вживання тільки в неофіційних контекстах (зокрема через негативні конотації). В АК (лексико-ілюстративній базі для словників 20-х–30-х рр. XX ст.) з усної мови зафіксовано слово *росієць*, якого немає у словниках, але яке створене відповідно до норм української мови й точно відбиває суть поняття, а тому поширене в сучасній розмовній мові, хоч і з певним емоційним забарвленням як несхвальне: «Украина не Россия!!! (або "Українці не "російці"!)"» (назва відео на ютубі); «*Російці* починають про щось здогадуватись» (з допису у твіттері); «*Російці*, не трогайте ту воду своїми паскудними руками, бо вона не ваша. То вода Кримських татар» (з коментаря на новинному сайті) тощо.

Із розвитком мови слова змінюють значення, набувають нових, втрачають неактуальні тощо. Коли в людській свідомості відбувається переоцінка певних явищ, це відбивається і в мові: емоційно забарвлені слова можуть втрачати оцінність (*голівка*, *ручка* в термінології), а нейтральні слова – отримувати позитивні або негативні конотації, які з часом можуть змінюватися на протилежні, напр.: *комуніст*, *капіталіст*, *бандерівець* та ін. Активно ці процеси відбуваються в гуманітарних сферах, чутливих до етичних проблем – медицині, психології, соціології, політології, де нейтральні терміни набували негативних конотацій під впливом розмовної мови та підлягали заміні на нові (подеколи неодноразово): *дефективні діти* замінено на *аномальні діти*, згодом на *діти з відхиленнями від норми*; *виняткові діти*, *діти з особливими освітніми потребами* та ін.; *інваліди* замінено на *люди з інвалідністю* тощо [8]. Причому такі зміни можуть відбуватися в різний час як у великих групах, так і в малих. Відповідно, слова набувають негативних чи позитивних конотацій для всіх членів спільноти (людства, народу) або для певної її частини (територіальних чи соціальних груп).

Те саме відбулося в українській мові з нейтральними колись етнонімами *москаль*¹ та *жид*², які у зв'язку з особливостями міжетнічних стосунків набули негативного забарвлення (а то й окремих значень) серед певних спільнот. М. Номис фіксує такі народні усталені вислови кінця XIX ст., що містять оцінне ставлення (на жаль, дослідник не вказує, у якому значенні вжито слово *москаль* 'солдат' чи 'росіянин'): «*Москалики*, соколики, позаїдали наші волики; а як вернетесь здорови, то поїсте і корови», «Від *москаля* поли вріж та тікай», «Од чорта одхристися, а від *москаля* не одмолися (не одибьесся)», «*Москаль* не свій брат... не помилює», «*Москалеві* годи як трясці, а все бісом дивиця», «*Москаль* з бісом порадилися, та й на лихо поналидились», «*Москаль* на слёзи не вдаря (не зважає)», «*Москаль* ликом чваниця й кожному під ніс з ним пхаєця», «*Московський* час, як *жидівський* зараз (як и *жидівський* – не переважає)»; «Невірний гірш *Жида*, або *Турка*», «*Жид* брехнею живе, все з нас тягне», «*Гаспидська Жидова*» «*Иродове кодро*», «*Жид* ні сіє, ні оре, а обманом жиє» тощо (УПП). Заради справедливості відзначимо, що немало негативнооцінних висловів і щодо представників інших народів: «*Москаль* и *Лях* — оден шеляг», «*Лях* тоді добрий, як спить; а пробудиця, то біда», «*Менджує* словом, як *Циган* кіньми» та ін. (УПП).

Негативна оцінка явища, предмета, особи впливає на сприйняття назви. Тому одиниці *москаль*, *жид* у певних значеннях (також похідні слова)

¹ Походить від назви Великого князівства Московського (пізніше – Московське царство, Московія або Московщина).

² Походить як фонетична адаптація лат. *Judaeus* – єврей.

мають стійку негативну конотацію і в різних спільнотах можуть спричинитися до небажаних реакцій. Простежмо, як це відбито в словниках.

МОСКАЛЬ.

УСЕ засвідчує: «Народна назва вояка армії Рос. імперії у XVIII–XIX ст.; специфічна соціальна група професійних військових (набір здійснювався переважно з кріпаків жеребкуванням, служба тривала 25 років), яку піддавали активній русифікації, у побуті спілкувалися каліченою рос. мовою (по-московськи), звідки й поняття; фольклорний персонаж м. часто характерник, винахідливий та спритний».

ПУНФ додає: «У приповідках про москвидів-москалів, наглядно можна добачити упередження. Під словом “москаль” треба розуміти або чиновника-урядовця, або вояка-салдата. Чиновники, вірні московському урядові, виповнювали до йоти накази свого уряду, якими московсько-російський уряд поневолював наш нарід різними утисками. Московська армія, що переходила українські землі, або стояла постоями на Україні, надуживали свої права, а всякі скарги до російської військової, чи цивільної влади, були безуспішні. З народу збирано провіант для прокормлення армії, та брано підводи, за що російський уряд винагородження не давав. Російська влада дуже байдужньо дивилася на кривди, які робили нашому народові російські чиновники та салдати».

СУМГ засвідчує такі значення цього слова: 1. Великороссъ. 2. Солдаты. 3. Сортъ льна, сѣмя котораго не вылучивается само собой. 4. Сортъ чесноку. 5. насѣк. *Pyrrhocoris apterus* (тарган, прусак) (поодинокі словники фіксують значення слова *москаль* ще як північний вітер, сорт риби).

РУСКЄ зазначає, що це нейтральний відповідник (хоч і не на першому місці) словам *великоро(у)с, великороссиянин: росіянин, руський, москаль, московець, москвач, (в філології) великорус, (насмешливо или с пренебрежением) кацап, кацапуз, кацапура, кацап'яга*.

РУСГнаводить його як відповідник застарілому й просторічному російському: *москаль уст., прост, – москаль, не наводячи його до слів великорус, уст. великоросс, россиянин, русский*.

СУМ-11 наводить два значення, обидва як застарілі: заст. 1. Вояк, солдат. 2. Росіянин.

ВТСУМ уточнює стилістичне маркування другого значення, залишаючи обидва застарілими: заст. 1. Вояк, солдат. 2. розм. Росіянин.

СУМ-20 не вважає друге значення застарілим і фіксує сучасне зневажливе забарвлення: 1. заст. Вояк, солдат (російської армії). 2. зневажл. Росіянин.

ЛЛзасвідчує сучасну зневажливу конотацію слова та нові значення (так само – зі зневажливою конотацією): знев. 1. росіянин, те саме, що кацап 2. українофоб 3. вул. автомобіль марки «Москвич».

ПССУМ називає синоніми до слова *москаль*: 1. Великорос, росіянин, московець і москвин (архаїчні), кацап (лайливе), москва (коротке). 2. Вояк, солдат, жовнір (галицьке).

Отже, слово *москаль* як назва представника народу Росії з часом набуло стійкої негативної конотації (зневажливої), що й відбили послідовно автори сучасних словників.

ЖИД.

У ПУНФ читаємо: «Приповідки про жидів, висказують упередження нашого народу до них. Жидів, на Україну, спровадили були польські пани-дідичі, власники великих обшарів землі, що давали жидам в аренду землю, млини, коршми, ріки, озера, ліси та православні церкви і нарід мусів платити жидам данину за кожні христини, похорон, чи священня Пасхи на Великдень. Щоб догодити та вдоволити польських панів, жида не годні були цього зробити без великої кривди для українського народу і ця кривда нашого народу відбилася у народніх приповідках, які містимо, вже лиш, як історичний спогад з того, що безповоротно минулося».

СлРУ зазначає слово *жид* як нейтральний відповідник (на першому місці) слову *еврей*: *жид, жидовин, поб. – жидюга, жидяка, зневажливо – парх* тощо. Так само нейтрально фіксують це слово СУМГ, УРС, РУСКЄ; РУСГУ загалі не фіксує слово *жид*.

СУМ-11 та ВТСУМ засвідчують однаково – сьогодні це образлива назва: 1. заст. Те саме, що євреї. 2. Образлива назва євреїв.

ЛЛ не вбачає образливого відтінку: 1. Єврей 2. Чорнильна пляма в зошиті (шкільне). Зауважимо, що це джерело насправду відбиває переважно нейтральне ставлення мешканців західного регіону України до слова *жид* та похідних.

Як бачимо, слово *жид* на означення *єврея* в загальнонародній мові сьогодні має образливі конотації, які почали фіксувати в загальномовних словниках із 70-х рр. ХХ ст., за винятком західного регіону України.

Проблема етики у сфері етнізмів та політонімів – не нова й не унікальна для українського мовного простору. Лексикографічна рецепція назв *москаль / росіянин / русский / жид*, спостереження за історичними документами дають підстави припускати, що зафіксовані натеper оцінки – це не остаточні результати формування й розвитку мовної картини світу українців і згодом, можливо, ми будемо свідками нових змін внутрішньої форми розглядуваних одиниць та нових мовних конструкцій, базованих на мовній, історичній та політичній доцільності їхнього вживання.

Джерела

АК Архівна картотека (1918–1937), 2021. <https://ak.iul-nasu.org.ua>.

ВТСУМ Великий тлумачний словник української мови, 2005.

ЛЛ Лексикон львівський: поважно і на жарт. Н. Хобзей, Г. Дидик-Меуш та ін., 2009.

МНС Малорусько-німецький словник: у 2 т. Є. Желехівський, І. Недільський, 1886.

ПССУМ Практичний словник синонімів української мови. С. Караванський, 2014.

ПУНФ Приповідки або українсько-народня філософія. В. Павлюк, 1946.

РУСГ Російсько-український словник. За ред. С.І. Головащука, 1969.

РУСКЄ Російсько-український словник: у 4(3) т. За ред. А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова, 1924–1933.

СлРУ Словарь російсько-український. Укл. М. Уманець, А. Спілка, 1893–1898.

СУМ-11 Словник української мови: в 11 т., 1970–1980.

СУМ-20 Словник української мови: у 20 т. За ред. В.М. Русанівського та ін., 2010

СУМГ Словник української мови: у 4 т. За ред. Б.Д. Грінченка, 1907–1909.

УПП Українські приказки, прислів'я и таке инше. М. Номис, 1864.

УРС Українсько-російський словник. А.В. Ніковський, 1927.

УСЕ Універсальний словник-енциклопедія. За ред. М. Поповича, 2006.

ЭК Этнографическая карта Союза С.С.Р. Комиссия Академии наук по изучению племенного состава населения страны. Москва. 1930.

СР Les États de la Couronne de Pologne. 1736.

RNP La Russie Noire ou Polonoise: qui Comprend les Provinces de la Russie Noire de Volhynie et de Podolie ...: Vulgairement connües sous le Nom d'Vkraine ou Pays des Cosaques. Par les S. Sansons. 1674.

Література

1. Галушко К.Ю. Росіяни в Україні.
<http://www.history.org.ua/?termin=RosiianyUkraini> (12.01.21).

2. История Руси.
https://www.youtube.com/channel/UC_EZFh69W_TH9X8iphGVw_g
(04.02.21).

3. Огієнко І.І. Історія української літературної мови. Київ. 1995.

4. Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV—XVII ст. Київ. 1985.

5. Півторак Г.П. Староукраїнська літературна мова. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. Київ. 2012. Т. 9.

6. Русанівський В.М. Староукраїнська літературна мова. *Енциклопедія «Українська мова»*. Київ. 2000.
7. Скляренко В.Г. Походження назви Русь. *Мовознавство*. 2011. №3. С. 16–25.
8. Тищенко О.М. Конотативність у термінології. *Українська термінологія і сучасність*. Вип. IV. Київ. 2001. С. 100-103.
9. Фаріон І.Д. Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV—XVII століттях. Львів, 2015.
10. Успенский Б.А. Краткий очерк истории русского литературного языка. Москва. 1994.

Legend

АК Archived Card Index, 1918-1937. (2021). <https://ak.iul-nasu.org.ua> (in Ukr).

ВТСУМ Great Explanatory Dictionary of the Ukrainian Language. (2005) (in Ukr).

ЛЛ Lviv lexicon: seriously and jokingly. (2009). N. Hobzey, H. Dydyk-Meush, and others (in Ukr).

МНС Malorussian--German Dictionary. (1886): in 2 vol. Zhelekhivsky, I. Nedilsky (in Ukr).

ПССУМ Practical Dictionary of Synonyms of the Ukrainian Language. (2014). S. Karavansky (in Ukr).

ПУНФ Sayings or Ukrainian-Folk Philosophy. (1946). V. Pavliuk (in Ukr).

РУСГ Russian-Ukrainian Dictionary. (1969). By ed. S.I. Holovashchuk (in Ukr).

РУСКЄ Russian-Ukrainian Dictionary. (1924-1933): in 4(3) vol. By ed. A.Yu. Krymsky, S.O. Yefremov (in Ukr).

СлРУ Russian-Ukrainian Dictionary. (1893–1898). M. Umanets, A. Spilka (in Ukr).

СУМ-11 Dictionary of the Ukrainian Language. (1970–1980): in 11 vol. (in Ukr).

СУМ-20 Dictionary of the Ukrainian Language. (2010–...): in 20 vol. By ed. V.M. Rusanivsky et al (in Ukr).

СУМГ Dictionary of the Ukrainian Language. (1907–1909): in 4 vol. By ed. B.D Hrinchenko (in Ukr).

УПП Ukrainian proverbs, sayings and so on. (1864). M. Nomys (in Ukr).

УРС Ukrainian-Russian Dictionary. (1927). A.V. Nikovsky (in Ukr).

УСЕ Universal Dictionary-Encyclopedia. (2006). By ed. M. Popovych (in Ukr).

ЭК Ethnographic map of the Union of S.S.R. (1930). Commission of the Academy of Sciences for the study of the tribal composition of the country's population. Moscow (in Rus).

СР Les États de la Couronne de Pologne (1736) (in Fr).

RNP La Russie Noire ou Polonoise: qui Comprend les Provinces de la Russie Noire de Volhynie et de Podolie...: Vulgairement connües sous le Nom d'Vkraine ou Pays des Cosaques (1674). Par les S. Sansons. (in Fr).

References

1. Halushko, K. Yu. Russians in Ukraine. [http://www.history.org.ua/?termin=Rosiiany Ukraini](http://www.history.org.ua/?termin=Rosiiany+Ukraini) (12.01.21).
2. History of Rus. https://www.youtube.com/channel/UC_EZFh69W_TH9X8iphGVw_g (04.02.21)
3. Ohienko, I.I. (1995). History of the Ukrainian literary language. Kyiv (in Ukr).
4. Nimchuk, V.V. (1985). Linguistics in Ukraine in the XIV–XVII centuries. Kyiv (in Ukr).
5. Pivtorak, H.P. (2012). Old Ukrainian literary language (In:) *Encyclopedia of the History of Ukraine*: in 10 vol. Kyiv. Vol. 9 (in Ukr).
6. Rusanivsky, V.M. (2000). Old Ukrainian literary language (In:) *Encyclopedia "Ukrainian language"*. Kyiv (in Ukr).
7. Sklyarenko, V.H. (2011). The origin of the name Russia (In:) *Linguistics*. 3. 16–25 (in Ukr).
8. Tyshchenko, O.M. (2001). Connotation in terminology (In:) *Ukrainian terminology and modernity*. Kyiv. Iss. IV. 100–103 (in Ukr).
9. Farion, I.D. (2015). Social status of the Old Ukrainian (Ruska) language in the XIV–XVII centuries. Lviv (in Ukr).
10. Uspensky, B.A. (1994). A short essay of the history of the Russian literary language. Moscow (in Rus).

Oksana Tyshchenko

Ethics and ethnonyms: lexicographical reception

москаль / росіянин / русский; жид

The article on the basis of 14 lexicographic sources examines the dynamics of lexical and evaluation semantics of the words *росіянин*, *москаль*, *жид* as ethnonymes (or polytonyms) and derivatives as components of nomenclature names (*русский язык* - *російська / московська мова*), in particular, correlated with close-sonorous, but not identical names: *руська мова*; considered the likelihood of and grounds for returning to the specific definition of *московський* as

part of nomenclatures. The word *русские* as a systemic self-sororism of the people of Russia is quite young: until the 30's. twentieth century *русскими* called the Eastern Slavs, among which distinguished: *великору(о)сиукраїнці, білоруси*. One of the reasons to "borrow" the epithet *руський* to the realities of Muscovy was the ancient tradition of using this word to mean not national, but religious characteristics: *руський* = *християнський*, later – the desire of Muscovy to enter the civilized world state with a powerful history of Rus. Despite this, the European tradition for a long time was not used by the newly created name of the *Російська імперія* - Russian Empire, using specific: *Московія, Московське царство* - Muscovy, as well as lexema *московит, москаль, московець* for the definition of inhabitants. It was found out that the word *русский* in the Ukrainian translated dictionaries XIX – XX century. systematically developed as the name of the representative of the people of Russia only since 1927. The word *москаль* in the Ukrainian language eventually acquired a persistent negative connotation (derogatory), and the word *жид* today has offensive connotations, which began to be fixed in the common language dictionaries from the 70's XX, except for the western region of Ukraine. The problem of ethnonyms and polyonyms is not new and not unique for the Ukrainian language space. Lexicographic reception of the names *москаль / росіянин / русский / жид*, observation of historical documents suggest that the estimates recorded at the moment are not the final results of the formation and development of the language picture of the Ukrainian world, and later, perhaps, we will witness new changes in the internal form of the units under consideration and new language structures based on linguistic, historical and political expediency.

Key words: *lexicography, ethnonym, polythonym, connotation, dynamics of value, dynamics of evaluation, political correctness.*

Ірина Самойлова

УДК 811.161.2'374

Опис зменшувальних слів у словниках мови письменників

Статтю присвячено зменшувальним словам як одному із сегментів авторської художньої мовної системи. Розглянуто опис демінутивів у низці статей на матеріалі трьох лексикографічних довідників: «Словник мови Шевченка» у 2 т., «Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка» у 3 т. і «Словник мови поетичної збірки Івана Франка "Мій Ізмарагд"» у 2 частинах. Це пояснювальні повні за охопленням мовних одиниць словники мови письменників. Увагу зосереджено на використуваній у кожному довіднику системі позначок для семантичної, стилістичної, граматичної характеристики зменшувальних слів.

Ключові слова: словник мови письменника, демінутив, мікроструктура словника, лексикографічна позначка, мова Т. Шевченка, мова Г. Квітки-Основ'яненка, мова І. Франка.

Опрацьований «Словник мови творчої особистості» призначений відобразити слово- і фразеовживання в мовотворчості літературних діячів Ю.І. Андруховича, О.Т. Гончара, І.М. Дзюби, О.С. Забужко, М.О. Лукаша, Є.О. Сверстюка, Гр.М. Тютюнника [2]. До реєстру словника широко залучають групи похідних слів, утворених за допомогою різних способів і засобів словотворення. У словнику представлено як похідні одиниці і зменшувальні слова, утворені за допомогою відповідних суфіксів, як напр.: *безсмертячко, залтик, ідеальчик, інтересик, кавунча, кашлик, квашененький, коритчатко, курявичка, ласунець, ласунчик, лепешка, макушка, мільйончик, ніжнесенько, нікудишненький, пісненько, подорожничок, поноченько, претонесенький, прибережок, прогрішок, раденько, радесенько, реготок, ремісничок, розумнішенький, слабесенький, сутуленький, тонюній, тонюсінько, тополень, фортечка, хрипкенько, хромовенький, червонобокенький, щиресенько*. З демінутивним компонентом у складі наведено авторські складні слова і фразеологізми, як-от: *коник-стрибунець, лебедик-молодець, міщаночка-директор, статусик-наліпка, хвостик-ножички, ані дощинки, викликати на «килимоч», моє шануваннячко, не в листочку, паперові кораблики, помацати за пір'ячко*. Подані приклади вжито у творчості Гр.М. Тютюнника (лексика текстів опрацьовує Л.І. Дідун [див., напр.: 1]), Є.О. Сверстюка (лексика текстів опрацьовує З.Г. Козирєва), І.М. Дзюби (лексика текстів опрацьовує І.А. Самойлова). Деривативні одиниці, формально утворені за допомогою зменшувальних суфіксів, передають не лише семантику когось, чогось невеликого, незначного за розміром, віком і

т. ін., а й емоційно-оцінне, суб'єктивне, ставлення до кого- або чого-небудь. Так, слова *залпик*, *кашилик*, *коритчатко*, *курявичка*, *реготок*, *фортечка* мають зменшувальне значення. Емоційно-оцінне ставлення, а саме пестливе і значення зменшеності передають іменники *кавунча* (в одинадцятитомному «Словнику української мови» (далі – СУМ) зафіксовані демінутиви *кавунець*, *кавунчик* як зменшувально-пестливі форми до слова *кавун* (СУМ IV: 67)), *ласунець*, *ласунчик*, *ремісничок*, *тополеня* (у СУМ наведено демінутив *тополенька* як пестливе до *тополя* (СУМ X: 197)). У прикметниках і прислівниках пестлива семантика може доповнювати значення неповного, невеликого, незначного ступеня вияву якої-небудь ознаки або, навпаки, значення підсилення: *ніжнесенько*, *пісненько*, *претонесенький*, *раденько*, *радесенько*, *розумнішенький*, *слабесенький*, *тонюній*, *тонюсінько*, *щиресенько*. Крім пестливості, також демінутиви можуть виражати й зневажливу оцінку, як напр., прикметник *нікудишненький* «зовсім нікудишний, нічого не вартий, абсолютно не відповідний певним вимогам» у контексті з мемуарів «Спогади і роздуми на фінішній прямій» І.М. Дзюби: – *А я знаю, для чого йому [філософові] потрібно, щоб я, лжець, карався своєю лжею. Щоб зміцнити позиції його «істини» серед людства. Бо вони нікудишнінькі. І в моїй самопокарі – їхня єдина підтримка.*

Прикладами експресивних демінутивів-іменників, що виражають не зменшеність, а емоційно-оцінне ставлення, є слово *мільйончик*, яке передає іронічно-зневажливу стилістику в контексті зпамфлету «Напівзабутий російський геній. Салтиков-Щедрін про нас з вами, про наші вибори і про сучасний світ взагалі» І.М. Дзюби: *У гротескній формі цей зворотний бік демократизованого правосуддя Салтиков-Щедрін подав в історії процесу над відомим нам Прокопом... який вилучив собі мільйончик із чемоданчика друга; слово безсмертячко, що набуває іронії в контексті з мемуарів «Спогади і роздуми на фінішній прямій» І.М. Дзюби: Торгувався з вічністю (клянчив безсмертя – хоч невеличкого, хоч тимчасового, хоч безсмертячка).*

Привертає увагу похідність деяких демінутивних дериватів, залучених до «Словника мови творчої особистості», таких, як напр., *кармелючок*, *млиночок*, *самашедшинка*, *тернята*. Звісно, міжбільшістю демінутивів і твірними словами наявні відношення прямої основної мотивації: *залпик* ← *залп*, *ідеальчик* ← *ідеал*, *кашилик* ← *кашель*, *квашененький* ← *квашений*, *коритчатко* ← *коритце*, *пісненько* ← *пісно*, *поноченько* ← *поночі*, *ремісничок* ← *ремісник*, *розумнішенький* ← *розумніший*, *фортечка* ← *фортеця*, *хрипкенько* ← *хрипко*, *хромовенький* ← *хромовий* і т. ін. Формально твірною спільнокореневою одиницею для слова *кармелючок* є власна назва – прізвище Кармалюк (Кармелюк). У.Я. Кармалюк (1787 – 1835) відомий як ватажок селянського повстанського руху проти поміщиків на Поділлі, у суміжних районах Бессарабії, Волині, Київщини, що тривав

упродовж 1813 – 1835 рр. У фольклорі його звеличують як народного месника, який відбирав майно й гроші в багатіїв та роздавав селянській бідності. Семантика демінутива-іменника мотивована асоціативною ознакою, пов'язаною із вдачею і діяльністю У. Кармалюка – бути хоробрим, нелегкодухим, протестувати проти свавілля царського режиму, поміщиків, брати участь у збройній боротьбі на чолі повстанських загонів. У творі «Клишко» Гр.М. Тютюнника це демінутивне утворення вжито для пестливого іменування дитини, яка висловлює протест, незгоду: *Миколаївна легенько погладила його блідою, в синіх прожилочках рукою по чорній стриженій голові й сказала: – Ну годі-бо, Зульфате, заспокойся... Кармелючок мій милий.*

Слово *млиночок* зафіксоване в СУМ як зменшувально-пестлива форма до твірного слова *млинок*, що має кілька значень: 1) зменшувальне до слова *млин*; 2) пристосування для розмелювання зерен; 3) віялка; 4) іграшка (СУМ IV: 67). У новелі «На згарищі» Гр.М. Тютюнникужив іменник у множині *млиночки* для називання плодів акації: *Причілкова стіна почорніла, у дворі забіліли крейдяні калюжки. В них плавало сіно і руді акацієві млиночки.* В авторському контексті семантика демінутива *млиночки* метафорично мотивована ознакою за зовнішнім виглядом – плоди акації мають пласку видовжену форму, що нагадує лопаті вітряного млина чи пластинчаті ножі в млинку для мелення зерен.

Іменник-демінутив *терненнята* є зразком словотворення також Гр.М. Тютюнника для образного пестливого називання очей темно-синього, синяво-чорного кольору (цілком вірогідно за аналогією до іменника *оченята*) в оповіданні «Дикий»: *Санько віддав дитину, підвівся і згорі ще раз глянув у байдужі до нього терненнята.* Прикметно, що в СУМ у статтях на іменники *терен, тернина* ізменшувально-пестливу одиницю *тернинка* наведено приклади ілюстрацій з образним уживанням лексем і як порівняння з очима: *очі, чорні як терен; дві чорні тернини очей; чорні, як дві тернини, очі; очі чорніли тернинками* (СУМ X: 85, 92). Витоками такого образного вживання й порівняння є українська народна пісня, відома у варіаціях: «Чорні очі, як терен..», «Чорні очка, чорні очка, як терен..».

На іменник-демінутив *самашедшинка* в значенні «дещо не зовсім нормальне, дивне в поведінці людини» натрапляємо в книжці «Є поети для епох» І.М. Дзюби, коли автор розглядає перший опублікований прозовий роман «Записки українського самашедшого» Ліни Костенко: *Тут уже трохи вгадується одна із самашедшинок: синдром забалаканості світового простору. І хоч оповідач ментально відсторонюється: «а при чому ж тут я?», – насправді причетність є, і то подвійна: він і жертва, але до певної міри і співучасник отієї «втрати смислу», хоч і волів би не визнавати це, стояти над безглуздям.* Утворюючи слово *самашедшинка*, І.М. Дзюба вдається до засобу гри слів – використовує звукову форму й

зміст близькозвучного слова *самашедший* – іменування головного героя роману Ліни Костенко (пор. зафіксований у СУМ нормативний субстантивний прикметник *божевільний* у значенні «божевільна людина» (СУМ І: 211)).

На загальне демінутивне утворення, залучені до «Словника мови творчої особистості», належать до розмовного функціонального стилю української мови і можуть супроводжуватися емоційно-оцінною характеристикою. Відповідно їх маркують за допомогою семантичних і стилістичних позначок: зменшувальне (*зменш.*), зменшувально-пестливе (*зменш.-пестл.*), розмовне (*розм.*), пестливе (*пестл.*), зневажливе (*зневажл.*), іронічне (*ірон.*) тощо. Маркування наводять здебільшого у формі стилістичних коментарів. У формулі тлумачення подібну характеристику подають лише в тих випадках, якщо в реєстрі словника фіксують ту чи ту твірну одиницю.

Для представлення змістовної картини опису зменшувальних слів корисним є звернення до досвіду опрацювання такої групив опублікованих письменницьких словниках: «Словнику мови Шевченка» (1964), «Словнику мови творів Г. Квітки-Основ'яненка» (1978 – 1979) і «Словнику мови поетичної збірки Івана Франка "Мій Ізмарагд"» (2016). Це повні за обсягом залучення авторських мовних одиниць пояснювальні лексикографічні довідники. Відзначимо, що на прикладах двох загальномовних лексикографічних праць – «Словника української мови» в 11 т. і «Словаря української мови» в 4 т. за ред. Б. Грінченка розглянуто тематичні групи демінутивних іменників, їхню словотвірну похідність, семантичний і стилістичний опис [3].

«Словник мови Шевченка» в 2 т. (далі – СМШ) створено колективом співробітників Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні. Відповідальним редактором виступив В.С. Ващенко, редактором 1 тому була Т.К. Черторизька, 2 тому В.Г. Мариниченко, Л.О. Родніна. Джерелом фактичного матеріалу послугувала публікація: Тарас Шевченко. Повне зібрання творів у десяти томах. Друге, доповнене і виправлене видання (Київ, 1949–1963). У Передмові до СМШ В.С. Ващенко розмірковує про особливості вживання Шевченкових слів не тільки в поетичному контексті, а ширше – на тлі всієї української літератури, загальніших мовних явищ, удаючись до конкретних прикладів. З-поміж них відповідальний редактор відзначає і слова зі зменшувальними суфіксами. Так, про слово *соловейко* В.С. Ващенко пише, що воно вживається не лише як певна реалія в поезіях Шевченка, а й як показник глибокої народності Шевченкових поезій, їх органічного зв'язку з фольклорними джерелами: *Защебече соловейко // В лузі на калині* (СМШ: VI). Учений звертає увагу на паралельні конструкції, що художньо забарвлюють мову поета, і наводить приклад з використанням демінутива: *Ой зузуле, зузуленько, // Нащо ти кувала* (там само: IX).

У СМШ опрацьовано моносемні й полісемні демінутиви, значення тлумачено за допомогою формул і описово. У словникових статтях зімненшувальними утвореннями автори послуговувалися системою позначок для семантичної й емоційно-оцінної характеристики: *зменш.* (зменшене), *зменш.-пестл.* (зменшено-пестливе), *пестл.* (пестливе), *зневажл.* (зневажливе), *ірон.* (іронічне). Значну кількість демінутивів витлумачено за допомогою формул: 1) «Зменш. до...»: **барельєфік**. *Зменш. до барельєф; відерце. Зменш. до відро; дзигарки. Зменш. до дзигарі; капличка. Зменш. до каплиця; хрестик. Зменш. до хрест 1.* Так само подано: *барилечко, барилко, візок, возик, віконце, квартирочка, клучок, козушок, півсловечка, пляшечка та ін.*; 2) «Зменш.-пестл. до...»: **аркушик**. *Зменш.-пестл. до аркуш; батіжки. Зменш.-пестл. до батого; билиночка. Зменш.-пестл. до билина; буйнесенький. Зменш.-пестл. до буйний; гайок. Зменш.-пестл. до гай¹; медяничок. Зменш.-пестл. до медяник; ниточка. Зменш.-пестл. до нитка.* Так само подано: *вітрець, гілонька, голосок, гребелька, грушечка, дубочок, кісточка, колисочка, образочок, сороченя, сорочечка та ін.*; 3) «Пестл. до...»: **біленький**. *Пестл. до білий; близняточка. Пестл. до близнята; брівоньки. Пестл. до брови; вівонька. Пестл. до вдова; калинонька. Пестл. до калина 1.* Так само подано: *бровенята, волики, годиночка, годочок, горілочка, грошенята, дитиночка, дівчаточка, дівчинонька, дідусь, друженьки, дружинонька, зозуленька, козиняточко, коржичок, личко, люлечка, подруженька, правдонька, пшениченька та ін.*

За допомогою описового тлумачення оформлено статті з демінутивами, як напр.: **голубонько**. *Пестливе звертання до місяця; голубочка. Пестливе звертання до жінки; зелененький. Здебільшого виступає як постійний епіт[ет]; лебедик. Пестливе звертання до людини; вороненький. Постійний епіт[ет] до «кінь».*

Образне вживання демінутивів у поезії Т. Шевченка чи переносне значення супроводжені позначками *образн.* (образне) і *перен.* (переносне): **колосочки**. *Зменш.-пестл. до колоски. Образн.* Як реп'ях той, учепиться [доля] За латані поли Та й збирає колосочки На чужому полі <...> (зазначимо, що словниковий цитатний матеріал тут і далі по тексту наводимо лише в окремих випадках для виразнішого пояснення певної семантичної, стилістичної, граматичної характеристики); **дрібненький**. *Перен. Нікчемний.* Тим неситим очам, Земним богам-царям, І плуги, й кораблі, І всі добра землі, І хвалебні псалми Тим дрібненьким богам <...>.

Граматичний лексикографічний параметр застосовано під час опису синтаксичної функції, яку виконують зменшувальні слова в ілюстративному прикладі, а також щоб показати набуття ними нестандартного лексико-граматичного розряду: **білесенький**. *Пестл. до біленький. Субст.* Схопилися, білесенькі, І в ліс полетіли <...>; **дурненький**. *Субст. Пестл., зверт.* Стривай, стривай, простоволоса! Дурненька, де б же ти взяла Того

барвінку заквічатись? <...>; **капелька**. У знач. прислівника. 1. Трохи. В село небога привезла Свою змію ще гірше люту... І капельку на щось отрути <...>. 2. У незначній мірі. Ми восени таки похожі Хоч капельку на образ божий <...>; **однаковісінько**. Присл. 1. В рівній мірі. Кесаря-ката І грека доброго ти полюбила Однаковісінько! <...>. 2. Присудк. Байдуже. Чи хто згадає, чи забуде Мене в снігу на чужині – Однаковісінько мені <...>.

Для увиразнення ролі слів зі зменшувальними суфіксами у створенні стилістичного ефекту використано рубрики *зверт.* (звертання), *у порівн.* (у порівнянні), *повт.* (повтор): **барвіночок**. Пестл. до **барвінок**. Твій барвіночок хрещатий Заріс богилою, ждучи тебе неквічану <...>. *Зверт.* Оставайтесь здорові, Мої високії тополі і хрещатий мій барвіночку <...>; **ангелятко**. Пестл. до **ангел** 1. У порівн. Плаче Катерина.. Тільки сина пригортає, ..А воно, як ангелятко, Нічого не знає <...>; **гайочок**. Змениш.-пестл. до **гай**¹. Повт. Гайочок тихий серед поля, Одна єдина їх доля Отой гайочок! <...>. Стосовно рубрики-характеристики *звертання* варто наголосити, що її використовували і як рубрику в структурі статті перед ілюстрацією, і як частину розгорнутого тлумачення в сполученні з прикметником *пестливе*, як було показано вище у прикладах з демінутивами *голубонько*, *голубочко*, *лебедик*.

Маркування за допомогою скорочень у *спол.* (у сполученні), у *прикл. спол.* (у прикладковому сполученні), у *тавтол. спол.* (у тавтологічному сполученні) засвідчило вживання демінутивів у стійких сполученнях: **гадонька**. Пестл. до **гадка**. У *спол.* **гадоньки** (думки-гадоньки, гадки-гадоньки) не мати – ні про що не думати; **живісінький**. У *спол.* **живісінький** і **здоровісінький** – про благополучний стан людини; **колодочки**. У *спол.* **в колодочки вбитись** (**вбиватись**) – вирости (виростати) – про людей; **однісінький**. У *тавтол. спол.* **один-однісінький** (**одна-однісінька**, **одно-однісіньке**) – сам, окремо від інших, самотній.

Наведемо ще фрагменти опису слова *квіточка* як зразок оформлення статті зі значною інформативністю щодо вживання цього іменника-демінутива в поезіях Т. Шевченка: **квіточка**. Змениш.-пестл. до **квітка**. У порівн. Сохне вона, як квіточка <...>. У *прикл. спол.* **квіточка** дитина. Діждалася вдова долі, Зросту того сина. І письменний і вродливий – Квіточка дитина! <...>. // *Перен.* На ранню квіточку в гаю, Нинає на свою дитину, Тесляр на наймичку свою.. дивися <...>. *Зверт.* <...> С[отник]: Правда, правда, моя квіточко! Побіжу ж я швиденько <...>.

Окремі значення полісемних демінутивів описано як за допомогою відсильних формул, так і описово. Напр., слово *куточок* – за допомогою формули і описово: **куточок**. 1. Змениш. до **куток** 1. 2. Місце, пристановище. Слово **книжечка** витлумачено у двох значеннях за допомогою відповідної формули і описово, ще додано семантичний відтінок: **книжечка**. 1. Змениш.-пестл. до **книжка**. // *Твір*, призначений для друку окремим ви-

данням. 2. *Зшиті докупи аркуші паперу для записів.* Словникові статті з іменниками *годинонька* і *порадонька* засвідчують їх уживання в сполученнях і у функції звертання: **годинонька**. 1. *Пестл. догодина* 1. 2. *Пестл. до година* 2. У прикл. спол. **час-годинонька; порадонька**. 1. У спол. **дати порадоньку (порадоньки)** – *порадити*. 2. *Відрада, втіха.* Зверт. *Моя порадонько святая! Моя ти доле молодая! Не покидай мене <...>.* Полісем *горенько* має однотипні відсильні тлумачні формули у 4 значеннях: **горенько**. 1. *Пестл. до горе* 1; 2. *Пестл. до горе* 2; 3. *Пестл. до горе* 3; 4. *Пестл. до горе* 4. Пояснимо, що в СМШ відповідно слово *горе* має 4 значення: 1) *печаль, сум, душевні переживання*; 2) *біда, лихо, нещастя*; 3) *присудк. Погано кому, чому, з ким, чим*; 4) у знач. вигуку для вираження *суму, душевних переживань*. Слово *бабусенька* наведено з ідентичним оформленням у двох значеннях: **бабусенька**. 1. *Пестл. добаба* 1. Зверт. 2. *Пестл. до баба* 2. Зверт. Через однотипні тлумачні формули лексикографовано і полісемні демінутиви: *пестливі доленька, доненька, думонька, жіночка, козаченько, сонечко*, зменшувально-пестливе *дукачик*, що відіслані до твірних полісемів: *доля, доня, дума, жінка, козак, сонце, дукач*. З погляду практики сучасного лексикографування подібні полісемні мовні одиниці витлумачують за допомогою однієї відсильної формули з необхідними цифровими позначеннями: **сонечко**. *Пестл. до сонце* 1–2.

Поодинокими є статті СМШ, у яких опрацьовано слова-омоніми зі зменшувальними суфіксами. Вони є похідними від твірних слів, теж омонімів. Так, демінутив *листочок* як похідна одиниця від твірного *словалис-* тоформлено в трьох статтях з цифровими індексами: **листочок**¹. *Змениш.-пестл. до лист*¹; **листочок**². *Змениш.-пестл. до лист*²; **листочок**³. *Змениш.-пестл. до лист*³. У СМШ іменник *лист* має три різних значення: *лист*¹ «письмове повідомлення», *лист*² «у рослини» і *лист*³ «аркуш паперу». Іменник *разочок* зафіксовано в СМШ як омонім з двома різними значеннями. Причому перший омонім як похідний зі зменшувальним суфіксом витлумачено за допомогою відсильної формули до твірного слова, другий слугує для номінування предмета прикрасі йому надано відповідну семантико-стилістичну характеристику: **разочок**¹. *Змениш. до раз*¹ (у СМШ слово *раз*¹ лексикографовано як омонім, що означає однократність дії); **разочок**². *Змениш.-пестл. Про намисто*.

Крім позитивнооцінного змісту, вираженого позначкою *пестл.*, демінутиви у творчості Т. Шевченка можуть набувати негативнооцінного змісту, вираженого позначками *зневажл.*, *ірон.лайл.* (лайливе). Так, слово *батечко* в третьому значенні марковано ремаркою *зневажл.*: **батечко**. 1. *Пестл. до батько* 1. 2. *Дружнє звертання до співрозмовника*. 3. *Про бога і царів.* *Зневажл.* Слава! слава! Хортам, і гончим, і псарям, і нашим батечкам царям Слава! <...>; **вороженьки**. *Зневажл.* Не співає чорнобрива, Кляне свою долю. А тим часом вороженьки Чинять свою волю <...>. Іменники *зе-*

млячокікумаса в другому значенні, прислівники *любісінько*, *любесенькосупроводжені* ремаркою *ірон.*, слово *бісеня* – позначкою *лайл.*: *землячок*. *Ірон.* Штовхаюсь я; аж землячок, Спасибі, признався <...>; *кумаса*. 1. *Пестл.* до *кума* 1. 2. *Легковажна* жінка. *Ірон.* Марина.. приспівувала.. «Чи не це ж та кумаса, Що підтикалася!..» <...>; *любісінько*, *любесенько*. *Присл.* *Ірон.* Тепер уже заходились Древности шукати У могилах... бо нічого Уже в хаті взяти; Все забрали любісінько <...>; *бісеня*. *Змениш.* до *біс*. *Лайл.* А он, чи бачиш, на могилі Очима лупа кошеня? Іди до мене. Кицю, кицю... Не йде прокляте бісеня! <...>.

Зазначимо, що СМШ надає зразки такого оформлення статей з демінутивними похідними, коли до структури статті, крім реєстрової одиниці, входять семантичні, стилістичні позначки й ілюстративний матеріал, немає тлумачення значення ні у вигляді відсильної формули, ні описового, напр.: *ложечки*. *Змениш.* Я намалював Катерину в той час, як вона <...> вертається в село, у царині під куренем дідусь сидить, ложечки собі струже й сумно дивиться на Катерину <...>. Так з позначкою *змениш.* розроблено статті зі словами: *болванчик*, *дірочка*, *калачик*, *клубочки*; з позначкою *змениш.-пестл.* – статті зі словами: *весельце*, *віжечки*, *качаточка*, *качечка*, *кусточок*, *лапочка*; з позначкою *пестл.* – статті зі словами: *веселочка*, *дівонька*, *доріженька*, *зіронька*, *зірочка*, *личенько*, *оченята*. Також є статті, мікроструктура яких складається з реєстрового слова й ілюстрацій. Звичайно у подібних статтях під час опису демінутивів-прислівників, як і взагалі прислівників передбачено граматичний параметр *присл.*, напр.: *легенько*. *Присл.* Восени прийшла додому, Пустку затопила, Вимазала, упоралась, Легенько спочила Мов у раї <...>. До таких варіантів подання демінутивів належать, напр., статті зі словами: *анікогісінько*, *анічогісінько*, *бублички*, *веселенький*, *гарненько*, *гарнесенько*, *гладесенько*, *давненько*, *довгенько*, *додомоньку*, *жовтенький*, *жовтесенький*, *змалечку*, *кирпатенький*, *коротесенько*, *коротенький*, *коротенько*, *любенько*, *поганенький*. Переважно це статті з демінутивами-прикметниками, демінутивами-прислівниками. З приводу семантичної характеристики на загал в Передмові до СМШ обґрунтовано, що вичерпної семантики слів не подано в разі використання їх у загальноприйнятому значенні, широко застосовано засіб використання відсильних формул, слова жодним чином не пояснені, коли вони вжиті в одному загальновідомому значенні і не мають ніякої специфіки в Шевченковому слововживанні (СМШ:XIV).

Звернімося до «Словника мови творів Г. Квітки-Основ'яненка» (далі – СМТК). Він створений у трьох томах авторським колективом Харківського державного університету (нині Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна). Відповідальним редактором лексикографічної праці був М.А. Жовтобрюх, редактором усіх томів Л.В. Веневцева. Реєстр СМТК становила лексика, фразеологічні й парадигматичні одиниці, уживані в те-

кстах творів Г. Квітки-Основ'яненка, опублікованих у 6-томному виданні 1956–1967 рр., архівних творах, у «Шпигачках», уміщених у 8-томному виданні 1970 р., а також у післяслові до другого прижиттєвого видання першого тому Малоруських повістей (СМТК 1). У СМТК семантику однозначних і багатозначних демінутивів, як і в СМШ, описано за допомогою відсильних формул і описових тлумачень. Однак у СМТК у структурі всіх статей на зменшувальні слова, як і на інші мовні одиниці, наявна тлумачна частина. СМТК позначений більшим обсягом різноманітної інформації щодо належності до функціонального стилю, образного вживання, стильової кваліфікації, використання у складі різного роду сполучень. Поряд з позначками стосовно граматичної, семантичної і стилістичної характеристики, наведеного вживання як звертання, порівняння чив стійкому сполученні: *зверт., змениш., зм.-пестл., зневажл., ірон., перен., пестл., повт., присудк., у порівн., у спол.,* у СМТК запроваджено деталізовані рубрики для відзначення авторського слововживання.

Як і в СМШ, значення переважної більшості зменшувальних слів витлумачено за допомогою відсильних формул: 1) «Зменш. від...»: **бичок.** *Змениш. від бик; горщечок.* *Змениш. від горщик; калюжка.* *Змениш. від калюжа; ночовочки.* *Змениш. від ночовки; пліточка.* *Змениш. від пліть.* Так само подано: *гличик, дірочка, кабанець, каменючка, кучка, папірець, пиріжок та ін.;* 2) «Зм.-пестл. від...»: **бджілка.** *Зм.-пестл. від бджола; запасочка.* *Зм.-пестл. від запаска; карасик.* *Зм.-пестл. від карась; ладанець.* *Зм.-пестл. від ладан; носичок.* *Зм.-пестл. від носик.* Так само подано: *билиночка, бубличок, булочка, гілочка, гличик, голочка, горішок, гребелька, карбованчик, китичка, копичка, паляничка, подушечка та ін.;* 3) «Пестл. від...»: **батіночко.** *Пестл. від батько 1; вітрячок.* *Пестл. від вітряк; гривеничок.* *Пестл. від гривеник; змаленьку.* *Пестл. від змалку; немошненький.* *Пестл. від немошний; понятливенький.* *Пестл. від понятливий.* Так само подано: *бідненький, борщик, волоссячко, гаразденько, годованочка, грошенята, докупки, живісінький, комашечка, любенько, масличко, олійка, очіпочок та ін.*

Низку демінутивів-прикметників і демінутивів-прислівників зі значенням неповного, невеликого, незначного ступеня інтенсивності виявляють ознаки або зі значенням підсилення витлумачено описово. Вони можуть бути супроводжені емоційно-експресивною позначкою *пестл.* Напр.: **вечерком.** *Присл. Пестл. Ввечері; гладесенький.* *Пестл. Дуже рівний, без будь-яких западин та зморщок; глухенький.* *Пестл. Не зовсім глухий; голісінький.* *Зовсім голий; ніжненький.* *Який викликає, збуджує приємні почуття, враження; новісінький.* *Зовсім, дуже новий; повненький.* *Пестл. В міру товстий.*

З описовим тлумаченням наведено моносемні демінутиви-іменники, що слугують для номінування людей, предметів та ін., а також виконують

функціюзвертання: **батіжок**. Знаряддя, яким поганяють тварин; **гвоздичка**. Трав'яниста декоративна рослина з запашиними квітами білого, рожевого та ін. кольорів; **дудочка**. Мелодія швидкого українського танцю; **душенька**. Пестл. звертання до жінки; **караблик**. Старовинний жіночий головний убір; **перепілочка**. Пестлива форма звертання до дівчини, жінки.

СМТК надає зразки статей на моносемні демінутиви, у яких тлумачна частина складається з відсильної формули і пояснення: **багатенький, богатенький**. Пестл. від **багатий**; *досить багатий*; **віночок**. Зм.-пестл. від **вінок**. Квіти, листя та ін., сплетені в коло, яким звичайно прикрашають голову; **гвіздочок**. Зм.-пестл. від **гвіздок**. Цвяшок; **густенький**. Пестл. від **густий**. *Досить густий*; **карманчик**. Зм.-пестл. від **карман**. Невелика торбинка, вишита у платті для носіння при собі дрібних речей, грошей; **коротенький**. Пестл. від **короткий**. Близький, недалекий (про відстань). // *Який має малу довжину; протилежне довгий*; **любесенько**. Присл. Пестл. від **любо**. **Гарно**. Певне обґрунтування такого подання окремих демінутивів можна отримати, якщо порівняти із семантикою похідних слів наведені фіксовані значення деяких твірних слів у СМТК, спосіб їхнього подання. Так, іменник **вінок** зафіксовано зі значеннями: 1) у знач. присл. **вінком**. *Про коси, укладені на голові колом для прикрашання*; 2) *коса, сплетена з цибулі, часнику тощо*. Стосовно іменника **карман** СМТК подає тільки фразеологічну одиницю, де одним із компонентів виступає слово **карман** – **◇ Сам у жупані, а гуде у кармані**. У словниковій статті на прикметник **короткий** наведено значення «який триває недовго» і вказано на використання у сполученні у **короткий час**. Як бачимо, семантика демінутивів відрізняється від наведених значень твірних одиниць. У кількох статтях СМТК, оформлених також за допомогою формули і тлумачення, пояснюють значення не реєстрового похідного слова, а твірної одиниці, відсутньої в реєстрі. Прикладами слугують статті з іменниками **комарик, комашка, ланцюжок**: **комарик**. Зм.-пестл. від **[комар]**. *Двокрила кровосасальна комаха з довгастим тільцем і хоботком*; **комашка**. Зм.-пестл. від **[комаха]**. *Клас безхребетних членистоногих тварин, до яких належать жуки, блошиці, мурашки тощо*; **ланцюжок**. Змениш. від **ланцюг** – *ряд металевих кілець, послідовно з'єднаних одне з одним*.

Для пояснення значення деяких демінутивів застосовано тип тлумачення – еквівалентний, що відсилає до синонімічного слова, через формулу «Те саме, що...»: **дитинятко**. *Те саме, що дитина*; **душечка**. *Те саме, що душенька*; **зозулечка**. *Те саме, що зозуленька*; **квіточок**. *Те саме, що квіточка*; **оченьки**. *Те саме, що оченята*.

Іншими зразками лексикографування зменшувальних слів у СМТК є статті з розгорнутою семантичною частиною, коли в ній виділяють не окремі значення демінутивів, а підзначення за допомогою літерних марке-

рів а//, б//, в//. Так, досить семантично насиченою – з трьома відтінками значень є мікроструктура прикметника *біленький*: **біленький**. *Пестл. від білий 1.* <...>. а// *Який кольором наближається до білого.* <...> / *У порівн. зв.* <...> / *У персоніф.* <...> / *Ірон.* <...>. б// *Чистий, випраний.* <...>. в // *У знач. срібний (про монету).* <...>. У структурі слова *камінець* виділено два підзначення: **камінець**. *Зм.-пестл. від камінь.* <...>. а// *Коштовне каміння як прикраса.* <...>. б // *У спол. синій камінець. Лікарський камінь.*

Значення полісемних демінутивів також витлумачено в різний спосіб: описово, за допомогою відсильних формул до твірних слів, синонімів. Напр., за допомогою відсильних формул і описово оформлено статті: **баранчик**. 1. *Зм.-пестл. від баран*. 2. *Страва з молоді баранини; батенько*. 1. *Пестл. від батько 1*. 2. *Пестл. Названий батько; гарненький*. 1. *Зм.-пестл. від гарний 1*. 2. *Зм.-пестл. від гарний 3; головка*. 1. *Зм.-пестл. від голова 1*. 2. *Зм.-пестл. Голова тварини; горбик*. 1. *Зменш. від горб*. 2. *Про невелику випуклість на носі людини*. Прикметно, що в статтях на слова *батенько* і *головка* позначки *пестл.* і *зм.-пестл.* використано двояко: у першому значенні як частина формули тлумачення і в другому значенні як семантична й стилістична позначки. Стаття з прислівником **гарненько** демонструє різнобічність опису його трьох значень: **гарненько**. 1. *Присл. від гарненький 1*. // *Ретельно, сумлінно, акуратно*. 2. *Те саме, що присл. від гарний 3*. 3. *Вказує на високий ступінь, інтенсивність вияву ознаки*. Перше значення прислівника оформлено за допомогою відсильної формули і доповнено підзначенням з ілюстрацією: *От таких-то книжок нам нанесли, а тут і письмечко... не відгадаю від кого. Я узяв та гарненько і розпечатав <...>*. Наявність цитати з таким семантичним наповненням слова *гарненько* дало змогу авторам відтворити його в структурі статті, доповнивши загальновідоме значення «красиво, привабливо».

У СМТК, як і в СМШ, нечисленними є демінутиви-омоніми. Так, іменник *зірочка* як перший омонім зафіксовано у двох значеннях: **зірочка**¹. 1. *Зм.-пестл. від зірка*. 2. *Пестливе називання дівчини [при звертанні], матері*. Другий омонім *зірочка*, набуваючи переносного, метонімічного, значення, слугує для номінування друкованого видання: **зірочка**². *Пестл. Назва альманаху «Утренняя звезда»*. Прикметно, що слово *кришечка* в першому омонімічному значенні має схожі значення з першим омонімом *зірочка*, проте оформлено як моносемічний демінутив: **кришечка**¹. *Пестл. від крихта*. *Перен. Пестливе називання близької людини, коханої*. Друге омонімічне значення слова *кришечка* «покришка, накривка» загальновідоме: **кришечка**². *Зменш. від кришка*.

Образне вживання слів позначено маркерами *образн.*, *у порівн.*, *у порівн. зв.*, переносне значення – традиційною ремаркою *перен*. Варто наголосити, що опрацюванню підлягали не просто мовні одиниці, а можливі контекстні слововживання. Зрушення в семантичному обсягу слів автори

конкретизували позначеннями *мет.* (метафора, метонімія), *персоніф.* (персоніфіковане). Напр.: **березонька**. *Пестл. від береза. Персоніф.* – Не буде вишенька цвісти яблуновим цвітом, їй є свій цвіт. Не прийме березонька липового листячка – – Усьому свій закон <...> (тут і далі цитати наводимо так, як їх задокументовано в СМТК; двома рисками підряд автори словника позначали пропуск у цитаті з авторського тексту); **ганчірочка**. *Змениш. від ганчірка. Мет.* Стецько. Дасть [купець] панєї шматок ганчірочки або бриль такий, що тільки пригодний у горох на опудало від горобців <...>; **зоренька**. *Пестл. від зоря 2. У порівн.* [Маруся] стала собі рум'яненко, як зоренька перед сходом сонця <...>; **ниточка**. 1. *Зм.-пестл. від нитка 1.* <...> 2. *Мет.Що-н.; трохи чого-н., дрібниця.* Одному треба ниточку, він [закоханий] рад усю худобу віддати [коханій] <...>. За допомогою рубрики *плеон.* (плеоназм) відзначали оточення демінутива близькими за значенням словами: **бідонька**. *Зм.-пестл. від біда 1. Плеон.* – Не страшно мені, хоч по увесь вік горечко, бідонька, усякеє лихо <...>; **зозуленька**. *Перен. Пестл. зверт. до дівчини, жінки. Плеон.* Сумасвод [до сестри]. Голубонько моя!.. зозуленько!.. перепілочко!.. Чи ще ж ти живенька? <...>.

Стосовно граматичної інформації, так само як і СМШ, у словникових статтях СМТК указано на синтаксичну функцію і набуття нестандартного лексико-граматичного розряду демінутивами. Так, у статті з варіантними словами *багатенький* і *богатенький*, згаданій вище, виділено окремо вживання слова із попереднім позначенням *субст.*: **багатенький, богатенький**<...> / *Субст.* [насіння] з гамазії відпустили, та й то тільки біднішим, а багатенький і на стороні собі добуде <...>. Відзначений як субстантиват і прикметник *миленький* у відповідній статті: **миленький**<...> / *Субст.* / *У пісн.* Мелашка. Ой затоплю і закурю Хоч сирими трісками. Чи не прийде мій миленький З ласковими словами <...>. У статті на прислівник *близенько* відзначено його вживання як присудкового слова: **близенько**<...> / *Присудк.* Як побачили подруги, що вона [Домаха] вже близенько биля салдата – – та й гукнули до неї разом <...>.

Щодо емоційно-експресивної характеристики зафіксованих СМТК зменшувальні словаможуть бути супроводжені, крім пестливості, позначками для вираження негативнооцінного змісту *зневажл.*, *ірон.* Напр., слова *бродяжка* і *воряжка* позначені як зневажливі (в першому слові як стилістична ремарка, а в другому як частина формули тлумачення), що засвідчує та сама ілюстрація в обох статтях: Шельменко. окаянний супостат мене підцукнув – – видавать розним людям пачепортики – – то як почали злапувать то воряжок, то бродяжок, то, будучи, і знайшли, що се моє, сиріч, ручоділіє <...>. Перше значення полісема *купчик* марковане як зневажливе, що відбито у формулі тлумачення: **купчик**. 1. *Зневажл. від купець 1.* Тільки і видно, що у бога ранок, зіходються купчики, шевчики, кравчики, трактирщики, де пан понабїрав набор <...>. 2. *Учень купця.* У статті зі словом

голубочка як пестливого називання дівчини, жінки виділено структурну частину з ілюстрацією, у якій демінутив ужито з іронією: **голубочка.. / Ірон.** А пані... За бриль, що сміх подивитись, платят, голубочки, стілки, скілки мужик за год виробить <...>. Полісем **мисочка** у другому значенні супроводжене позначкою *ірон.* Для підтвердження саме такої конотації слова автори СМТК навели доволі широкий контекст: Ще не гаразд і прочуняв [Хома від обіду], вже й полуднувати пора. Тут і вродилася каша до молока, гречаники гарячі до масличка. Уписав їх Хома самотужки аж зо три, та добрав п'ятірко рибок тарані – – – Що ж, недалеко вже до вечера. Будемо підвечіркувати – – Мисочку млинців та буханців зо два у сметанку обмोकуючи <...>.

Для позначення функціонального стилю, властивого для вживання зменшувальних слів, авторський колектив широко послуговувався ремаркою *фкл.* (фольклорне), *у фкл. спол.* (у фольклорному сполученні), поодинокі – *дит.* (дитяче): **казочка.** *Зм.-пестл. від казка.* *Фкл.* [Явдоха:] – Був собі чоловік Сажка, на ньому сіра сірм'яжка, повстяна шапочка, на спині латочка; чи хороша моя казочка? <...>; **доненька.** *Пестл. від доня 1.* <...> / *У фкл. спол.* **моя доненько, доненько моя милая.** Таранець. Що таке? що, моя доненько? <...>; **льолечка.** *Дит.Зм.-пестл. від льоля.* купимо куклу та і вберемо її у плахточку – – і льолечку дамо <...>.

Також не залишився поза увагою авторів і сам жанр контексту із використанням демінутивом. У словникових статтях для цього було запроваджено коментарі: *в обряді причитання, в обряд. к.* (в обрядовому контексті), *в обряд. пісн.* (в обрядовій пісні), *у жарт. к.* (у жартівливому контексті), *у пісн.* (у пісні). Напр.: **блюдечко.** *Різновид столового посуду для їжі. В обряд. пісн.* Застилайте столи, Кладіте ложечки, Срібні блюдечки, Золоті мисочки: От ідуть дружечки! <...>; **веселочко.** *Зм.-пестл. від весельце, весло. У пісн., в обряд. к.* Хор. А Олексійко та на бережечку, є човничок і веселечко: не потопай, моє сердечко! <...>; **дівованнячко.** *Пестл. від дівовання 2. В обряді причитання.* [Настя до дружок:] – привів мене господь самій, у старости, гіркими слізоньками обливаючись, просити, щоб ви проводили її [Марусі] дівованнячко до темної ями <...>; **намистечко.** *Зм.-пестл. від намисто.* <...> // *Перен. У жарт. к.* Нав'язали моторніші [Зубисі] цілісіньку низку кам'янюк – – так вона – – полощеться та й жартує: «А що ж? Намистечко мені на шию почепили, а перснів і нема?» <...>. Для порівняння у СМШ випадки використання подібних коментарів є поодинокими. Так, у статті на прикметник *густенький* слово супроводжено рубрикою *у приказці* і відповідною ілюстрацією: Густенька каша, Та каша, бачте, та не наша <...>.

У СМТК так само, як і в СМШ за допомогою маркера *зверт.* позначено вживання демінутивів у функції звертання. На рубрику мікроструктури натрапляємо, напр., в описі слова *добродієчко*: **добродієч-**

ко. Пестл. від добродій 1. Зверт. Ївга <...> поклонилося йому низенько і каже: «Подозвольте, добродієчку, попрохати вас об своїй нужді!» <...>. Як частину описового тлумачення вказівку на пестливість демонструє стаття на слово *перепілочка*: **перепілочка. Пестлива форма звертання до дівчини, жінки. Фкл. Плеон. Уляна. Ненечка моя ріднесенька! Лебідочко... перепілочко! <...>.**

Відзначено й вживання демінутивів у різного типу словосполученнях за допомогою рубрики *у спол.* В «Інструкції» до укладання СМТК відзначено, що такою ремаркою позначали граматичні словосполучення зі зв'язним лексичним значенням нефразеологічного типу (СМТК: X). Унаслідок вивчення оформлення подібних словосполучень виявлено, що в деяких статтях вони не мають витлумачення, адже їхня семантика абсолютно прозора, вони виконують пряму номінативну функцію, напр.: **віконце. Зм.-пестл. від вікно. <...> / У спол. у віконця сидіти; доленька. Пестл. від-доля. <...>/У спол. з моя, нещасна (нещасливая) доленька; долошка. Пестл. від долоня. У спол.у долошки плескати (плеснути, сплеснути).** Словосполучення *низенько (низесенько) поклонитись* теж виконує пряму номінативну функцію, але в різному контекстному оточенні воно набуває й неоднакової змістової форми. Автори СМТК, спираючись на цитатний матеріал, подали до нього три підзначення: а) Вітаючись, схилити голову у знак поваги до кого-н.; б) *уроч.* Віддаючи шану кому-н., схилити голову; в) Схилити голову у знак вдячності комусь за що-н. Словосполучення з компонентами *батіжок* і *губонька* набувають переносного значення, і у статтях вони відповідно витлумачені: **батіжок. Знаряддя, яким поганяють тварин. <...> // У спол. з батіжком вернутися. Ні з чим вернутися.** [Брус] рішиться і волів і усього, сам з батіжком вернеться, бо у саму голодну сторону поїхав <...>; **губонька. Пестл. від губа1. <...> / У спол. губонькою підморгнути. Кокетувати.** було Галочка тільки всміхнеться та губонькою підморгне, то тільки почухають [парубки] у потилиці та й підуть не оглядаючись <...>.

Фразеологічні одиниці традиційно подано за знаком ◇. Словникові статті надають зразки, коли зменшувальне слово трапилося тільки в стійкому сполученні, напр.: **гарбузець. Зм.-пестл. від гарбуз. ◇ Піднести печеного гарбузця див. піднести**(«відмовити тому, хто сватається»); **капельника. ◇ Ні капельники. Нітрохи, аніскілечки; півсловечка. ◇ 1) Ні півсловечка. Те саме, щоні півслова**(«жодного слова, нічого»). 2) **Хоч півсловечка. Те саме, що хоч би півслова**(«хоч що-н. (промовити, сказати)»); **піщинка. ◇ Лічити піщинки на долівці див. лічити** («зняковівши, втупити зір униз»). Як структурний складник фразеологізми наведено, напр., у статтях: **головонька. Пестл. від голова 1. <...>. ◇ 1) Моя головонька (головонько) бідна; бідна моя головонько. Уживається у функції вигуку. Вираз бідкання з приводу якогось лиха, нещастя <...>; 2) Занапастити го-**

ловоньку див. занастити («зробити важким, нещасливим чиєсь або своє життя»); 3) **Пропала моя головонька**. Для вираження бідкання з приводу якого-н. нещастя; **живенький**. *Пестл. від живий.* <...> ◇ **Живенький, здоровенький**. У кого-н. все добре. Останнє словосполучення суголосне з вище зазначеним з Шевченкової поезії *живісінький і здоровісінький* у значенні «про благополучний стан людини».

Ще кілька зауважень стосовно лексикографування зменшувальних слів у пояснювальному «Словнику мови поетичної збірки Івана Франка "Мій Ізмарагд": у 2 частинах» (далі – СМФ). Джерелом опрацювання для словника автор З.М. Терлак, професор Львівського національного університету імені Івана Франка, обрав прижиттєве видання збірки І. Франка «Мій Ізмарагд», що вийшло у Львові 1898 р. Учений вважає, що перед укладачами словників мови письменників постає завдання встановити вихідні канонічні тексти [4: 142], адже саме лексикографування прижиттєвих видань дозволяє максимально зберегти їх мовні особливості [там само: 148]. Статті з демінутивами у СМФ порівняно зі СМШ і СМТК мають нерозгалужену мікроструктуру (крім реєстрового слова, обов'язково тлумачення значення, зв'язно, ілюстрації, за необхідності стилістичне маркування), що зумовлено завданнями, які ставив перед собою і розв'язував З.М. Терлак, а також джерельною базою словника. Дослідник послуговувався для семантичної та стилістичної характеристики демінутивів позначками *перен., образно, зменш., зменш.-пестл., пестл.* Як і в СМШ та СМТК, найпоширенішим способом тлумачення значення демінутивів було застосування відсильних формул «Зменш. до...», «Зменш.-пестл. до...» і «Пестл. до...» до твірних слів. Напр.: **водиця**. *Пестл. до вода; гунька*. *Зменш.-пестл. до гуня; деревце*. *Зменш.-пестл. до дерево; дитя*. *Зменш.-пестл. до дитина 1; дівча*. *Зменш.-пестл. до дівчина; лавочка*. *Зменш.-пестл. до лава; листочок*. *Зменш.-пестл. до лист; оченька*. *Зменш.-пестл. до очі; пташка*. *Зменш.-пестл. до птах; матінка*. *Пестл. до мати; нічка*. *Пестл. до ніч*.

Вивчаючи статті зі зменшувальними словами, простежуємо тенденцію в оформленні їхньої семантики залежно від зафіксованості твірного слова. Якщо твірного слова не було зафіксовано в реєстрі, то тлумачення подано описовим способом з можливим додаванням семантичної і семантично-стилістичної позначки чи за допомогою відсильної формули: **берізка**. *Зменш. Білокорі листяне дерево із тоненьким довгим гіллям; вершок*. *Зменш. Верхня, найвища частина чого-небудь; віконце*. *Зменш.-пестл. до вікно*. *Рама з шибками, яка вставлена в отвір у стіні хати для світла й повітря; дірочка*. *Зменш. до діра*. *Малесенький отвір у чому-небудь; єгомостик*. *Зменш.-пестл. до єгомось*. *Священик; комарик*. *Зменш. до комар* – *кровосальна комаха; лапка*. *Ніжка маленької тварини; мінутка*. *Зменш.-пестл. до мінута*. *Хвилина; мушка*. *Зменш.-пестл. до муха*. *Неве-*

лика комаха; **пилинка**. Змениш.-пестл. Одна часточка пилу; порошина; **покоїк**. Змениш. до **покій**. Невеличка кімната; **простенький**. Пестл. Невисокої якості, грубої обробки; **пруток**. Змениш.-пестл. до **прут**. Тонка, гнучка гілка без листя; **частинка**. Змениш. до **частина** – маленька ділянка чого-небудь.

Також розгорнуте пояснення демінутивних слів подано в тих випадках, коли їхні значення, що випливають з цитатного матеріалу, відмінні від значень наведених у реєстрі СМФ твірних слів. Зразками словникового оформлення таких демінутивів слугують, напр.: **братік**. Змениш.-пестл. до **брат**. Фамільярне звертання до сторонньої особи чоловічої статі. «Для мене, братіку, свій піст зломай! Снідай зо мною, завтра пость всю днину!» <...>; **виразнісінько**. Дуже виразно, точно. Іде Пазюк від ворожки Та йдучи міркує: «Виразнісінько на кума Ворожка віщує» <...>; **громадка**. Змениш. до **громада**. Група осіб, що знаходяться близько один від одного. Пор., напр., семантику твірних слів виразно і громада: **виразно**. Чітко, розбірливо. Другий виразно чув: Кума Пазюк гукнув: «Куме, ходи! Пізно вже лізти до хати, Я на тоці буду спати, – Ну, заведи!» <...>; **громада**. Група людей, об'єднаних спільністю становища, інтересів і т.ін.

Для демонстрації переносного й образного вживання зменшувальних слів З.М. Терлак традиційно послуговувався позначками *перен.* і *образно*: **купка**. *Перен.* Невеликий гурт. Ось І нині купка їх зібралась – хлопці Все підростки. <... >; **листок**. Змениш.-пестл. до **лист**. * *Образно.* Не дав мороз моїм листкам розвиться, Квітки мої побила буря люта! <...>; **промінчик**. Змениш. до **промінь**. *Перен.* Швидкий, несподіваний прояв чого-небудь (щастя, радості, надії і т. ін.).

Зразком подання полісемних демінутивів є стаття з прислівником *швиденько*: **швиденько**. Пестл. 1. Мерщій; швидким темпом. 2. Незабаром; скоро.

Так само, як і в СМШ та СМТК, статті СМФ містять рубрику у *сполуч.*, у якій наведено сполучення з компонентом-демінутивом. Напр.: **кришинка**. Змениш до **кришина** – дрібненька частинка, грудочка чого-небудь (переважно хліба). * У *сполуч.* **ні кришинки** – анітрохи, аніскільки. Доместико! Тебе я все співають Готов. Не май же жалю ні кришинки! <...>.

Отже, зменшувальні слова є складником індивідуального художнього стилю Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка і І. Франка. Їхній опис у словниках мови письменників відображає сегмент загальної картини авторських творчих пошуків, авторського слововживання. Укладачі письменницьких лексикографічних праць на підставі джерел – кількатомних видань творів Т. Шевченка і Г. Квітки-Основ'яненка, збірки поезій І. Франка розв'язували низку завдань із розпрацювання мікроструктури словників, використання позначок, рубрик для опису зменшувальних слів. Унаслідок проведеного аналізу низки словникових статей можна констату-

вати, що найпоширенішим способом тлумачення значення обраних мовних одиниць в усіх розгляданих словниках є застосування відсильних формул до твірних слів. Найбільшу інформативну насиченість мають статті «Словника мови творів Г. Квітки-Основ'яненка». Поряд із поширеними позначками семантичної, стилістичної, граматичної характеристики в ньому впроваджено рубрики для окреслення жанру контексту. Статті в усіх словниках містять кількісний параметр слововживань мовних одиниць. Семантико-стилістичне вивчення фактичного матеріалу підтверджує, що похідні слова не тільки виконують функцію вираження малого розміру, зменшеності, а й чимало з них передають суб'єктивно-оцінне значення, набувають іншої предметної співвіднесеності. Огляд опису зменшувальних слів у словниках мови письменників надає можливі варіанти в подальшому лексикографуванні таких мовних одиниць.

Джерела

СМТК – Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка: в 3 т. Харків, 1978–1980.

СМФ – Терлак З. Словник мови поетичної збірки Івана Франка «Мій Ізмарагд»: у 2 частинах. Львів, 2016.

СМШ – Словник мови Шевченка: в 2 т. Київ, 1964.

СУМ І – Словник української мови: в 11 т. Т. І. Київ, 1970.

СУМ ІV – Словник української мови: в 11 т. Т. ІV. Київ, 1973.

СУМ X – Словник української мови: в 11 т. Т. X. Київ, 1979.

Література

1. Дідун Л. І. Фразеологізми із семантикою інтенсивності у творах Григора Тютюнника. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. Ужгород, 2020. Вип.1 (43). С. 116–120.

2. Козирєва З. Г. Мова творчої особистості та проблеми її лексикографування. *Українська мова*. 2019. № 3. С. 67–80.

3. Самойлова І. А. Зменшувальні форми слів в українській мові: параметри лексикографічного опису. *Лексикографічний бюлетень*. 2018. Вип. № 27. С. 19–29.

4. Терлак З. М. Поетичні тексти Івана Франка крізь призму авторської лексикографії. *Галактика Слова. Галині Макарівні Гнатюк*. Київ, 2020. С. 142–155.

Legend

СМТК – Zhovtobriukh, M. (Ed.). (1978–1980). Dictionary of the language in H. Kvitka-Osnovianenko's works: in 3 vols. Kharkiv (in Ukr.).

СМФ – Terlak, Z.(2016). Dictionary of the poetic collection language of Ivan Franko «My Imaragd» («Мій Ізмарад»): in 2 parts. Lviv(in Ukr.).

СМШ – Vashchenko, V.S. (Ed.). (1964). A Dictionary of Shevchenko's Language: in 2 vols. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

СУМ I – Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol. V.I (1970). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

СУМ IV – Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol. V. IV (1973). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

СУМ X – Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol. V. X (1979). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

References

1. Didun, L.I. (2020). Phraseologisms with the semantics of intensity in the works of Hryhir Tyutyunnyk. *Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series Philology*, 1 (43), 116–120. Uzhhorod: PEDanylo S.I. (in Ukr.).

2. Kozyrieva, Z.H. (2019). The language of the creative personality and problems of its lexicography. *Ukrainian language*, 3, 67–80(in Ukr.).

3. Samoilova, I.A. (2018). Diminutive forms of words in the Ukrainian language: parameters of the lexicographic description. *Lexicographic bulletin*, 27, 19–29(in Ukr.).

4. Terlak, Z. (2020). Poetry texts of Ivan Franko through the prism of authors lexicography. *Galaxy of Word. Halyna Makarivna Hnatyuk*. P. 142–155. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho (in Ukr.).

Iryna Samoilova

Description of diminutive words in dictionaries of the language of writers

The article is devoted to diminutive words as one of the segments of the author's artistic language system. The description of diminutives in a number of articles on the material of three lexicographic reference books is considered. These are dictionaries: A Dictionary of Shevchenko's Language: in 2 vols., Dictionary of the language in Hryhorii Kvitka-Osnovianenko's works: in 3 vols., Dictionary of the poetic collection language of Ivan Franko «My Imaragd» («Мій Ізмарад»): in 2 parts. These are explanatory dictionaries of the language of writers that are full of vocabulary. Attention focus on the remark system, columns for semantic, stylistic, grammatical characteristics of diminutive words. Remarks were used in the dictionaries: *a diminutive, diminutive and petting, petting, dismissive, ironic, portable, figurative*. The most common way of interpreting words is using reference formulas to the original words. Also, diminutives were explained using a detailed description, a synonym. Many diminutives not only fulfill the function of expressing a small size, but also convey a subjec-

tive evaluative attitude, acquire a different subject correlation. The dictionary entries provide examples of the use of diminutives in persistent combinations, in phraseological units. In the dictionary entries, not only unambiguous diminutives are presented, but also polysemantic words, homonymous words. The most informative about the use of diminutives is "Dictionary of the language in H. Kvitka-Osnovianenko's works". Lexicographic remarks *metaphor*, *metonymy*, *personification* are additionally introduced to demonstrate semantic changes. To denote the functional style characteristic of the use of diminutive words, the *folklore* remark was introduced. To indicate the genre of the context in which the diminutive figured, the remarks were used: *in the lamentation rite*, *in the ritual context*, *in the ritual song*, *in the humorous context*, *in the song*.

Key words: *dictionary of the writer's language, diminutive, micro-structure of the dictionary, lexicographic remark, T. Shevchenko's language, H. Kvitka-Osnovyanenko's language, I. Franko's language.*

Наталія Сніжко

УДК 811.161.2.373.374

**Словник мови творчих особистостей: Українське Відродження,
полілог культур, модерне лексикографування**

Стаття присвячена новій методології систематизування лексичних та художньо-образних надбань письменників у словнику мови творчих особистостей. Подано результати лексикографічного моделювання провідних концептуальних домінант за допомогою системи перехресних посилань. Схарактеризовано мовні засоби відтворення фрагменту концептосфери «Українське Відродження». Увиразнено переваги енциклопедично-довідкової частини словника для системного вивчення полілогу культур та «золотих метафор» письменників.

Ключові слова: *словник мови творчої особистості, тлумачна лексикографія, лексикографічне моделювання, мовна та концептуальна картини світу, Українське Відродження, тоталітаризм, «золоті метафори» письменників.*

Словник мови творчих особистостей України, над завершенням якого працюють лексикографи Інституту української мови НАНУ, продовжує й утверджує традиції вітчизняної тлумачної лексикографії й водночас є модерним, інноваційним словником, у якому відтворені не тільки неолексикони окремих письменників, а й увиразнено концептуальні домінанти українського світосприймання другої половини ХХ – початку ХХІ століття.

Метою нового інтегрального тлумачного словника є формування модерного реєстру лексики, який адекватно відображає українське світобачення та мовотворення тоталітарного й посттоталітарного періодів.

Актуальність лексикографічного дослідження зумовлена необхідністю формування надійного підґрунтя для всеохопного дослідження явища українського національного Відродження, пов'язаного з утвердженням незалежності держави України, удержавленням української мови, її активним розвитком у сучасному полікультурному просторі.

Серед найважливіших завдань сучасних лексикографів – створення новітньої методології лексикографічного моделювання мовної та концептуальної картин світу письменників із застосуванням системи перехресних посилань між словниковими статтями, що презентують мовосвіт різних письменників. Такий інноваційний засіб увиразнює ті концептуальні домінанти, які набули найглибшого осмислення

українськими письменниками другої половини XX – початку XXI століття. Серед них: **національне Відродження, духовне відродження, українська ментальність, українська духовність, духовні цінності, національна свідомість, патріотизм, державотворення, державність української мови, доба нового мислення, екологія, культурний розвиток, подолання наслідків тоталітарного режиму, ганебні явища тоталітаризму та ін.**

Частота застосування перехресних посилань увиразнює особливу увагу письменників-класиків (Олеса Гончара, Євгена Сверстюка, Григора Тютюнника, Миколи Лукаша, Івана Дзюби) та найсучасніших творчих особистостей (Юрія Андруховича та Оксани Забужко) до морально-етичних та естетичних проблем суспільства. Модерний засіб систематизування реєстрових одиниць тлумачного словника під спільними концептуальними домінантами забезпечує моделювання двох основних блоків інформації: 1) про особливості національного українського Відродження та 2) явища знедуховлення, моральної деградації суспільства в умовах тоталітарного режиму. Це та нова інформація, яка, зрозуміло, не представлена в 11-томному «Словнику української мови» (1970–1980), частково відображена у «Словнику української мови» за ред. В.В. Жайворонка (2012) та «Словнику української мови в 11 томах. Додатковий том» (2017). Це вагоме підґрунтя для перспективного укладання загальномовного ідеографічного словника з адекватним відображенням констант української культури та динаміки розвитку українського суспільства. До цієї мети українські лінгвісти впевнено прямують упродовж останніх 30 років. Згадаймо проспект «Українського семантичного словника», укладений М.М. Пещак, Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловською та іншими структуралістами 1990 р., а також нещодавно оприлюднений ідеографічний словник нової лексики за ред. Є.А. Карпіловської (2013 р.) [1; 12].

Від тлумачного словника – до загальномовного ідеографічного – пріоритетний напрямок сучасної лінгвоукраїністики [1; 6–8]. Словник мови творчих особистостей України містить тлумачення нових слів та стійких сполучень слів, відтворює парадигматику, синтагматику, епідигматику та аксіологію мовних одиниць, описує надбання письменників як вагому складову сучасного полікультурного простору. Енергетичний потенціал нового тлумачного словника – надзвичайно високий. На його основі написано низку статей про духовні та культурні цінності, генетичну могутність нації, високий патріотизм українців, гуманістичні засади розвитку людства, про які йдеться у творах письменників. Системне опрацювання провідних мотивів мовотворчості письменників, мовних засобів їхнього відтворення та модерних способів лексикографування – актуальні завдання сучасних лінгвоукраїністів.

Внаслідок лексикографічного моделювання концептуальних домінант в новому зведеному «Словнику мови творчих особистостей України» на основі перехресних посилань одержуємо фрагмент концептосфери «Знедуховлення та моральна деградація суспільства в умовах тоталітарного режиму», для відтворення якого письменники використовують слова та стійкі сполучення слів: *знедуховлення, бездуховність, декультуризація, дегуманізація, духовний апокаліпсис, моральний демонтаж, плебеїзація етнічної, духовної культури, розкультурнення, чорна діра бездуховності, духовне озлидніння, духовні кастрати епохи, духовне самознищення, соціальна деградація з люмпенізацією, Чорнобиль бездуховності, бульварщина, бульварне читиво, диявольський дух розтління й руйнування здорових національних основ* та ін.

Системне дослідження таких ділянок лексики надзвичайно важливе для новітнього Українського Відродження, адже лише внаслідок глибокого осмислення явища тоталітаризму та його наслідків, як слушно зауважує Л.Т. Масенко [5], українці можуть зрозуміти причини цього ганебного явища і сформулювати стратегію майбутнього національного розвитку.

Надзвичайно об'ємними за матеріалами нового словника мови творчих особистостей України постають фрагменти концептосфери «Злочини тоталітаризму та їх виконавці». Уперше у тлумачному словнику подаємо реєстрові одиниці: **тоталітарна система; тоталітарна сваволя; тоталітарний чад; смерч злоби й жорстокості; сталінська сатанинська система; табори-гулаги; імперія гулагів; барак від Курил до Карпат; імперія терору й голодомору; кати-людомори; звірі-енкаведисти; погепеушницьки; як опричники Івана Грозного; чорна рука; чорні сили зла; найдрімучіші сталіністи; ошкірене мурло тоталітаризму та ін.** Переважають, як бачимо, образні, емоційно насичені мовні засоби письменників для відтворення зlodіянь епохи тоталітаризму.

Особливе місце у «Словнику мови творчих особистостей України» посідає група слів на позначення найкривавішого з тиранів – Й.В.Сталіна. Укладачам доводиться більше сотні разів вводити це прізвище до словникових статей під гаслами: **найкривавіший з тиранів, оберкат, кремлівський кровожер; верховний крук; катівська сталінська імперія; сатанинська сталінщина; найкривавіші експерименти епохи; сталінський тоталітаризм; сталінський геноцид; сталінські катівні; катівська сталінська імперія; найчорніші сталінські часи; гнітюча, кошмарна, глобальних масштабів ніч** та ін.

Словник мови творчих особистостей України засвідчує особливу увагу письменників до явища Голодомору в Україні. Варто зазначити, що слово **голодомор** засвідчене у Додатковому томі до СУМ, який ми оприлюднили 2017 р., проте проілюстроване лише однією цитатою. Новий тлумачний словник поглиблює розуміння цього явища і письменниками-

шістдесятниками і найсучаснішими майстрами слова. Олесь Гончар наповнює цю ділянку мовних засобів образними висловами **жовтий сон, жовтий океан** (на позначення напівпритомного стану голодної людини), а також **чорна Іліада XX віку**:

Іліада: «чорна Іліада XX віку», перен. Задокументована історія Голодомору в Україні 1932–1933 рр., факти якого зібрані у багатотомному виданні свідчень очевидців (подібно до Гомерової «Іліади» – збірника численних переказів про Стародавню Грецію). | Образно. *Був гостем у нас у Кончі Джеймс Мейс, американський професор, один із тих, хто організував у Вашингтоні сенатські слухання по голодомору (опубліковано три великих томи тих найжахливіших свідчень, – я назвав їх «чорною Іліадою XX віку»)* (О. Гончар, Щоденники, 1993, т. 3, 489). – Джеймс Ернест Мейс (1952–2004) – американський історик, політолог, журналіст, професор Києво-Могилянської академії, дослідник Голодомору в Україні. – Див. **Голодомор; голодоморний; виморювати голодом; голод 1922–1923 рр.; голод 1932–1933 рр.; найбільший злочин XX віку; сталінський геноцид; кати-людомори; імперія терору й голодомору.** – Пор. **страдницька одіссея**.

Звернімо увагу на особливості структурування довідково-енциклопедичної інформації у кінці словникової статті. Тут подано дані про історика, політолога, професора Києво-Могилянської академії, дослідника Голодомору в Україні Джеймса Мейса, а також перехресне посилення **Див.** (дивись), яке формує фрагмент концептосфери «Голодомор», та посилення **Пор.** (порівняй) до статті **страдницька одіссея**, під яким зосереджена інформація про страждання людей у роки Другої світової війни. У таких статтях засвідчено полілог культур від античності до сучасності: від Гомера, автора «Іліади» й «Одіссеї» (VIII ст. до н. е.), – до Олесь Гончара (XX ст.). Цікаво, що за допомогою перехресних посилень дізнаємося і про входження до нашої мовної картини світу грецького слова **Фермопіли**, яке Олесь Гончар використовує для побудови урочистого вислову **наші українські (студбатівські) Фермопіли** на позначення подвигу студентських батальйонів у роки Другої світової війни (порівняння з героїчною обороною греками Фермопільського гірського проходу у 480 році до н. е. під час битви з персами).

Додаткова енциклопедична інформація у новому тлумачному словнику – модерний засіб відтворення полілогу культур, внеску творчих особистостей у скарбницю світової культури.

Серед ганебних явищ тоталітаризму, лексикографованих у новому словнику, значне місце посідає аварія на Чорнобильській АЕС 1986 р., якій присвячені словникові статті під гаслами **вершина сатанинського зла, ядерне чорнобильське пекло, рукотворний апокаліпсис, спалити чорнобильським вогнем**, та явище зросійщення, яке Олесь Гончар

називає «розгулом русифікації» (**розгул сучасної валуєвщини, під колесом русифікації, розгул «відмовлянь»** та ін.).

Зі сторінок «Словника мови творчих особистостей України» постають зневажливі назви виконавці злодіянь: **доморощені герострати, нищителі української мови, душителі культури, цивілізовані розбійники, ватченки, брежнєвці, сусловці, скажені вовки історії, катилюдомори, генерали-шовіністи, книгодушителі** та ін.

Новий словник засвідчує активне функціонування в українській мові давньогрецького слова **герострат**. Олесь Гончар часто вживає стійке сполучення слів **доморощені герострати**:

герострат: **доморощені герострати**, *зневажл.* Руйначі своєї рідної країни, її культури, звичаїв, надбань (подібно до Герострата, який спалив храм Артеміди у своєму рідному місті Ефесі у Малій Азії 365 р. до н. е. задля увіковічення свого імені в історії). *Подзвонили з Києва. Була президія СПУ. Йшлося про літературний музей. Відбито ще один наскок доморощених геростратів на колишню колегію Галатана, де музей має розміститись* (О. Гончар, Щоденники, 1983, т. 2, 555); *Як свідчать нещодавно виявлені архівні документи, наукова громадськість і України, й Москви пробувала врятувати Михайлівський собор. Однак Постишев, Балицький та інші доморощені герострати таки домоглися свого* (О. Гончар, Щоденники, 1989, т. 3, 245). – Євген Онацький (1894–1979) в «Українській малій енциклопедії», опублікованій 1958 р. в Буенос-Айресі, зазначає, що ім'я Герострата «визначає тепер кожного амбітника, що готовий на будь-який злочин, аби зробитися відомим між людьми» (т. 1, кн. 2, с. 242). 1971 р. у Мюнхені опубліковано роман Емми Андіївської (нар. 1931) «Герострати», у якому викрито геростратизм як вічну жагу людини здобутися слави будь-яким способом. – Див. **Михайлівський Золотоверхий собор; леніни-постишеви; цивілізований розбійник; душителі культури; рукотворний апокаліпсис.**

Полілог культур у «Словнику мови творчих особистостей України» представлений низкою словникових статей, присвячених відомим діячам науки та культури з різних куточків світу. У словниковій статті **моцартівський**, можемо дізнатися, наприклад, про австрійського композитора XVIII ст. Вольфганга Амадея Моцарта, якого високо цінував Олесь Гончар, і закликав молодь жити за основним правилом сім'ї Моцартів: **За Богом одразу йде батько**. Подаємо довідково-енциклопедичну інформацію про французького художника початку XIX ст. Клода Моне у словниковій статті **симфонія світанку**. Російського письменника і кінорежисера Василя Шукшина згадуємо у словниковій статті, присвяченій Григору Тютюніну, якого Олесь Гончар називає **нашим українським Шукшиним**. Російського письменника українського походження Михайла Шолохова

Олесь Гончар порівнює із Сократом – давньогрецьким філософом IV ст. до н. е.:

сократівський, -а, -е. Стос. до Сократа – давньогрецького філософа (IV ст. до н. е.), якого вважають засновником західної філософії. *В рисах його [Михайла Шолохова] обличчя є щось сократівське, – мабуть, оце високе чоло і лагідний добрий усміх, що осяює його весь час. Вражає стрункістю постави, жвавістю рухів. Козак. І в той же час є в його постаті щось крихке, незахищене* (О. Гончар, Щоденники, 1954, т. 1, 169). – Сократ (гр. Σωκράτης) – перший публічний грецький філософ, який у центр філософії ставить людину, її релігійно-моральний світогляд, надає великого значення совісті, внутрішньому голосу людини. Основними чеснотами вважав стриманість, мужність і справедливість, які, на його думку, є вічними і незмінними. Був звинувачений у вільнодумстві і страчений. Цій події Т.Г. Шевченко присвятив малюнок «Смерть Сократа» (1837 р.). – Пор. у СУМД: Сократична школа. – Див. **як античний мудрець; козацька душа.**

Словникова стаття **сократівський** містить відомості про Сократа, Михайла Шолохова та Тараса Шевченка, який 1837 р. створив малюнок «Смерть Сократа». Український мовний світ, відтворений письменниками-класиками та сучасними творчими особистостями, постає як органічна складова полікультурного світу.

Новий «Словник мови творчих особистостей України» – вагома сходинка у розбудові сучасної макропарадигми знань про світ і мови, взаємодію культур, національні й загальнолюдські культурні цінності.

Особливим надбанням нового словника є «золоті метафори» письменників, нові та оновлені фразеологічні одиниці, порівняння тощо. **Високі висоти; вітри оновлення; вітер свободи; золотий гомін; зоряний час; буря відродження; суверенітет – ось наша найвища поезія; мова – душа народу; національна мова як вищий вияв духовності; мова як духовний код нації; невідцвітне у віках слово Тарасове; духовна твердження нації; духовна цитадель (про Спілку письменників України), Розстріляне Відродження (про цвіт нації, знищений репресивною системою у роки тоталітаризму) – це засоби художньо-образного відтворення фрагменту концептосфери «Українське Відродження».**

Дух Українського Відродження, генетичної могутності нації постає низкою нових образних стійких сполучень слів з компонентами **дух, духовний, духовність, козацький, національний, інтелектуальний** тощо: **сонячний дух України, духовні цінності, духовна сфера, духовне добро, сила духу, дух оновлення життя, козацький дух, незламний дух козацьких натур, козацький рід, генетична могутність нації, геній нації, геній світового масштабу, всесвітній інтелектуал, люди найталановитіші (про славних українців світового масштабу).** Варто зазначити, що у

«Словнику української мови» в 11 томах (1970–1980) зі словом **козацький** подано одне стійке сполучення слів (*козацька старица*), а з компонентами **духовний** та **духовність** – жодного.

Духовно-естетична складова Українського Відродження представлена у «Словнику мови творчих особистостей України» образними висловами: **храм книги, світилице науки, вогнище духовного життя, духовні вершини людства, монблани знань, вивіт душі, людина людині повинна світити**.

Окремий потужний блок художньо-образних засобів відтворення українських націєтворчих процесів – метафоризовані персоналії визначних діячів науки і культури. **Титаном духу** постає в Олеса Гончара – Павло Тичина, **високі мальви поезій** – високохудожні твори Ліни Костенко, **спів з небес** – ангельський голос Ніни Матвієнко, **людина-легенда** – Олександр Довженко, **вчений-мученик** – Сергій Єфремов, **женьшенєвий куш геніїв театру** (театр корифеїв, заснований Марком Кропивницьким 1882 р.) та под.:

спів*: **спів з небес**, *перен., уроч.* Про неперевершені вокальні дані та високу духовність Ніни Митрофанівни Матвієнко (нар. 1947) – видатної української співачки, народної артистки України, лауреата Державної премії ім. Т.Г. Шевченка, Героя України, члена Спілки кінематографістів. *Є в хорі Верьовки таке створіння – Ніна Матвієнко. Сріблястий ангельський голос. Якийсь час була в опалі (від цього й таке крихітне створіння не гарантоване). І ось знов з'явилась – чимось схожа на пташку з тропіків. Українське колібри. Вийшла на сцену Палацу «Україна», склала руки на грудах і заспівала... «Ой, горе тій чайці, чаєчці-небозі...». То був **спів з небес** (О. Гончар, Щоденники, 1977, т. 2, 306).* – З 1968 р. Н.М. Матвієнко працює солісткою Хору ім. Григорія Верьовки, з 1991 р. – Національного ансамблю «Київська камерата». Виконує народні, обрядові, ліричні, гумористичні пісні, пісні-балади, українські пісні XVII – XVIII («Ой, летіли дикі гуси», «Чарівна скрипка», «Котику сіренький», «Колискова Зорі», «Наливаймо, браття», «Квітка-душа» та ін.). Голос Ніни Матвієнко звучить у фільмах «Співає Ніна Матвієнко», «Солом'яні дзвони», «Осяяння», «Тронка», «Пропала грамота», «Гори димлять», мюзиклі «Сорочинський ярмарок» та ін. – Див. **талант, що од Бога; наш маленький геній; українське колібри; сріблястий ангельський голос; золотоголосі орфеї України; беручи небесні верхи; гордість нашої культури; люди найталановитіші**.

Варто наголосити на потужному поступі сучасної лінгвоукраїністики в опрацюванні «золотих метафор» письменників. Згадаймо книгу М.І. Степаненка «Духовний посил Олеса Гончара», монографію Г.М. Сюти «Цитатний тезаурус української поетичної мови XX століття», монографію

та «Словник лексичних новотворів сучасних поетів Рівненщини» В.В. Максимчука (за ред. Г.М. Вокальчук) та ін. [4; 10; 11].

Золоті метафори письменників засвідчують високу культуру українців, потужний образний потенціал мови, здатність бачити і відчувати гармонію Божого світу.

Звернімо увагу на творче осмислення Олесем Гончаром поняття **Мадонна**. В одинадцятитомному «Словнику української мови» слово **Мадонна** подано з малої літери зі значенням «мати Христа; зображення Богородиці». Олесь Гончар, глибокий знавець світової культури, розширює змістову структуру слова і створює нову урочисту назву **Україна-Мадонна**:

Україна-Мадонна, ~и~и, ж., перен. Урочиста назва України, яка для українців є найріднішою і найдорожчою, як рідна матір для кожної людини. *А сьогодні 30 квітня, сьогодні В е л и к д е н ь ! Ми в Кончі. І кульбаба вже золотаво цвіте (Леся назбирала), і так сонячно, і повинь велика на луках, і звідкись здалека ніби долинали над водами дзвони – великодній благовіст!.. Але то лиш дзвони дитинства... Треба, пора братися за роботу! Ще оцю для тебе святу книгу встигнути б написати, книгу **України-Мадонни**...* (О. Гончар, Щоденники, 1978, т. 2, 336). – Див. **Богом дана нам Україна; Мати; Україна-ненька; Мадонна; Богоматір; Богородиця; Мати Божа; як у Рафаеля.**

У словниковій статті нового словника слово **Мадонна** подаємо з 4 значеннями із покликанням на твори Олесь Гончара, Євгена Сверстюка та Григора Тютюнника:

Мадонна*, -и, ж. 1. У католиків – назва матері Ісуса Христа; Богородиця, Богоматір. *Так радий, що над твором [романом «Твоя зоря»] зблиснув вінець! Спасибі тобі, **Мадонно**!.. Останні роки тільки цим твором і жив, тільки про нього й думалось...* (О. Гончар, Щоденники, 1979, т. 2, с. 363); *Може, цей образ **Мадонни**, нашої святої заступниці, що бере на себе біль і гіркоту утрат, і надає сенсу нашим плаванням у морі надій – страждань...* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 190). 2. Зображення Богородиці. *Відвідали Академію мистецтв. «**Мадонна**» Белліні (О. Гончар, Щоденники, 1976, т. 2, с. 259); Ходив до Пантеону (це якраз навпроти нашого готелю). Стояв коло гробниці Рафаеля, і саме в цей час заграв орган. Цього словом не передати. Над могилою Рафаеля (Raffaello Santi) скульптура Богоматері (**Мадонни**) з дитячком. А в ніші – сама гробниця і двоє бронзових голубів висять у повітрі, освітлені електричною лампочкою (О. Гончар, Щоденники, 1976, т. 2, 259); Козельщанська Богоматір – в неї на щоці слід від канчука і велика сльоза (на тій же щоці). Де ж ця ікона зараз може бути? Треба б запитати Логвина або Юренка. То ж наша **Мадонна** – світло дитячих літ!.. (О. Гончар, Щоденники, 1980, т. 2, 398); Були в Павленка у Василькові. Розповідав страшенні речі з часів колективізації.*

Як діда його, знаменитого травника, що мав рецепти трав за 200 років, мордували активісти, вимагаючи золота... А другий «активіст» на прізвище Сумоня зробив собі кладку з великої прекрасної ікони. Вибродячи з грязюки, з особливим присмаком ступав чоботом в обличчя Матері Божої, в обличчя **Мадонни**... Що то було? Що то робили з нашим народом? (О. Гончар, Щоденники, 1986, т. 3, 125). **3. перен., уроч.** Жінка, яка народила й виховала дитину (дітей), продовжила рід людський, передала традиції гуманізму та людинолюбства наступним поколінням. Тож у пам'ять тієї невідомої, що стояла з дитям. І з почуття вдячності до Валі, що натерпілась зі мною та з дітьми... І з почуття до сестри Шури, що десь там зараз горює з Гаврюшею (його душить астма, добута в шкідливім цеху), – на честь вас, Жінки, близькі й далекі, безмежно добрі й прекрасні, – хай буде назва така: «Подорож до **Мадонни**». І більше не міняй (О. Гончар, Щоденники, 1979, т. 2, 391). || Ввічливе звертання до дівчини, жінки. Якби він [Дженджигбаров] не образив Михайла Васильовича, повірте, **мадонно**, – Котя притис вільну, без ложки, руку до грудей і ледь вклонився Каті, – я ніколи не зайняв би його... (Григор Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 496). **4. перен., уроч.** Батьківщина, рідна країна, яку людина любить, як свою рідну матір. Так це недоречно сталося й так несподівано! Кажуть, спазми судин мозку... Але вирішив: вишкребує звідси! Не піду зі світу, доки не завершу «Подорож до **Мадонни**»... (О. Гончар, Щоденники, 1977, т. 2, 291); Сьогодні поставив крапку: завершено роман. Так тяжко розлучатись! Назва буде «Подорож до **Мадонни**». З романів це, мабуть, буде в мене останній. Бо все найдорожче, найзаповітніше ввійшло. І так виснажений, такої це коштувало напруги сил! Якби не сиділа Валя за машинкою, то й не знаю, як би воно було... (О. Гончар, Щоденники, 1979, т. 2, 363). – Пор. у СУМ: написання слів **Мадонна** і **Богородиця** з малої літери; у дефініції поєднано значення – «мати Христа» і «зображення Богородиці». – У романі «Твоя зоря» («Подорож до Мадонни») Олесь Гончар поглиблює розуміння етимона італійського слова **Мадонна**, яке пов'язане з лат. mea domina «моя пані» і domus «дім» (ЕСУМ: т. 3, с. 357), відтворює глибоке шанування українцями Богородиці, жінки-матері. – Див. **Богоматір; Богородиця; Діва Марія; Божа Мати; Пресвята Мати; Мати; Україна-ненька; Україна-Мадонна; як у Рафаеля.**

У кінці словникової статті **Мадонна** серед перехресних посилань зазначаємо посилання на словникову статтю **як у Рафаеля**, увиразнюючи вплив картин італійського художника XV ст. Санті Рафаеля («Мадонна Темпі», «Мадонна на лузі», «Орлеанська Мадонна», «Сикстинська Мадонна», «Мадонна в голубій діадемі», «Мадонна божественної любові» та ін.) на створення Олесем Гончаром образу України-Мадонни та жінки-матері. Культ жінки, матері – характерна риса ідіостилю Олеса Гончара. Новий тлумачний словник засвідчує низку назв жінок та дівчат (**дівчата-доярки**,

дівчата-зв'язківки, ясноокі степовички). У словниковій статті **Мадонна** згадуємо про роман Олеся Гончара «Твоя зоря» (1980), який він писав як «Подорож до Мадонни», до вишневощогої Надьки Винниківни, нашої української Мадонни.

Варто звернути увагу на вагомість етимологічної довідки до словникової статті **Мадонна**, у якій засвідчено зв'язок цього слова з поняттям рідної домівки, матері, батьківщини.

До речі, прикметник **вишневощогий** нині ще не зареєстрований загальномовними словниками. У «Словнику мови творчих особистостей України» подаємо лексику тритомових «Щоденників» Олеся Гончара та його збірки «Далекі вогнища» [2; 3]. Слово **вишневощогий** фіксує Н.М. Сологуб у покажчику до монографії «Мовний світ Олеся Гончара» 1991 р. [9]. Все, що пов'язане з вишнею, є невід'ємною частиною української мовної картини світу. Отже, перспективним завданням сучасних лексикографів є невпинне лексикографування художньо-образних здобутків письменників-класиків та найсучасніших творчих особистостей задля адекватного відтворення мовної та концептуальної картин світу українців.

Вагомим досягненням системного лексикографічного відтворення провідних мотивів мовотворчості письменників є низка урочистих метафоричних назв України, які формують основу «золотої пекторалі» Українського Відродження: **Україна-Мадонна; Україна-ненька; Мати; Богом дана нам Україна; дарована від Бога земля України; степова, сонячна, козацька, незрівнянна Україна** та ін. Тут алюзія і на золоту **скіфську пектораль**, яка є реєстровою одиницею нашого словника, і на образний вислів Олеся Гончара – **моя пектораль**:

пектораль*: **моя пектораль**, *перен.* Про художню майстерність та художній задум письменника, який використовує вишукані, оригінальні мовні засоби для втілення глибокого й багатогранного образу рідної країни. | Образно. *Коли я малював сонячну степову Україну, з півночі вже насувався Чорнобиль. Дехто мені дорікав: забагато світлого в тебе, забагато сонця! А в житті стільки похмурого... Відповідав на це: моя сонячність – це теж правда! Хіба ні? Я ніби передчував неминучість Чорнобильської ери і знову й знову спішив ухопити для людей більше сонця; любов моя линула до степів, до південних весен, до золотих українських серпнів, бо степова, сонячна, козацька, незрівнянна Україна була для мене найвищим натхненням, це була **моя пектораль**, втілення самої краси планети!* (О. Гончар, Щоденники, 1991, т. 3, 354). – Алюзія на золоту скіфську пектораль – вивір мистецтва, що відображає історію народу у малюнках. Олесь Гончар брав участь в організації державної підтримки археологічних досліджень Б.М. Мозолевського (1936–1993), який 1971 р. під час розкопок скіфського кургану Товста Могила у Дніпропетровській обл. відкрив золо-

ту скіфську пектораль. – Див. золота скіфська пектораль; Україна-ненька; Мати; Богом дана нам Україна; сонячний дух України; степова, сонячна, козацька, незрівнянна Україна.

Отже, перелічені визначальні особливості нового «Словника мови творчих особистостей України» засвідчують потужний поступ українства до високих вершин національного розвитку в умовах полікультурного простору, увиразнюють особливу роль письменників-мовотворців у формуванні глибокого внутрішнього світу мовців, осмисленні гармонії довкілля, прагненні людей до богонатхненної творчої праці. «Словник мови творчих особистостей України» – вагомий внесок до здобутків Українського Відродження, основа перспективного розвитку тлумачного лексикографування художніх звершень українських письменників.

Література

1. Активні ресурси сучасної української номінації: ідеографічний словник нової лексики / Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко, В. І. Критська, Т. К. Пуздирева, Ю. В. Романюк; Відп. ред. Є. А. Карпіловська. – К.: ТОВ «КММ», 2013. – 416 с.
2. Гончар О.Т. Далекі вогнища: Нові твори. – К.: Рад. письменник, 1987. – 287 с.
3. Гончар Олесь. Щоденники: у 3-х т. / упор. В.Д. Гончар. – Київ: Веселка, 2008. – Т. 1–3.
4. Максимчук В.В. Словотворчість сучасних поетів Рівненщини : монографія / В.В. Максимчук ; за ред. Г.М. Вокальчук. – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2015. – 386 с.
5. Масенко Л.Т. Мова радянського тоталітаризму. – К.: ТОВ «Видавництво КЛІО», 2017. – 240 с.
6. Сніжко Н.В. Гармонія українського світосприймання та лексикографування // У пошуках гармонії мови. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2020. – С. 345–355.
7. Сніжко Н.В. Концептуальні домінанти мовосвіту Олесь Гончара // Культура слова. Вип. 88. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. – С. 164–173.
8. Сніжко Н.В. Національні та загальнолюдські культурні цінності у «Словнику мови творчої особистості» // Національна ідентичність в мові і культурі. – Київ: Талком, 2020. – С. 163–168.
9. Сологуб Н.М. Мовний світ Олесь Гончара. – Київ: Наук. думка, 1991. – 140 с.
10. Степаненко М.І. Духовний посил Олесь Гончара (за матеріалами «Щоденників» письменника). – Полтава, 2009. – 60 с.

11. Сюта Г.М. Цитатний тезаурус української поетичної мови ХХ століття. – К.: КММ, 2017. – 384 с.

12. Украинский семантический словарь. Проспект. – К.: Наук. думка, 1990. – 264 с.

References

1. Aktyvni resursy suchasnoi ukrainskoi nominatsii: ideohrafichniy slovnyk novoi leksyky / Ye. A. Karpilovska, L. P. Kysliuk, N. F. Klymenko, V. I. Krytska, T. K. Puzdyrieva, Yu. V. Romaniuk; Vidp. red. Ye. A. Karpilovska. – K.: TOV «KMM», 2013. – 416 s.

2. Honchar O.T. Daleki vohnyshcha: Novi tvory. – K.: Rad. pysmennyk, 1987. – 287 s.

3. Honchar Oles. Shchodennyky: u 3-kh t. / upor. V.D. Honchar. – Kyiv: Veselka, 2008. – T. 1–3.

4. Maksymchuk V.V. Slovtvorchist suchasnykh poetiv Rivnenshchyny : monohrafiia / V.V. Maksymchuk ; za red. H.M. Vokalchuk. – Ostroh : Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia», 2015. – 386 s.

5. Masenko L.T. Mova radianskoho totalitaryzmu. – K.: TOV «Vydavnytstvo KLIIO», 2017. – 240 s.

6. Snizhko N.V. Harmoniia ukrainskoho svitosprymannia ta leksykohrafuvannia // U poshukakh harmonii movy. – Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho, 2020. – S. 345–355.

7. Snizhko N.V. Kontseptualni dominanty movosvitu Olesia Honchara // Kultura slova. Vyp. 88. – Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho, 2018. – S. 164–173.

8. Snizhko N.V. Natsionalni ta zahalnoliudski kulturni tsinnosti u «Slovnyku movy tvorchoi osobystosti» // Natsionalna identychnist v movi i kulturi. – Kyiv: Talkom, 2020. – S. 163–168.

9. Solohub N.M. Movnyi svit Olesia Honchara. – Kyiv: Nauk. dumka, 1991. – 140 s.

10. Stepanenko M.I. Dukhovnyi posyl Olesia Honchara (za materialamy «Shchodennykiv» pysmennyka). – Poltava, 2009. – 60 s.

11. Siuta H.M. Tsyatnyi tezaurus ukrainskoi poetychnoi movy ХХ stolittia. – K.: KMM, 2017. – 384 s.

12. Ukraynskyi semantycheskyi slovar. Prospekt. Kyiv: Nauk. dumka, 1990. – 264 s.

Nataliia Snizhko

Dictionary of the language of creative personalities: Ukrainian Renaissance, polylogue of cultures, modern lexicography

The article is devoted to actual problems of lexicographic modeling of conceptual dominants of the Ukrainian world perception of the second half of the XX – the beginning of the XXI century. In the new "Dictionary of the language of creative personalities of Ukraine" academic lexicographers use a system of cross-references between dictionary articles, which reproduces the leading conceptual dominants of individual-authorial worldview and the common motives of language creation, which are characteristic of classic writers Oles Honchar, Yevhen Sverstiuk, Ivan Dziuba, Hryhir Tyutyunnyk, Mykola Lukash and the most modern writers – Yuriy Andrukhovych and Oksana Zabuzhko. As a result of lexicographic modeling, two blocks of new information appear: 1) about the processes and features of the Ukrainian National Renaissance and 2) about the phenomena of spiritualization and moral degradation of society in the conditions of a totalitarian system. The article highlights the innovative lexicographic systematization of new lexical and artistic heritage of writers, as well as a modern dictionary register. The special importance of encyclopedic reference information for expressing the results of creative activity of masters of arts from different parts of the world and the description of the polylogue of cultures is pointed out. The main achievement of the new "Dictionary of the language of creative personalities of Ukraine" is the formation of a system of highly artistic figurative means of language, which in the future will become the basis of the dictionary of "golden metaphors" of writers. The new explanatory dictionary is an important part of the development of modern explanatory lexicography, a source of modeling of linguistic and conceptual pictures of the world, perspective compilation of a common language ideographic dictionary.

Key words: *dictionary of the language of creative personality, explanatory lexicography, lexicographic modeling, linguistic and conceptual pictures of the world, Ukrainian Renaissance, totalitarianism, "golden metaphors" of writers.*

Тетяна Цимбалюк-Скопненко

УДК 811.161.2.373

Фразеологія драми Пантелеймона Куліша «Байда, князь Вишневецький»: склад, особливості семантики, місце в сучасній фразеографії

У статті проаналізовано функціонування фразеологізмів в історичній драмі Пантелеймона Куліша «Байда, князь Вишневецький» (1884), що увійшла до канону української літератури. Дібрані методом суцільної вибірки одиниці порівняно зі зворотами, описаними в академічній фразеографії, на підставі чого показано особливості семантики фразеологізмів аналізованого Кулішевого твору на тлі фразеології, закріпленої в сучасній українській літературній мові. Виявлено, що поза академічним фразеографічним описом опинилася істотна кількість фразеологічних одиниць і паремій, уживаних у розгляданій п'єсі. Констатовано, що існують вагомі підстави для залучення цих зворотів до загальномовних та аспектних словників, а також порушено питання про потребу створення фразеологічного словника мови творів П. Куліша.

Ключові слова: Пантелеймон Куліш, фразеологізм, фразеологічний словник, порівняльні конструкції, нова українська літературна мова, фразеографія, фразеологія.

Політичні, економічні й культурні зміни ХІХ ст. винесли на чолі місце питання літературної мови як найяскравішої модерної форми буття українського народу в цивілізаційному просторі. Одна з провідних ролей у процесі становлення названого ідіому припала П. Кулішеві, а проте така нинішня апріорна оцінка закріпилася відносно недавно, адже майже впродовж усього радянського періоду розвитку України інформація про вплив цього автора на мовне будівництво була ретельно затерта. Ю. Шевельов, характеризуючи образ нової української літературної мови, зауважив: «Усупереч звичним теоріям, що розглядають розповсюдження котроїсь мови як наслідок політичного руху, українська літературна мова дає приклад “дива”, коли саме її розповсюдження й поклало початок політичному рухові. Мовний витвір Шевченка й Куліша втрутавав шлях, що привів до створення політичних партій, до заснування держав, до формування армій, до воєн, до борні та конфліктів. <...> Аматори парадоксів можуть сказати, що поет створив мову, а мова створила націю. Звичайно, нація мала за собою власну довгу традицію, проте ця традиція вже була явно наблизилася до межі розпаду та загину» [5: 98]. І сучасні дослідники назагал не заперечують такої оцінки. Проте у вітчизняній лінгвістиці арсенал мовних засобів П. Куліша, прищеплений як структурний елемент у новій українській літе-

ратурній мові, незважаючи на зусилля багатьох науковців, недостатньо вивчений. Це стосується й лексичних, і фразеологічних, і паремійних одиниць. Наприклад, Л. Ф. Устенко у своєму дослідженні «Фразеологічна підсистема ідіостилю Пантелеймона Куліша в контексті формування нової української літературної мови», базуючись на поважній доказовій базі, акцентує увагу на особливостях фразеовжитку П. Куліша, шукає джерела його виражальних фразеологічних засобів, утім, як показує верифікація здобутих результатів у нашому дослідженні, проблема поліджерельності Кулішевого фраземного арсеналу нині потребує додаткових наукових доказів. При цьому треба взяти до уваги, що всебічне дослідження окремих творів, відмова від подання загальної палітри мовного світу виправдані, бо концентрація на унікальності єдиного тексту дає змогу побачити неоднакову роль у загальнонаціональному культурному процесі не тільки художньо-образної системи, а й мовних засобів твору. Використання нових ракурсів допоможе верифікувати дотеперішні висновки та запропонувати нові, що ми й спробуємо зробити.

Бодай пунктирно треба зачепити питання фразеологічної норми сучасної української літературної мови, щоб показати, наскільки питання опису авторського слововжитку й авторської фразеографії важливі для теоретичної й практичної фразеології, історії літературної мови, нормотворення тощо. Простежити зміни фразеологічної норми непросто. По-перше, фразеологічна норма сучасної української літературної мови вичерпно ще не описана. Дослідники зауважують, що через низку причин установити межі фразеологічної норми дуже складно [4: 152]. Утім, звичайно, це не означає, що такої норми немає, вона зафіксована у двох найбільших академічних фразеологічних словниках: «Фразеологічному словникові української мови» 1993 р. (далі – ФСУМ) та «Словнику фразеологізмів української мови» 2003 р. (далі – СФУМ). Ці видання, безперечно, найповніші й найповажніші фразеологічні кодекси, що дає змогу розглядати їх як еталон в описі фразеологічної підсистеми української мови. Фразеологія української мови також подана в тлумачних загальномовних академічних словниках, інформацію з них залучаємо спорадично. По-друге, ми не порушуватимемо питання, як проводити стилістичну диференціацію дібраного для аналізу фразеологічного матеріалу, оскільки це не входить до наших завдань.

На думку Л. Закалюжного, П. Куліш звернувся до жанру драми-хроніки під впливом творчості В. Шекспіра, тринадцять творів якого переклав. «І саме жанрова форма драми-хроніки, – зауважує дослідник, – видалася українському письменнику найбільш придатною для викладу власних історіософських концепцій. Створені у послідовності хронології зображуваних подій „Байда”, „Цар Наливай” і „Петро Сагайдашний”, що охоплюють складний і суперечливий історичний період, об’єднані ідейними по-

шуками, які зрештою приводять протагоністів останньої драми до усвідомлення ідеї возз'єднання України з Росією» [1: 195]. Серед трьох названих творів саме драма «Байда, князь Вишневецький» «зберігає певну сюжетну стрункість завдяки фольклорному матеріалу, що поруч із історичними реаліями лежить в основі цього твору, – сюжетно драма залежить, насамперед, від народної пісні про загибель Байди, то в подальших частинах трилогії П. Куліш відмовляється від народнопоетичного елементу» [1: 197]. Драма «Байда, князь Вишневецький», як і «Хуторна поезія» та «Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 р.», переклади Шекспірових п'єс зазнали дошкульної критики з боку сучасників і приголомшили П. Куліша, знеохотивши на деякий час до праці [3: 50]. Перейдемо до аналізу фразем п'єси «Байда, князь Вишневецький», оминувши увагою тогочасні перипетії літературного й політичного процесу як нерелевантні в нашому контексті. Принагідно, проте, зауважимо, що П. Куліша гостро скритикували за його намагання дегероїзувати українське козацтво. Крім того, українські діячі не сприйняли Кулішевих спроб знайти компроміс з поляками. Наприклад, І. Франко у своїй рецензії на «Хуторну поезію», у підрозділі під красномовною назвою «Необхідність підлягати полякам», писав, що П. Куліш підходить до аналізу фактів не як історик, без урахування сутності історичних подій. «Куліш, – переконаний І. Франко, – торжественно прокламує «попівську інтригу», а «фаховий історик повинен глядіти глибше в суть діла, а не підтягати такий величезний і складний факт, як історичне ворогування Русі з поляками, під одну яку-небудь рубрику» [6: 178]¹.

Склад, особливості семантики фразеологізмів варто аналізувати враховуючи два аспекти: по-перше, з погляду закріпленості цих одиниць у новій українській літературній мові, по-друге, крізь призму специфіки фразеографічного опису Кулішевого доробку в академічних словниках (з урахуванням усіх особливостей відповідного матеріалу). Усього в драмі «Байда, князь Вишневецький» виявлено понад 500 фразеологічних одиниць (*скалити зуби* (КБ: 414), *сідати на шию* (КБ: 414), *утерти носа* (КБ: 376, 399, 405), *варити воду* (КБ: 365, 371), *повтинати крила* (КБ: 370), *нагнати холоду* (КБ: 407, 408) та ін.), порівнянь (*мов смола у пеклі*, зі сл. *горіти* (КБ: 397), *як вовк у западню*, зі сл. *попастися* (КБ: 416), *мов воли у коповицю*, зі сл. *впріти* (КБ: 343), *мов Етна чорна* зі сл. *хмурний* (КБ: 386), *мов бобом плакати* (КБ: 355) та ін.), тавтологізмів (*глумом глумувати* (КБ: 366), *глумом глузувати* (КБ: 366), *суд судити* (КБ: 372), *службу служити* (КБ: 352), *мовчки мовчати* (КБ: 410) та ін.), прокльонів (*щоб душа в пеклі рачки стояла* (КБ: 362); *нехай п'явки кров повипивають* (КБ: 363); *щоб тебе головою в жито* (КБ: 365); *сіль тобі на язик, печина в зуби* (КБ: 363); *бодай добра не було ні в раю, ні в пеклі* (КБ: 363) та ін.), паремій (*ложкою корме, а сте-*

¹Реакцію українських інтелектуальних кіл на Кулішеву творчість розгляданого періоду проаналізував А. Даниленко [2: 73–82].

блом очі поре (КБ: 363); жіноча смерть – кошача смерть (КБ: 417); церква свята, да піп грішний (КБ: 418); хто навчен, той спасен (КБ: 419); шапка-бирка, зверху дірка (КБ: 367) та ін.).

Незафіксовані у фразеографії одиниці. В академічних фразеологічних словниках не вдалося виявити близько половини фразеологічних одиниць, що функціонують у тексті драми. Цікаво, що деякі з них наявні в текстах письменників наступної генерації, а це ще більше загострює проблему повноти фразеографічного опису фраземної норми нової української літературної мови. Найбільші фразеографічні кодекси української мови не фіксують таких зворотів, виявлених у тексті драми «Байда, князь Вишневецький»: *без устанку* 'постійно, повсякчас'¹ (КБ: 333), *на страх і жах кому* 'для того щоб налякати кого-небудь'² (КБ: 343), *і мертвого підняв би* 'дуже гучний (про голос)' (КБ: 347), *пасти передню* 'бути головним, провідним у чому-небудь' (КБ: 348, 417), *збути лиха* 'перестати бідувати' (КБ: 362), *іде поголоска* 'поширюється інформація про що-небудь' (КБ: 369), *криваве весілля* 'битва, бойовище' (КБ: 377), *крів'яна баня* 'те саме' (КБ: 403), *не тим пахне* 'що-небудь не таке, як про нього думають; щось зовсім інше' (КБ: 383), *і голова не зносить* 'хто-небудь приголомшений, не може уявити що-небудь' (КБ: 393), *поки світ світом* 'увесь час, вічно' (КБ: 399), *і з собаками не знайти* 'кого-небудь важко, неможливо відшукати' (КБ: 400), *дати гостинця* 'знищити кого-небудь' (КБ: 408), *узяти гостинця* 'бути пораненим, побитим' (КБ: 403), *вдаватися в річ* 'говорити' (КБ: 408), *окладати києм* 'бити, карати кого-небудь' (КБ: 409), *пити воду в морі* 'бути втопленим' (КБ: 409), *і на всьому ярмарку не знайти* 'важко, неможливо щось відшукати' (КБ: 429), *у пень, зі сл.* руйнувати 'цілком, повністю'³ (КБ: 438), *і на печі не захватися* 'хто-небудь не може уникнути чогось' (КБ: 448) тощо.

¹Цей приклад потребує розлогого коментаря. Ні у ФСУМі, ні у СФУМі немає вокабули в такій формі. СУМ-11 подає одиницю *безустанку* як прислівник з ремаркою *рідко*. При цьому тлумачення слова здійснено за допомогою відсилкового способу: «те саме, що безустанно» (СУМ І: 152). Як прислівник *безустанку* подано в «Українському орфографічному словникові» (ОС: 54). Ми свідомо лишаємо осторонь проблему адвербіалізації фразеологічних зворотів та фіксації цього явища в інших кодексах, оскільки окреслене питання нерелевантне в наших пошуках. Проте наголошуємо на тому, що в аналізованому тексті на прикладі одиниці *без устанку*, засвідченій у виданні Кулішевих творів 1989 р., можна показати, яка буває неоднозначна адаптація українських класичних текстів у сучасній едичії. *Без устанку* легко допасовується до структурного типу ФО *без останку* (СФУМ: 470), *до останку* (СФУМ: 470), *на останку* (СФУМ: 470) та ін., що мають роздільне оформлення елементів. (Усі тлумачення ФО, дібраних з аналізованого Кулішевого тексту, належать нам і сформульовані відповідно до традицій вітчизняної академічної фразеографічної практики. – Т. Ц.-С.).

²У СУМі-11 засвідчена одиниця *на страх кому* (СУМ ІХ: 753).

³У СФУМі зафіксована вокабула *впень рубати* 'повністю знищувати' (СФУМ: 618). Привертає увагу оформлення компонентів звороту, перший з яких поданий у формі суцільного елемента, а в аналізованому Кулішевому тексті маємо окреме написання складників *пень руйнувати* (КБ: 438). Це ще одна ілюстрація до відголоску процесу адвербіалізації фразеологізмів, хоч тут не так усе й однозначно, оскільки йдеться про елемент ФО *впень*, що тільки формально збігається з класом прислівників. *Упень* у ФО за визначенням не може бути прислівником через свою належність до елементів фразеологічних зворотів, а не до одиниць лексичного рівня. Певна річ, ФО може виконувати роль прислівника й без будь-яких форма-

ФО з незафіксованими у фразеографії значеннями. Серед дібраних до аналізу ФО окрему групу становлять звороти, які зафіксовані у фразеографічних кодексах, але без значень, засвідчених у розгляданій п'єсі. До таких належать: *вхопити шилом потоки* 'незначно порушити правила; згрішити' (КБ: 360) (пор.: *ухопити шилом потоки* 'зазнати невдачі' (СФУМ: 143)); *точити кров* 'убивати' (КБ: 351) (пор.: *точити кров* '1. з кого Експлуатувати, виснажувати кого-небудь важкою працею, знуцанням і т. ін.; 2. з чого Обкрадати, використовувати з метою наживи' (СФУМ: 717 – 718)); *упасти до ніг* 'покаятися перед ким-небудь' (КБ: 377) (пор.: *упасти до ніг* 'уклінно просити, благати, молити кого-небудь' (СФУМ: 736)); *як долоня, зі сл. рівний* 'зручний, без западин і підвищень' (КБ: 460) (пор.: *як долоня, зі сл. голий*¹ 'зовсім, абсолютно без нічого' (СФУМ: 214)); *мов у дзвона дзвонити* 'дуже добре, гарно говорити' (КБ: 408) (пор.: *як у дзвони дзвонити* 'розповідати що-небудь буквально всім; широко розголошувати щось' (СФУМ: 196)).

Порівняльні конструкції в драмі «Байда, князь Вишневецький». Аналізований твір багатий на порівняння, які традиційно залучають до ФО. У п'єсі виявлені звороти, які закріплені у фразеологічній нормі сучасної української літературної мови (зафіксовані у ФСУМі): *як собака цибулю, зі сл. любити* (КБ: 417); *як долоню, зі сл. знати* (КБ: 401); *мов дурень з писаною торбою* (КБ: 425). Проте в Кулішовому тексті багато порівняльних конструкцій, які не зафіксовані в академічних фразеографічних кодексах: *зі сл. розпудити: мов хижє птаство* (КБ: 399), *як вовк отару* (КБ: 404); *зі сл. жити: немов у Січі* (КБ: 390), *мов троянда в саду* (КБ: 411); *зі сл. гриміти: як громом* (КБ: 399), *як струни* (КБ: 384); *зі сл. мчати: мов буря* (КБ: 412), *мов той Борея* (КБ: 352); *зі сл. гарний: мов зоря в погоду* (КБ: 335), *мов квітка з раю* (КБ: 335) тощо. Вирізняються серед дібраного матеріалу порівняльні конструкції, до складу яких уходять елементи, що походять від лексем, пов'язаних з водною стихією: *мов на Дніпрі пороги* (заревуть козаки) (КБ: 432); *мов піною морською* (покривати мечеті) (КБ: 383); *як хвиля хвилю* (думка думку жене) (КБ: 393); *мов у безкрайньому морі* зі сл. потонути (КБ: 425); *як море-океан* зі сл. широкий (КБ: 441); *як море-океан* зі сл. глибокий (КБ: 447) та ін.

Упадає в око характерна структурна особливість порівняльних конструкцій в аналізованому творі – переважання елемента *мов* над відповідником *як*, що закріплений у ролі основного варіанта у фразеографії: *мов*

льних зв'язків з класом прислівників, бо граматичне значення фразем не залежить від компонентного складу звороту. Проте в аналізованій фраземі у *пень руйнувати* елемент у *пень* (якщо його аналізувати відірвано від решти звороту) перебуває на шляху до формальної лексичної адвербіалізації, оскільки ще зберігає формальні ознаки поєднання прийменника та іменника.

¹Подана ФО вживана з іншим супровідним словом – *голий*. Як відомо, супровідні слова «зберігають своє лексичне значення і перебувають поза межами фразеологічної одиниці, але є необхідними для її функціонування та реалізації значення» (СФУМ: 7).

воли у коповицю зі сл. впріти (КБ: 343); мов міх ковальський зі сл. дихати (КБ: 349); мов бобом плакати (КБ: 355); мов турецький святий зі сл. голий (КБ: 358); наче печерський скимник зі сл. гримати (КБ: 462); мов собака зі сл. похнюпитися (КБ: 367); як пес зі сл. тулитися (КБ: 367); наче пса з-під лави зі сл. проганяти (КБ: 367); мов татарва-поганці (КБ: 380); мов розбишаки-крестоносці (КБ: 381); мов вовці-сіроманці (КБ: 398); мов порося перед Великоднем зі сл. верещати (КБ: 417); як узимку муха зі сл. лежати (КБ: 423); як мрець із домовини зі сл. сліпий, глухий (КБ: 453); мов сон зі сл. легкий (КБ: 383); мов гірку отруту зі сл. зненавидіти (385); як склеп підземний зі сл. сумний (КБ: 435).

Джерела фразеології драми «Байда, князь Вишневецький». Тема, звісно, потребує окремого розгорнутого дослідження, оскільки саме в такій праці можна подати ґрунтовний лінгвістичний та історико-культурний коментар до великої кількості проаналізованих одиниць. Нині ж зупинимосся на кількох яскравих прикладах, що покажуть, наскільки П. Куліш активно використовував фольклорні джерела для формування фразеологічного арсеналу.

Як відомо, П. Куліш своїм найбільшим творчим успіхом уважав створення двотомної праці «Записки про Південну Русь», до якої увійшли фольклорні, історичні й етнографічні матеріали. У драмі виявлено ФО, які мають прямі «прототипи» у творах, поданих у згаданих «Записках». Наприклад, у П. Куліша виявлено ФО, що в таких самих або модифікованих формах уживані у творах, надрукованих у «Записках про Південну Русь»: **вітром підбитий** ‘старий, виношений, непоказний’ (КБ: 367) (засвідчена в «Думі про козака Голоту»: *Правда, на козакові шапка бирка, зверху дірка, травою пошита, вітром підбита* (ЗЮР I: 15) та в «Доповненій думі про Ганджу Андибера»: *Вона (шапка – Т. Ц.- С.) дощемъ покрита, А вітромъ, на славу козацьку, підбита* (ЗЮР I: 201); **без міри** ‘дуже багато, велика кількість чого-небудь’ (КБ: 345) (засвідчена в «Думі про козака Голоту»: *Безъ міри порошу підсипає, Татарину гостинця в груди посилає* (ЗЮР I: 18)); **топтати під нозі** ‘перемагати, долати кого-небудь’ (КБ: 432) (засвідчена в «Думі про козака Голоту»: *Дай же, Боже, щобъ козаки пили та гуляли, Хороші мислі мали, Одъ мене більшу добичу брали, И неприятеля підъ нозі топтали* (ЗЮР I: 19)); **наш брат** ‘ми; такий, як ми; схожий на нас’ (КБ: 360, 364, 365) (засвідчена в «Оповіданнях Архипа Никоненка про себе самого»: *Перше було нашому брату добре: як узявъ палицю да струментъ то и пішовъ собі куди хочъ* (ЗЮР I: 8; див. ще : 9, 13) та в «Доповненій думі про Ганджу Андибера»: *Нігде нашому брату, козаку-нетязі, стати И коня попасти* (ЗЮР I: 209)); **у пень**, зі сл. рубати ‘повністю знищувати’ (КБ: 438) (засвідчена в «Думі про білоцерківський мир і про війну з поляками»: *На славу Україну прибувайте, Ляхівъ, мостивихъ панівъ, у пень рубайте* (ЗЮР I: 54)); **не дати на поталу** ‘не допускати кривди, зну-

щання з кого-небудь; захищати' (КБ: 404) (засвідчена в «Думі про втечу трьох братів з Азова»: *Могъ би я въ чистому полі тіла шукати, Въ чистому полі поховати, Звіру-птиці на поталу не дати*(ЗЮР I: 37)); *по правді*, зі сл. казати 'чесно, щиро' (КБ: 353) (засвідчена в «Думі про втечу трьох братів з Азова»: *Будемъ ми, брате, по правді казати, – Буде насъ отець-мати проклинати* (ЗЮР I: 41)); *подавати гостинці* 'бити кого-небудь; карати' (КБ: 403) (засвідчена в «Думі про козацьке життя»: *Гей козачко, козачко, десь твій козакъ нерано съ походу прибувавъ. Що по-підъ очима гостинці подававъ*(ЗЮР I: 219)); *ні кола* 'хто-небудь дуже бідний, злиденний' (КБ: 361); *ні поліна* 'зовсім нічого немає' (КБ: 361) (засвідчені в «Думі про козацьке життя»: *Коло двора нечиста-ма і кола, На дрівітні дровъ ні поліна*(ЗЮР I: 220)); *песький син* 'уживане для вираження незадоволення, обурення ким-небудь' (КБ: 364) (засвідчена в «Думі про перемогу під Корсунем»: *Ой ви, Ляхове, пеські синове! Чом ви не дожидаете, Нашого пива не допиваете?* (ЗЮР I: 224)) та ін.

Ідіостиль П. Куліша не лише віддзеркалив світоглядні засади творчості письменника, а й став яскравим виразником провідної ідеї українських інтелектуалів його покоління. «Через усе життя Куліш проніс, – зауважив Є. Нахлік, – сприйняту в юності ідею преромантика Гердера про цінність національної самобутності й неповторного історичного шляху кожного народу. Дотримуючись думки про існування універсальних законів розвитку природи й суспільства, був переконаний, що збереження і розвиток національного розмаїття людства має всепланетарну доцільність і відповідає універсальним закономірностям розвитку Всесвіту» [3: 52].

Фразеологія драми «Байда, князь Вишневецький» потребує детального й різноаспектного вивчення, оскільки текст входить до канону нової української літератури. П'єса – частина «драмованої трилогії», яку дослідники розглядають як першу спробу «засвоєння набутків шекспірівської драматургії» [1: 198] у добу національного відродження. Поза всяким сумнівом, селекція проаналізованих одиниць дасть змогу здійснити їхню стилістичну стратифікацію та закріпити в активній фразеологічній нормі або зарахувати до пасивного фонду фразеології. Проте вже нині можна впевнено твердити, що без фронтального й ретельного аналізу фразеології П. Куліша та її фразеографічного опису наші уявлення про образ нової української літературної мови будуть украй неповними й значною мірою викривленими.

Джерела

ЗЮР– Записки о Южной Руси: у 2 т. Т. 1. С.-Петербург, 1856.

КБ–Куліш П. О. Твори: В 2 т. Т. 2. Київ, 1989. С. 332 – 456.

ОС– Український орфографічний словник: Київ, 2009.

СФУМ – Словник фразеологізмів української мови. Київ, 2003.

СУМ– Словник української мови: в 11 т. Київ, 1970 – 1980.

ФСУМ– Фразеологічний словник української мови. Київ, 1993.

Література

1. Закалюжний Л. «Драмована трилогія» Пантелеймона Куліша як спроба реконструкції жанру історичної драми-хроніки в українській літературі. *Волинь філологічна: текст і контекст*. Луцьк, 2008. Ч. 2. С. 193 –198.

2. Даниленко А. Про мову Куліша і Куліш про мову. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. Харків, 2019. Т. 16. С. 71 – 98.

3. Нахлік Є. Світогляд Пантелеймона Куліша. *Світогляд*. 2019. №4 (78). С. 42 – 57.

4. Чабаненко В. А. Стилїстика експресивних засобів української мови. Запоріжжя, 1993.

5. Шевельов Ю. Українська літературна мова. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. Харків, 1999. Т. 8. С.83 – 100.

6. Франко І.Я. Хуторна поезія П. А. Куліша. *Зібрання творів*: В 50 т. Т.26. Київ, 1980. С. 174 – 178.

Legend

ЗЮР –Notes on Southern Rus: in 2 vol. (1856). Vol. 1. – St. Petersburg (in Ukr., in Rus.).

КБ– Kylish, P. (1989). Works: in 2 vol. Vol. 2. Kyiv. P. 332 – 456 (in Ukr.).

ОС–Ukrainians spelling dictionary (2009). Kyiv, (in Ukr.).

СФУМ – Dictionary of phraseologisms of the Ukrainian language (2003). Kyiv (in Ukr.).

СУМ– The Ukrainian language dictionary: in 11 vol. (1970 – 1980). Kyiv (in Ukr.).

ФСУМ– Phraseological dictionary of Ukrainian (1993). Kyiv (in Ukr.).

References

1. Zakaliuzhnyi, L. (2008). „Dramatic trilogy” by P. Kylish as an attempt to reconstruct the historical chronicle drama genre in Ukrainian literature. *Volyn philological: text and context*. Lutsk, Part 2. P. 193 –198 (in Ukr.).

2. Danylenko, A. (2019). About Kulish language and Kulish about language. *Collection of the Kharkiv Historical and Philological Society. Kharkiv. Vol.16. P. 71 –98*(in Ukr.).
3. Nakhlik, Ye. (2019). Panteleimon Kulish's outlook. *Outlook. 4 (78). P. 42 – 57* (in Ukr.).
4. Chabanenko, V. (1993). Stylistics of expressive means of the Ukrainian language. *Zaporizhzhia* (in Ukr.).
5. Shevelov, Yu. (1999). Ukrainian literary language. *Collection of the Kharkiv Historical and Philological Society. Kharkiv. Vol. 8. P. 83 – 100* (in Ukr.).
6. Franko, I. (1980). Farm poetry by P.A. Kulish. Works: in 50 vol. Vol. 26. Kyiv. P. 174 – 178 (in Ukr.).

Tetiana Tsymbaliuk-Skopnenko

Phraseology of p. kulish's drama "Bayda, prince of Vyshnevetsky": composition, features of semantics, place in modern phraseography

The article analyzes the functioning of phraseologisms in Panteleimon Kulish's historical drama "Baida, Prince of Vyshnevetsky" (1884), which was included in the canon of Ukrainian literature. The composition, features of the semantics of phraseological units, should be analyzed, taking into account two aspects: firstly, from the point of view of the consolidation of these units in the new Ukrainian literary language, and secondly, through the prism of the specifics of the phraseological description of Kulish's work in academic dictionaries (taking into account all the features of the corresponding material). About half of the phraseological units that function in text dramas are not represented in academic phraseology dictionaries. It is interesting that some of them are present in the texts of the writers of the next generation, and this further aggravates the problem of completeness of the phraseographic description of the phrase norm of the new Ukrainian literary language. Among the phraseological units selected for analysis are the groups that are recorded in the phraseographic codes, but without the values attested in the play in question. The analyzed work is rich in comparisons, which are traditionally referred to as phraseological units. There are phraseologisms in the drama, enshrined in the phraseological norm of modern Ukrainian literary language. P. Kulish actively used folklore sources to form a phraseological arsenal. Undoubtedly, the selection of analyzed units will allow them to carry out their stylistic stratification and to consolidate in the active phraseological norm or to enroll in the passive fund of phraseology. However, we can now confidently say that without a frontal and careful analysis of P. Kulish's phraseology and its phraseographic description, our perceptions of the image of the new Ukrainian literary language will be extremely incomplete and significantly distorted. There are good reasons to include these phraseological

units in general and aspect dictionaries, and to raise the issue of creating a phraseological dictionary of P. Kulish's works.

Key words: *Pantelejmon Kulish, phraseological unit, phraseology dictionary, comparative designs, new Ukrainian literary language, phraseography, phraseology.*

Лілія Дідун

УДК 811.161.2'373.72

Мовна палітра творів Григора Тютюнника у «Словнику мови творчої особистості ХХ – поч. ХХІ ст.»

Стаття присвячена дослідженню лексики та фразеології творів Григора Тютюнника, текстів його листів, щоденників й записників, що повною мірою не відображена в академічних тлумачних та фразеологічних словниках («Словнику української мови» в 11-ти томах, одотомному тлумачному «Словнику української мови» (друге видання 2016), «Словнику української мови в 11 томах. Додатковий том», «Фразеологічному словнику української мови» у 2-х кн. (1993), «Словнику фразеологізмів української мови» (2003)). Матеріал з творів Григора Тютюнника як органічний складник загального реєстру «Словника мови творчої особистості ХХ – поч. ХХІ ст.» поповнить вже кодифіковане багатство української мови, розширить значеннєвий спектр одиниць, забезпечить повноту представлення вже зафіксованих слів.

Ключові слова: Григор Тютюнник, «Словник мови творчої особистості ХХ – поч. ХХІ ст.», фразеологічна одиниця, паремія, порівняння.

Мовна палітра творів Григора Тютюнника стала багатим ґрунтом для наукових досліджень. Мова творів письменника «добірна і точна, заглиблена в народну розмовну стихію, без кучерявих словосполучень та казенної патетики. Тобто в нього свій, тютюнниківський, самобутній почерк, за яким, навіть сприймаючи на слух його твори, можна впізнати їхнє авторство» [12: 10]. Погодимось з Л. Б. Тарнашинською, що «фраза Тютюнниківська по-особливому містка, образна, насичена спостереженнями, а тоді, коли треба створити портрет чи характер людини, – досить лаконічна» [5: 23]. Свого часу Л. З. Мороз справедливо написала, що «твори Григора Тютюнника належать до таких, які перечитуються багаторазово, їхня емоційна наповненість викликає відповідний спалах і в душі читача» [9: 30].

Гр. Тютюнник народився на Полтавщині, яка входить до осердя, що вплинуло на формування нової української літературної мови. Українську мову «він знав у двох говіркових стихіях – полтавській (переважно) і луганській» [2: 70]. Щораз після «полтавського літа» він, за влучним висловом Олеся Гончара, «привозив яке-небудь рідкісне, виловлене з живої народної мови слівце» [11: 8]. Одним з таких прикладів може слугувати відображення використаних митцем у своїх творах одиниць у «Словнику полтавських говорів» В. С. Ващенко (1960; далі – СПГ).

Наприклад, слово **ушнитися** зафіксоване у «Словнику української мови» в 11 томах (далі – СУМ) зі значенням «вступитися», СПГ подає **ушнитися** зі значенням «упертись в домаганні, настирливо домагатись» [СПГ: 96]. Спираючись на контекст та тлумачення лексикографічних джерел, можемо сформулювати такі значення цього слова в творах Гр. Тютюнника: 1. Невідступно слідувати за ким-небудь; ув'язатися. *Здається, позаторік, коли він приїздив у відпустку і при всіх офіцерських регаліях ішов селом, слідом за ним ушнитися гурток старшокласниць* (ГрТХм, 2014: 94); 2. Дуже перейнятися якоюсь думкою, ідеєю; упертись в домаганні свого. *Так ушнитися я в ту машину, що, ви скажіть, іноді спотикнись, а здається, немов мене на вибої підкинуло. Здурів* (ГрТХм, 2014: 90). Прислівник **штиво** можна потлумачити як «чемно, ввічливо, з повагою»: *Простягнувши руку далеко вперед, уповноважений заквапився йому назустріч, ще раз, як і в кабінеті голови, швидко потис руку і, штиво всміхаючись, сказав: – Поздоровляю Вас, Даниле Якимовичу, з високою нагородою, бажаю вам здоров'я і ще більших трудових успіхів!* (ГрТХм, 2014: 419). У СУМ подані одиниці *поштивий, поштивий*, у СПГ: *штивий* див. *виштивий (уштивий)* у значенні «вихований, ввічливий, слухняний, скромний (про дітей)» [СПГ: 105].

Так, «джерелом творчої майстерності, національного духу Григора Тютюнника була рідна мова, яку він любив, досконало знав, і з якої постійно черпав життєдайну силу й творчу насагу» [2: 70], але додамо, що любов до рідної мови сплелася в серці письменника в неподільну єдність з любов'ю до свого народу. Це відчувається в його авторській майстерності передавати характери своїх персонажів, їх внутрішній світ, адже «прозорливість Тютюнника-людинознавця давала йому можливість осягати всю складність і багатосторонність кожної особистості» [9: 18]. Л. Б. Тарнашинська наголошує, що письменник «завжди надзвичайно любив своїх героїв – часто безталанних, невдатливих, безпорадних, не без якихось химер чи вад, не раз битих лихом, часто гострих на слово, навіть в'їдливих, але загалом добрих, незлобливих, нездатних на підлість чи мстивість» [5: 16], їх «ріднять такі риси, як доброта, чуйність, людяність, готовність вислухати й допомогти» [Там само: 18]. Погоджуємося, що винятковість художнього твору обумовлює саме особистість його автора [2: 74], а Гр. Тютюнник відчував народне слово й тонке чуття людської душі проглядається в кожному творі митця. Письменник «в усній розмові міг вразити своїм навдивовижу точним словесним рядом того, хто потрапляв у його поле зору» [12: 6]. Саме з любов'ю змальовуючи героїв, тонко зображуючи їх психологію, можна написати такі неповторні самотутні твори, як у Григора Тютюнника, що оживають в уяві та душі читача, адже написане з любов'ю не можна не відчувати. Любов до рідної мови та рідного народу ще раз підтверджує остання фраза в «Корінні», підсумок, зроблений самим

Гр. Тютюнником: *Немає загадки таланту. Є вічна загадка любові* (ГрТХм, 2014: 834).

Лексико-фразеологічне багатство творів Гр. Тютюнника незмінно входить до кола наукових зацікавлень багатьох дослідників. Зокрема С. П. Бирик, досліджуючи розмовність у художній оповіді письменника, детально розглянула побутовизми в лексико-семантичному полі «людина» [3]. Лексичні й фразеологічні одиниці з творів братів Тютюнників, що виражають засадничі поняття української культури та їх світосприймання, проаналізувала Н. В. Бондар. Базовий концепт «Село», розглянутий у її дисертаційній праці, представлений значною кількістю різнорівневих мовних одиниць, зокрема стилістично маркованих [4]. Творчість Гр. Тютюнника, зокрема фразеологічне розмаїття його творів, аналізує Г. О. Звягіна. Зокрема дослідниця зауважує, що «фразеологія як матеріал для вдосконалення культури береже кращі зразки індивідуально-авторської письменницької майстерності» [6: 391], і, як показує аналіз творів письменника, вони багаті на самобутні фразеологічні одиниці. Новелістична спадщина митця стала предметом зацікавлення Ю. І. Коваліва, який підкреслив, що Гр. Тютюнник «досить тонко розрізняв можливості і специфіку прозових жанрів» [7: 91]. Кожний жанр передбачає власну архітектоніку твору, а гармонійне поєднання композиції та наповнення робить його високохудожнім письменницьким здобутком. Беззаперечно заслуговує на увагу такий жанр, як новела, що є, попри свою лаконічність та згущування зображення внутрішнього світу персонажів, досить ємним. Гр. Тютюнник, працюючи зокрема в цьому жанрі, вмів майстерно й сконденсовано подати свій письменницький задум. Митець, за словами Л. Б. Тарнашинської, відразу зарекомендував себе письменником стефаниківської глибини, подібних якому на той час просто не знаходилося [5: 7]. Саме вміння розкрити глибину задуму, «сконцентрувати всю напругу почуття в одній деталі» дозволяє письменникові «бути повнозвучним у мінімальних зображальних засобах» [5: 19].

У розгляді крізь дослідницьку призму творів Гр. Тютюнника не є виключенням й лексикографічний аспект аналізу його творчого доробку. Відображення лексикографічного опрацювання художньої спадщини митця репрезентовано у праці «Словник мови творчої особистості ХХ – поч. ХХІ ст.» (далі – Словник). Матеріалом для Словника послуговували твори письменників, публіцистів та перекладачів ХХ– поч. ХХІ ст. (Григора Тютюнника, Олеся Гончара, Івана Дзюби, Оксани Забужко, Миколи Лукаша, Євгена Сверстюка та Юрія Андруховича). Розгляд творчості різних авторів у цьому словнику об'єднаний однією ідеєю, адже «вивчення мовосвіту творчої особистості допомагає зрозуміти живі процеси, що відбуваються в загальній народній мові, а також виявити нереалізований змістовий, естетичний, експресивний, оцінний потенціал її засобів» [8: 69]. Тож кодифі-

коване мовне багатство, зокрема як органічний складник реєстру Словника, доповнить матеріал з творів Гр. Тютюнника, насичених розмовною лексикою, образними одиницями, зменшено-пестливими формами слів, трансформованими й авторськими фразеологізмами.

Структура словникової статті, за якою подано весь матеріал Словника, містить такі складники: наголошене реєстрове слово, його граматичну та стилістичну характеристику, тлумачення, ілюстрацію, також може містити довідкову частину, яка складається з посилання на словники та інформації історико-культурного характеру про позначуване реєстровим словом або словосполученням реалію, явище, особу. Як приклад історико-культурної інформації можуть бути відомості про конкретну особистість: **чудопал-розважальник**, ~а-~а, ч. Той, хто розважає, звеселяє інших жартівливими словами, вчинками; витівник, вигадник. *Він [Михайло Васильович Тютюнник] також не легковажив нагодою докинути влучне слово, умів скопіювати, пожартувати, однак ніколи не поширювався в чудопаларозважальника, як це з радістю і натхненням робив Павло Васильович [Тютюнник] (ГрТХм, 2014, 784).* – Михайло Васильович Тютюнник (1897 – 1943): батько відомих українських письменників Гр. М. Тютюнника (1931 – 1980) та Г. М. Тютюнника (1920 – 1961); Павло Васильович Тютюнник – дядько (старший брат батька) відомих українських письменників Гр. М. Тютюнника та Г. М. Тютюнника; **кармелючок**, -а, ч., зменш.-пестл. Назва дитини, що протестує проти чого-небудь, не погоджується з чимось. *Миколаївна легенько погладила його блідую, в синіх прожилочках рукою по чорній стриженій голові й сказала: – Ну годі-бо, Зульфате, заспокойся... Кармелючок мій милий* (ГрТКл, 1984: 202). – Устим Якимович Кармалюк (Кармелюк) (1787 – 1835) – ватажок селянського руху на Поділлі в 1813 – 1835 рр., герой українського фольклору – шляхетний розбійник, заступник бідного люду.

У цьому дослідженні зосередимо увагу на образних одиницях, порівняннях, фразеологізмах, пареміях та афоризмах, що увійшли до реєстру Словника з творів письменника, текстів його листів, щоденників та записників, а також на можливостях таких одиниць збагатити значеннєвий спектр вже зафіксованих слів й забезпечити повноту їх представлення.

Критерієм залучення матеріалу до Словника є відсутність його фіксації чи неповне відображення у СУМ, однотомному тлумачному «Словнику української мови» (друге видання 2016; СУМЖ), «Словнику української мови в 11 томах. Додатковий том» (СУМД), також академічних фразеологічних словниках: «Фразеологічному словнику української мови» у 2-х кн. (1993; ФСУМ) та «Словнику фразеологізмів української мови» (2003; СФУМ)).

До Словника увійшли відсутні в зазначених джерелах одиниці (*айя-йякати, жилаволистий, глеченя, діромаччя, злаштуватися, косоротитися,*

ластів'яччя, подорожничок, подрібнушити, заозиратися, помідорячий тощо), слова з новим відтінком значення (*важкий, закрутень, їстівний, лататися, недоуздок, просинець* тощо) або недостатньо проілюстровані (*погеройськи, зарюмсається, отрутно, колійський* тощо), фразеологічні одиниці (далі – ФО), не зафіксовані в нормативних словниках, трансформовані та індивідуально-авторські (*гонки вибивати, жовторотий лицар, мудріший на цілий ківиш, наче гарячого борщу вхопив, нутро із киселю, ніде й квасцю на борщ уципнути, схоче в гречку скакнути, то й на налігачі не вдержиш, хоч викинь, як бедзвін, як підсвинок у барлозі* тощо).

Джерелами матеріалу для розгляду послуговувало прижиттєве видання оповідань Гр. Тютюнника – книга «Батьківські пороги» (1972) та оповідання, новели, повісті та твори для дітей письменника з книг «Климко» (1984; текст друкується за виданням: Григійр Тютюнник Вибрані твори. Оповідання. Повісті. К.: Дніпро, 1981) та «Холодна м'ята» (2014; упорядник зазначає, що тексти вперше публікуються в первісному вигляді). Також реєстр Словника складають одиниці з текстів листів, щоденників й записників із книги «Бути письменником» (2011; упорядник зазначає, що видання містить відреставровані після цензурних втручань автентичні тексти), що органічно доповнили загальну картину лексикографічного опрацювання художнього доробку письменника. Погодимося з О. І. Неживим, що «в історії української літератури ці документальні й художні тексти надовго, назавжди, бо все це і є власне література, адже написані вони талановитим і чесним національним митцем» [10: 14]. Зокрема, з листів Гр. Тютюнника до Словника залучаємо чимало висловів, наприклад: *моральне знесилення* (ГрТБп, листи, 2011: 85), *ангел і диявол переморгнулися* (ГрТБП, Листи, 2011: 144), *літературний чорт* (ГрТБП, Листи, 2011: 159), *організоване залізо* (ГрТБП, Записники, 2011: 335), *убивча натура* (ГрТБП, Листи, 2011: 162), *словесний потоп* (ГрТБП, Листи, 2011: 165) тощо. Це джерело збагачує стилістичне розмаїття Словника, наприклад одиницею **мокротіти** з ремаркою *дит.* (дитяче): **мокротіти**, -чу́, -тіш, *недок.*, *дит.* Падати, йти (про дощ); дощити, капотіти. *Син прислухався до ночі за вікнами і сказав: «Надворі, мабуть, дощ, бо щось мокротить»* (ГрТБП Записники, 2011: 329). – Записано Гр. Тютюнником зі слів малого сина Михайла.

Загалом матеріал Словника на основі творів письменника розкриває широкий стилістичний спектр, що виразно репрезентує відповідний складник словникової статті: *розм.* (розмовне: *гуцикатися, пийнути, бідовіший, вихекувати, вишкірячка, довгопиский*), *змениш.-пестл.* (зменшувально-пестливе: *кармелючок, ласунчик, ремісничок, тополень, вербеня*), *перен.* (переносне значення: *врунитися, горошина, кугутня, дроворуб*), *образно* (*засинювати, засмолювати, ринка, крило*). Також у Словнику представлені

одиниці з галузевими ремарками: *техн.* (техніка: *шківець, верстатик*), *бот.* (ботаніка: *чорнокленок*) тощо.

У довідковій частині словникової статті за наявності зазначаємо працю з визначеного для подання у Словнику кола лексикографічних джерел – СУМ, СУМЖ, СУМД, ФСУМ, СФУМ, – у якому є подібна одиниця, що дозволяє створити тло для порівняння. Для розкриття колоритності дібраного автором слова чи ФО у цьому дослідженні розширимо ряд зазначених словників.

Зосередимо увагу на образній системі творів Гр. Тютюнника, зокрема на соматизмі *очі*, що виступає яскравою портретною деталлю. Прикладами одиниць у реєстрі Словника, що передають образне позначення очей у творах письменника, є такі: **терненя́**, -яти, с., зменш.-пестл., образно. Очі кольору, схожого на колір ягід терну, темно-сині очі; тернини. *Санько віддав дитину, підвівся і згори ще раз глянув у байдужі до нього тернення-та* (ГрТХм, 2014: 324). Зокрема СУМ до третього значення слова *тернина* наводить образне значення та порівняння. До Словника увійшла така конструкція на позначення очей, погляду: **пропечатати очима**. *Все те покладає собі у вуха Бурис, усе пропечатася своїми сіро-водянистими очима, і господар, який купив учора смерком у проїжджого шофера, скажімо, дві нові дошки та погано приховав, і не помітить уранці, що на кожній дошці стоїть по дві печаті Кримпошиних очей* (ГрТХм, 2014: 708). На думку Л. Б. Тарнашинської, «очі як віддзеркалення душі (чи не найвиразніша художня деталь у творчій палітрі майстра), тотожні, за Гр. Тютюнником, совісті» [5: 11]. Є думка, що про суть людської натури можна судити, зазирнувши в її очі, у яких, за давньою прикметою, можна побачити душу людини. Митець називає очі Божим колодязем: **Божий колодязь**. *Це перше діло – в очі подивитися, у Божий колодязь зазирнути* (ГрТХм, 2014: 440); *Кирило дивився собі під ноги, тому я не бачив його очей, «Божого колодязя»...* (ГрТХм, 2014: 465). Остання ілюстрація промовисто свідчить про неможливість зрозуміти кого-небудь через неможливість побачити його очі, тобто віддзеркалення психологічного стану людини.

Письменник через опис очей зокрема дає виразну характеристику своєму старшому братові – відомому українському письменнику, автору роману «Вир» (1960 – 1 кн., 1962 – 2 кн.) Григорію Михайловичу Тютюннику (1920 – 1961): **мавританські очі**. Великі, виразні, яскраві темні очі. *Читаючи ті рядки, я бачив як він посміхається, як тепло сяють його [Григорія Михайловича Тютюнника] мавританські очі, як щиро припадає до паперу його велетенська рука, пишучи процитовані Вами рядки* (ГрТБп, Листи, 2011: 69). У СУМ кодифікованим є прикметник **мавританський**, але «Український правопис» в редакції 2019 р. подає нормативним саме **мавританський**.

Використовуючи соматизм *очі*, письменник також розкриває часовий вимір буття людини: *Поки людське око спить. Робилося все це вдосвіта, поки людське око спить* (ГрТХм, 2014: 141), або характеризує величину: *як воляче око. Привезли оце якомсь у лавку картинки всякі – на тій сливи намальовано, сині, великі, як воляче око, на тій груші червонобокі в листочках* (ГрТБп, 1972: 84); *Воно тьмарилось мулистим пилком, пускало бульбашки, котрі прилипали до криги – білі, круглі, як воляче око* (ГрТБп, 1972: 90). СУМ фіксує вислів *волячі очі* в значенні «великі опуклі очі» [СУМ, I: 736].

Гр. Тютюнник використовує колоритні порівняння, для прикладу наведемо такі, що увійшли до реєстру Словника: *як віл-бовкун. Сам* [Демид] *віз. Як віл-бовкун* (ГрТХм, 2014: 414); *як пір'їна. Не впусти тільки* [дитину], *гляди, – І бгала, бгала* [Софійка] *швидкими пальцями пелюшки, обгортаючи ними легеньке, як пір'їна, і – Санько чув це крізь ситець – шовково-ніжне тільки, доки таки скужсяла чепурний білий снопок, оперезаний червоною стрічкою* (ГрТХм, 2014: 323). СУМ фіксує порівняння *як пір'їнка*, у «Російсько-українському словнику» за редакцією А. Кримського і С. Єфремова (РУС) – *легкий як пір'їна, легкий як пух*. Упорядкованість, доглянутість, порядок описує порівняння *за руками, як за весною. Усе за його* [Степановими] *руками, як за весною, так і зеленіло: двір замете – то вже не двір, а світлиця; хлівчик зробить – то вже терем; яблуню посадить – то вже будуть яблука, а не сама назва* (ГрТХм, 2014: 357). Наприклад, у «Словарі української мови» Б. Грінченка (Гр) є вислів *бути за руками* (див. *рука*), також у РУС – *бути за руками, бути під доглядом, бути під наглядом, під дозором* (див. *присмотр*).

Одним із показників авторської індивідуальності Гр. Тютюнника є колоритна фразеологія його творів, архітектоніка яких гармонійно виструнчена узуальними, трансформованими й авторським одиницями. Беручи за опертя академічні фразеологічні словники, зараховуємо до реєстру Словника не засвідчені ними ФО, наприклад: *кидати їжачка в пазуху. І ви кидаєте сусідові їжачка в пазуху: – Ти не дуже лишень махай лопатою. Не бачиш хіба: усю куряву в мій двір несе. Дихати нічим!* (ГрТХм, 2014: 375); *такий, що й гарячу смолу питиме. Митро, правда, такий, що й гарячу смолу питиме, а директора й директоршу треба пригостити покультурному...* (ГрТХм, 2014: 268); *наче гарячого борщу вхопив, зі сл.репетувати та ін. Так звикли, що коли хтось на когось кричить, йому кажуть: «Чого ти репетуєш, наче гарячого борщу вхопив?»* (ГрТБп, 1972: 46); *ніде й квасцю на борщ ущипнути. До лавки ж їй* [Ганні], *воляневоля, доводиться ходити шляхом, позаяк луки переорали й засадили осокорчиками, так що тепер ніде й квасцю на борщ ущипнути* (ГрТХм, 2014: 181); *нутро із киселю. І довге ваше волосся, і сомбреро з бантами під підборіддям, вкрите пушком, і ваші джинси на нікельованих заклепках,*

і гітари – все це бездарна гра у відчайдушних ковбоїв, а нутро у вас із киселю (ГрТХм, 2014: 673); *не з тирси зроблений. Ми теж, брат, не з тирси зроблені...* (ГрТХм, 2014: 209) тощо.

До Словника з творів письменника увійшли паремії, своєрідне тло яких можна вияскравити, розглянувши одиниці для порівняння. Наприклад, до паремії **казати, та не зав'язати**. – *А казав – недобачаєш...* – **Казав**, – засміявся *Кріт*, – **та не зав'язав**. *Бо в менезамість очей вуха бачать!* (ГрТХм, 2014: 766) можна навести народ скаже – як зав'яже. До одиниці **одного б'ють, а десять радіє, що не їх**. Звісно, який наш брат мужик: **одного б'ють, а десять радіє, що не їх!**.. (ГрТХм, 2014: 172) подаємо із СУМ *моя хата скраю [я нічого не знаю]*. Паремія **син як син, а я синиха лиха**. Воно й зрозуміло: для них *Кирило син як син, а я синиха лиха*, бо не жалілася їм ні розочку: *одвикла за мачухою...* (ГрТХм, 2014: 458) зафіксована у Гр, у зібранні «Українські приказки, прислів'я і таке інше» (Номис): *син, як син, та синиха лиха*; СУМ фіксує *сині́ха* як застаріле та діалектне. Для одиниці **покірливе телятко дві матки ссе**. Найчастіше мене вчили приказками: **«Покірливе телятко дві матки ссе; не все перескакуй, а інде й лізь; береженого й бог береже...»** *Я не розумів, чому в одного теляти буває аж дві матки, в яких випадках треба лізти, а в яких перескакувати, а що означає слово «бережений», зовсім не тямив і жив самотужки, як приходилося...* (ГрТХм, 2014: 461) наведемо такий ряд словників – Гр: *ласкаве телятко дві матки ссе* (див. матка); РУС, Номис: *ласкаве телятко дві матки ссе*; «Російсько-український словник сталих виразів» (ВП): *покірне телятко двох маток ссе*; «Словарь російсько-український» М. Уманця і А. Спілки (УС): *покірне телятко дві матки ссе*.

Фразеологізм **бабак свиснув** зафіксовано у Гр та ВП, у Гр. Тютюнника знаходимо **ще й Бабак не свистів**. *«Гм, виходить, я прокинувся перший, – подумав підземельник. – А може, ще й Бабак не свистів, може, ще й не весна, а тільки відлига?»* (ГрТХм, 2014: 761).

Також значний ряд лексикографічних праць можна вибудувати як джерело для основи, описуючи використані письменником лексичні одиниці: **шуткомá**, присл. Жартома, несерйозно. – *Ніде не хрестили, – одказала Рита. – Кумів назвали, так, шуткома – Павлушиного начальника цеху і його жінку, – а не хрестили* (ГрТХм, 2014: 257). – У СУМ: *шуткува́ти*, розм., рідко; «Українсько-російському словнику» А. Ніковського (Нік), УС, Гр: *шуткомá*, РУС: в іл.; **ша́пка-куба́нка**, ~и~и, ж. Невисока розширена доверху смушева шапка з пласким шкіряним або матер'яним верхом. У цей час на танок вийшов Дженджибаров – у **шапці-кубанці**, збитій на потилицю, та довгій, до п'ят, кошлатій бурці (ГрТХм, 2014: 501). – У СУМ, СУМЖ, РУС, Нік, Гр, «Правописному словнику» Г. Голоскевича (Гол): *куба́нка*; **пшоня́ник**, -а, ч. Млинець із пшона. Бувало, надворі курить, мете, шибки в кригу повбираються, а ми з бабусею пшоно мнемо та

пшоняники печемо – на припічку, щоб дров менше розійшлося (ГрТХм, 2014: 437). – У Гр, РУС, Нік, «Етимологічному словнику української мови» (ЕСУМ): **пшоня́ник** «млинець із пшона» див. *пшонó*; **пéтрик**, -а, ч. Моллюск, який має черепашку і повільно пересувається; равлик. *Я тобі за те петриків од річки принесу. Він приставив до лоба два розчепіреніх пальці і задки потанцював до дверей, приспівуючи: «Петрику, петрику, вистав ріжки на чотири доріжки...»* (ГрТХм, 2014: 85). – У Гр, РУС, Нік, ЕСУМ: **пéтрик**², зоол.; **навдьóри**, присл., розм. Бігом від кого-небудь або чого-небудь, швидко тікаючи; навтьоки. *Промимрю собі під ніс: «Дайте, тітуню, чогось попоїсти», – і навдьóри! Доки не завернуть та не погодують* (ГрТХм, 2014: 438). – У СУМД з іл. з Гр; навдэри, рідше; СУМ: навтіки, навтьоки, розм.; СУМЖ: навтіки, навтьóки, навтікача́, розм.; Гр, РУС, Нік.

Зіставлення дібраної з творів письменника лексики та фразеології з одиницями із ряду різних джерел забезпечує повнішу картину лексикографічного представлення аналізованого матеріалу.

Базуючись на аналізі текстів творів Гр. Тютюнника й зіставленні матеріалу з визначеним рядом праць, подаємо у Словнику одиниці з новим чи уточненим значенням. Наприклад: **просинець** СУМ подає як *застаріле* зі значенням «січень», у Словнику фіксуємо значення «синюватий відтінок, відблиск у забарвленні чого-небудь; просинь»: **прóсинець***, -нця, ч. *Хоч і зморена [Маня] прийде з телятника – звісно, яка там робота, – а інколи та й гляне в дзеркало: брови ще молоді, чорні, блищать просинцем (такі чорні), в стані тонка..* (ГрТХм, 2014: 353); *Музиканти теж, як і труби та барабан, – збір Богородиці: один старий, лисий, усе пріє та втирається рукавом; другий – хлоп'я ще, гарненьке, рум'янощоке, стереже сполоханими очима двері, звідки виноситимуть покійника; третій – дебелий парубок, виголений до просинцю, а на шиї щетина й не торкана (поледацював виголити й шию), нишпорить очима по молодих, а в очах – полиновий одур* (ГрТХм, 2014: 357).

Зафіксовані у СУМ лексеми **рибонька** і **рибочка** мають друге значення «пестливе звертання до дівчини, жінки», але вже у Словнику ці одиниці будуть подані з уточненим значенням «пестливе звертання до людини»: **рі́бонька**, -и, ж., змени. *Та ось у повітрі, майже над самою землею, знову з'явилася «рама» [літак], а обабіч неї та зверху, збавивши швидкість, хрипко похлопуючи моторами, летіло чотири винищувачі. – Ура! Взяти! Ведуть! – радісно загукали сусідські солдати. Село враз ніби вибухнуло. Кричали в усіх дворах, вимахували шапками, зброєю, факелами: – А-а-а!...Я теж кричав щось, махав шапкою і пританцьовував, а Меланя, стиснувши долонями розрум'янені щоки, ніжно вистогнувала: – Ой мої соколики... Мої **рибоньки**...* (ГрТХм, 2014: 462); **рі́бочка**, -и, ж., змени. *Коли я, вже одягнений, з млосними дрижаками в ногах, подякував Мелані за постій і*

сказав, що піду собі, вона поцілувала мене в лоб і сплакнула. – Куди ж ти оце подасися, **рибочко** моя хворенька, блідесенька?.. (ГрТХм, 2014: 471).

Твори письменника дають змогу дібрати цитатний матеріал до одиниць, які не достатньо проілюстровані в СУМ, і представити їх у Словнику зі всіма складниками словникової статті: **понуркуватий**, -а, -е, розм. Трохи понурий; насуплений, нахмурений. *Чепурненький з лиця, хоч і понуркуватий трохи, баньками з-під чуприни тільки блись-блись* (ГрТХм, 2014: 457); **по-геройськи**, присл. Як герой, подібно до героя; мужньо, відважно, сміливо. *Сьогодні п'ята група на чолі зі своїм майстром Федором Демидовичем Снопом (наш майстер покивав головою) проявила себе наполегливо як у навчанні, так і в праці... Можна сказати, по-геройськи проявила себе* (ГрТХм, 2014: 602); **нежданий-негаданий**, -а, -е, підсил. Який виникає, з'являється і т. ін. несподівано, непередбачено *А як рушили пізні осінні дощі і ночі зробилися мулкими та невеселими, всі кутки й прикутки на селі облетіла неждана-негадана чутка: Онисько в паю з Кіндратом Шовкуном пускають власну олійницю!* (ГрТХм, 2014: 140).

Згустки мудрості й оригінальності, відомі як влучні вислови, не менше заслуговують уваги, адже є яскравими одиницями авторської мовотворчості. О. І. Неживий у книзі «Бути письменником» (2011) влучно зазначив, що певного символічного значення набули вислови на зразок «вічна загадка любові», «вічна загадка таланту», що характеризують творчість Григора Тютюнника [10: 7]. Наприклад, вислів **немає загадки таланту. Є вічна загадка любові** з «Коріння» можна потлумачити як «лише творячи з любов'ю у серці, можна зробити що-небудь талановито»: *Мало – бачити. Мало – розуміти. Треба любити. Немає загадки таланту. Є вічна загадка любові* (ГрТХм, 2014: 834). Дослідники не обійшли увагою й присвяту до новели «Три зозулі з поклоном» **Любові всевишній присвячується**, що теж відображена у матеріалах Словника, і, наприклад, у контексті дослідження творчості М. Коцюбинського її згадує В. Азьомов [1: 212]. У записній книжці письменника, опублікованій у книзі «Бути письменником» (2011), саме цією присвятою як заголовком позначені нотатки до майбутньої новели «Три зозулі з поклоном».

Отже, одиниці з творів Гр. Тютюнника, текстів його листів, щоденників й записників, що увійдуть до реєстру Словника, реалізують авторський задум розкрити читачеві внутрішній світ героїв твору, вималювати різноманітні характеристики, що відображаються в їх свідомості, вияскрасити їх портретні особливості, акцентувати увагу на конкретній деталі, передати читачеві емоції та відчуття, з потрібною точністю і глибиною розкрити авторський задум.

Лексика та фразеологія з творів Григора Тютюнника, недостатньо охоплена в ряді виокремлених для звіряння академічних словників, зокрема проаналізовані одиниці, як органічний складник загального реєстру

«Словника мови творчої особистості ХХ – поч. ХХІ ст.» поповнить вже кодифіковане багатство української мови, розширить значеннєвий спектр зафіксованих одиниць й забезпечить повноту їх представлення. Лексикографічне опрацювання такого матеріалу забезпечить додаткові можливості для подальшого дослідження творчості письменника, зокрема збагатить лексичний та фразеологічний склад загальнонаціональної мови оригінальними авторськими одиницями.

Джерела

ГрТБп, Записники, 2011; ГрТБп, Листи, 2011 – Григир Тютюнник. Бути письменником: щоденники, записники, листи / Передм., упорядкув. О. Неживого. К.: Ярославів Вал, 2011. 440 с.

ГрТБп, 1972 – Тютюнник Г. М. Батьківські пороги. Київ: Молодь, 1972. 175 с.

ГрТКл, 1984– Тютюнник Г. М. Климко. Київ: Рад. школа, 1984. 245 с.

ГрТХм, 2014 – Тютюнник Г. М. Холодна м'ята: Оповідання, повісті, твори для дітей / Упоряд. і передм. П. П. Засенка. [Вид. друге]. Київ: Укр. письменник, 2014. 844 с.

ВП – Вирган І.О., Пилинська М.М. Російсько-український словник сталих виразів. Харків: Прапор, 2000. 864 с.

Гол – Правописний словник / Г. Голоскевич. – К., 1929. – <http://r2u.org.ua/main/dicts>

Гр – Словарь української мови: у 4 т. / [упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко]. / НАН України. Інститут української мови. Київ, 1996 – 1997.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: у 7 т. Т. 4. Н – П. Київ, Наукова думка, 2003. 656 с.

Із – Російсько-український словник / О. Ізюмов. Х. – К., 1930. 980 с. – <http://r2u.org.ua/main/dicts>

Нік – Українсько-російський словник / А. Ніковський. Київ, 2018. – XII, 864 с. – Репринт з видання 1926 р. (Серія «Словникова спадщина України»).

Номис – Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М. Номис. Київ: Либідь, 1993. 768 с.

СПГ – Ващенко В. С. Словник полтавських говорів. Харків, 1960. 107 с.

СУМ – Словник української мови: у 11-ти т. Київ, 1970 – 1980.

СУМД – Словник української мови в 11 томах. Додатковий том: у 2-х кн. – Кн. 1. А – Л.; Кн. 2. М – Я. Київ, 2017.

СУМЖ – Словник української мови. Відпов. ред. В. В. Жайворонок. Київ, 2016.

СФУМ – Словник фразеологізмів української мови. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк та ін. Київ, 2003.

РУС – Російсько-український академічний словник: Т. I–III / Гол. ред. акад. А. Кримський, акад. С. Єфремов. Київ, 1924–1933. URL: <http://r2u.org.ua/main/dicts>

УС – Словарьросийсько-український / Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка. Львів, 1893–1899. – <http://r2u.org.ua/main/dicts>

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови: у 2 кн. Київ, 1993.

Література

1. Азьомов В. Необхідність розірвання свідомісного кола зла – через магічний кристал повісті Михайла Коцюбинського «Тіні забутих предків». Діалог мов – діалог культур. Україна і світ. Мюнхен, 2019. С. 204 – 215.

2. Александрова С. П. Фразеологізми в загальнонародній мові та в художньому тексті. Мовознавство. 1993. № 6. С. 70 – 74.

3. Бирик С.П. Оповідність в українській художній прозі: монографія. К.; Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. 288 с.

4. Бондар Н. В. Базові концепти української ментальності у творчості братів Тютюнників. Дис. .. канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Полтава-Запоріжжя, 2018. 224 с.

5. Григор Тютюнник: «З любові й муки народжується письменник...» : біобібліогр. нарис / авт. нарису Л. Б. Тарнашинська К., 2011. 136 с. – (Шістдесятництво: профілі на тлі покоління ; вип. 12).

6. Звягіна Г. О. Дослідження творів Григора Тютюнника крізь призму лінгвокультурології (етнофразеологічний аспект). Studialinguistica. Випуск 9. Київ, 2016. С. 387 – 392.

7. Ковалів Ю. І. Новелістичні апробації Григора Тютюнника. Вісник Маріупольського державного гуманітарного університету. Серія: Філологія. 2009. № 2. С. 60 – 92.

8. Козирєва З. Г. Мова творчої особистості та проблема її лексикографування. Українська мова. 2019. № 3. С. 67 – 80.

9. Мороз Л. З. Григор Тютюнник. Нарис життя і творчості. Київ, 1991. 206 с.

10. Тютюнник Григор. Бути письменником: щоденники, записники, листи / Передм., упорядкув. О. Неживого. К.: Ярославів Вал, 2011. 440 с.

11. Тютюнник Г. М. Твори. Кн. 1. Київ, 1984. 326 с.

12. Тютюнник Г. М. Холодна м'ята: Оповідання, повісті, твори для дітей / Упоряд. і передм. П. П. Засенка. [Вид. друге]. Київ: Укр. письменник, 2014. 844 с.

Legend

ГрТБп, Записники, 2011; ГрТБп, Листи, 2011 – Tiutiunnyk, Hr. (2011) To be a writer: diaries, notebooks, letters / Foreword, arranged. O. Nezhyvoho. Kyiv, 2011 (in Ukr.).

ГрТБп, 1972 – Tiutiunnyk, Hr. Parental thresholds. K.: Molod', 1972. (in Ukr.).

ГрТКл, 1984 – Tiutiunnyk, Hr. Klimko. K.: Rad. school, 1984. (in Ukr.).

ГрТХм, 2014 – Tiutiunnyk, Hr. Cold mint: Stories, stories, works for children / Uporyad. and foreword. P. P. Zasenka. [Kind. other]. K.: Ukr. writer, 2014. (in Ukr.).

ВП – Vyrhan, I. O., Pylynska, M. M. Russian-Ukrainian dictionary of regular expressions. Kharkiv: Prapor, 2000. (in Ukr.).

Гол – Spelling dictionary / H. Holoskevych. K., 1929 – <http://r2u.org.ua/main/dicts> (in Ukr.).

Гр – Dictionary of the Ukrainian language: in 4 volumes / [edited by Borys Hrinchenko with the addition of his own material]. / NAS of Ukraine. Institute of Ukrainian Language. Kyiv, 1996 – 1997 (in Ukr.).

ЕСУМ – Etymological dictionary of the Ukrainian language: in 7 vols. Vol. 4. N – P. Kyiv, Naukova dumka, 2003. (in Ukr.).

Із – Russian-Ukrainian dictionary / O. Iziumov. H. – K., 1930. – <http://r2u.org.ua/main/dicts> (in Ukr.).

Нік – Ukrainian-Russian dictionary / A. Nikovskyi. Kyiv, 2018. – XII, 864 p. – Reprint from the 1926 edition (Series «Dictionary Heritage of Ukraine») (in Ukr.).

Номис – Ukrainian proverbs, sayings and so on. Concluded by M. Nomys. Kyiv: Lybid, 1993. (in Ukr.).

СПГ – Vashchenko, V. S. Dictionary of Poltava dialects. Kharkiv, 1960. (in Ukr.).

СУМ – Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol. (1970–1980). Kyiv, 1970 – 1980 (in Ukr.).

СУМД – Dictionary of the Ukrainian language in 11 volumes. Additional volume: in 2 books. – Book. 1. A – L.; Book 2. M – J. Kyiv, 2017 (in Ukr.).

СУМЖ – Dictionary of the Ukrainian language. Answer. ed. V. V. Zhaivoronok. Kyiv, 2016 (in Ukr.).

СФУМ – Dictionary of phraseology of the Ukrainian language. V. M. Bilonozhenko, I. S. Hnatiuk and others. Kyiv, 2003 (in Ukr.).

РУС – Russian-Ukrainian academic dictionary: Volumes I – III / Vol.ed.acad.A. Krymskyi, acad. S. Yefremov.K., 1924–1933 URL: <http://r2u.org.ua/main/dicts>(in Ukr.).

УС – Russian-Ukrainian Dictionary / Collected and arranged by M. Umanets and A. Spilka Lviv,1893–1899.URL:<http://r2u.org.ua/main/dicts>

ФСУМ – Phraseological Dictionary of Ukrainian language: in 2 books. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

References

1. Azomov, V.The need to break the conscious circle of evil – through the magic crystal of Mikhail Kotsyubynsky's story «Shadows of Forgotten Ancestors». Dialogue of Languages-DIALOGUE of Cultures. Ukraine and the world. Munich, 2019. P. 204 – 215. (in Ukr.).

2. Aleksandrova, S. P.Phraseologisms in the vernacular and in the literary text. Linguistics. 1993. № 6. S. 70 – 74. (in Ukr.).

3. Bybyk, S. P. (2010). Narrative in Ukrainian fiction: a monograph. K.; Luhansk: Taras Shevchenko Lviv National University Publishing House (in Ukr.).

4. Bondar, N. V. (2018). Basic concepts of the Ukrainian mentality in the works of the Tobacco Brothers. Dis... Cand.philol.Science: special.February 10, 2001 – Ukrainian language. Poltava-Zaporizhia (in Ukr.).

5. Hryhir Tyutyunnyk: «From love and pain a writer is born ...»: biobibliogr.sketch / ed.essay L. B. Tarnashynska K., 2011. – (Sixties: profiles against the background of generation; issue 12) (in Ukr.).

6. Zviahina, H. O. Research of Grigor Tyutyunnik's works through the prism of linguocultural studies (ethnophraseological aspect).Linguistic study.Issue 9. Kyiv, 2016. P. 387 – 392. (in Ukr.).

7. Kovaliv Yu. I.Novelistic approbations by Hryhor Tyutyunnyk.Bulletin of Mariupol State University for the Humanities.Series: Philology.2009. № 2. S. 60 – 92.(in Ukr.).

8. Kozyrieva, Z. H. The language of the creative personality and the problem of its lexicography.Ukrainian language. 2019. № 3. S. 67 – 80. (in Ukr.).

19. Moroz, L. Z. (1991). HryhorTyutyunnyk's.Essay on life and work.Kyiv (in Ukr.).

10. Tiutiunnyk, Hr. (2011) To be a writer: diaries, notebooks, letters / Foreword, arranged.O. Nezhyvoho.Kyiv (in Ukr.).

11. Tiutiunnyk, H. M.(1984). Writings.Book1. Kyiv (in Ukr.).

12. Tiutiunnyk, Hr. (2014). Cold mint: Stories, stories, works for children / Uporyad.and foreword.P. P. Zasenka.[Kind.other].K .: Ukr.writer (in Ukr.).

Liliia Didun

Language palette of works by Hryhor Tyutyunnyk in the “Dictionary of the language of creative personality of the XX – beg. XXI century”

The article is devoted to the study of vocabulary and phraseology of Hryhor Tyutyunnyk's works, texts of his letters, diaries and notebooks, which is not fully reflected in academic explanatory and phraseological dictionaries (Dictionary of the Ukrainian language in 11 volumes, one-volume explanatory «Dictionary of the Ukrainian language» edition 2016), «Dictionary of the Ukrainian language in 11 volumes. Additional volume», «Phraseological dictionary of the Ukrainian language» in 2 books (1993), «Dictionary of phraseology of the Ukrainian language» (2003)). To the «Dictionary of the language of creative personality of the XX – beg. XXI century.» will include missing in these lexicographical sources units (айяйяти, жилаволистий, глеченя, ластів'яччя, etc.), units with a new shade of meaning (закрутень, їстівний, недоуздок, проси-нець, etc.) or insufficiently illustrated (по-геройськи, зарюмсатися, отрутно, колійський, etc.), phraseological units not recorded in normative dictionaries, transformed and individually-authored (гопки вибивати, жовторотий лицар, мудріший на цілий ківш, наче гарячого борщу вхопив, нутро із киселю, як бедзвін, etc.). The Register of the Dictionary will consist of colloquial, figurative vocabulary, reduced-loving forms of words, transformed and author's phraseology, prizes, aphorisms. The study of the writer's work in the lexicographic aspect is relevant for the conclusion of academic lexicographic work of the explanatory type, which will be a rich source for further scientific research. The structure of the dictionary article, according to which all the material is presented, contains the following components: stressed register word, grammatical and stylistic characteristics, interpretation, illustration, may also contain a reference part (references to dictionaries) and information of historical and cultural nature. Material from the works of Hryhor Tyutyunnyk as an organic component of the general register «Dictionary of the language of creative personality XX – beg. XXI century.» will supplement the already codified richness of the Ukrainian language, expand the range of meanings of units, ensure the completeness of their presentation and open wider opportunities for research into the creative heritage of the writer.

Key words: *Hryhir Tyutyunnyk, Dictionary of the language of creative personality, phraseological unit, paremia, comparison.*

СЛОВНИКОВІ МАТЕРІАЛИ

Лариса Мовчун

Стійкі словосполуки у творах Оксани О. Забужко
(матеріали до «Словника мови творчої особистості»)

ві́кручено: ві́кручено конта́кти, *перен., розм.* Про цілковиту невдачу, повний провал. *Той Хуан, чи Пабло, чи Педро, зразу втямив, що - все, кінець, вікручено контакти* (О. Забужко, Польові.., 2003 (1996), 31). – Первісно – з електротехніки.

ві́рватися: ві́рватися з своїх свина́рниківварниківварників, *ірон.* Переїхати з украй убогого місця проживання або залишити безперспективну, непрестижну роботу, переважно пов'язану з тяжкою фізичною працею серед бруду. - *Ти думаєш, ті дівчатка.., не знають вони, які танці їх там ждуть, та ті.. тільки раді будуть вірватися з своїх свинарниківварниківварників* (О. Забужко, Музей.., 2015 (2009), 318).

жі́ти: хай живе́ і пасе́ться, *ірон.* Ужито для вираження байдужості, показної відсутності ворожих намірів щодо того, про кого мовиться. *Поки крайнка таким ото робом мужніє і росте, поти всілякі митці.. та інша голота можуть почуватися безпечно, наче в маминій пазусі, з тої простої причини, що нікому вони.. не інтересні, тож хай собі живуть і пасуться-якщо, звісно, знайдуть на чому...* (О. Забужко, Музей.., 2015 (2009), 106–107). - Пор. у ФСУМ: **жі́ти не горюва́ти (не журі́тися); жі́ти [собі́] та (і) хлі́б жува́ти; жі́ти та (і) Бо́га (до́лю, до́леньку) хвали́ти.**

з'ї́ханий: з'ї́ханий на всю стрі́ху, *розм., зневажл.* Не сповна розуму; ненормальний, божевільний; прот. при своєму умі; при розумі доброму. *Одна галерейна [галерейна] кураторша, з'їхана на всю стріху на істинно-православному ґрунті, навіть пальнула там-таки вперше те, що потім довго їй заласно, із негарно заблисими очками мусувалося їй обшипувалося в товариствах* (О. Забужко, Музей.., 2015 (2009), 104). – Від **дах (стрі́ха) відліта́є (і́де / пої́хала);** пор. також: **дах зі́рва́ло** (зафіксовано у КСЖЛУМ). – Пор. у ФСУМ: **не при своїх; не при [своєму (свої́м)] ро́зумі (умі); несповна́ ро́зуму; Бог ро́зумом зобі́див; Бог ро́зуму не дав; не по́вно ро́зуму та ін.**

зашелесті́ти: зашелесті́ти з уст в уста́. Перейти від одного до другого, охопивши велику кількість людей; поширитися (про чутки, плітки і т. ін.). *Думати так було вже тільки нестерпно боляче, – надто коли зашелестіли з уст в уста заздрі обрахунки її [Влади] пишного похорону*

(О. Забужко, Музей., 2015 (2009), 87). – Пор. у СУМ: **в уста́х чий́х залуна́ти** (зазвуча́ти і т. ін.); **пуска́ти (пусті́ти) чу́тку** (поголо́ску, ясу́, плі́тку і т. ін.); прот. **замика́ти (замкну́ти) рот** (ро́та, уста́).

зда́ти: зда́ти ка́рти. Відмовитися від подальших дій; відступити, здатися. *Півупаковки транквілізаторів плюс бритва – і вибачте за невдалий дебют. Старалася щиро, на совість, а що.. не вийшло, то чесніше одразу здати карти* (О. Забужко, Польові., 2003 (1996), 19). – У прямому значенні карт. **роздава́ти ка́рти; скі́нути ка́рти.** – Пор. у СФУМ: **відда́ти кінці́.** – Див. ще: **мо́жна зав'я́зувати поворо́зочки ме́ртвим вузло́м.**

змага́ння: визво́льні змага́ння. Боротьба за свободу, звільнення від будь-якого поневолення (національного, соціального і т. ін.). *Стародавня єврейська історія для [Івана] Франка.. – то не просто позверхня аналогія до визвольних змагань українського народу* (О. Забужко, Філософія., 1993, 80); *Нині прийшла пора сказати всю правду про цю малознану нащадкам видатну особистість [Самійла Немирича], ліквідувавши таким чином ще одну білу пляму в океані національної історії та визвольних змагань* (Ю. Андрухович, Коханці Юстиції, (1990–2018) 2018, 9).

знак: водя́ний знак, перен. Те, що підтверджує справжність чогонебудь. *Недорікувата, калічно сформульована фраза несподівано обернулася наскрізним водяним знаком, внутрішнім епіграфом до його життя* (О. Забужко, Музей., 2015 (2009), 37). – У СУМ: **водя́ні зна́ки** (пряме знач.).

зуро́чений: як зуро́чений, розм. Не реагуючи на те, що відбувається навколо, відчужено; як зачарований. *Можна було б просто відсторонитися, після трьох місяців це був би достатньо вимовний жест, але я й далі, як зурочена, непорушно чапіла, схилившись над столом, над знімком* (О. Забужко, Музей., 2015 (2009), 56). – Див. ще: **як зо́мбі.**

кавалька́да: погребо́ва кавалька́да. Похоронна процесія. *Зовсім сторонні кадри раз у раз чіпляли мені око .. - двійко собак, що качались по купі лаково-мокрого листя, рябий і чорний кудлатий, і на мосту метро, коли погребова кавалькада проїздила попід ним, похилий бомж із картою торбою-цератянкою на тлі низько навислого неба* (О. Забужко, Музей., 2015 (2009), 96).

кі́лер: професі́йний кі́лер [з англ. killer – убивця], -а, ч. Найманий убивця, який ліквідовує своїх жертв регулярно, на замовлення і за платню. *Владу, відай, мусили «вести» вже давно, в нас-бо і за п'ятсот доларів професійного кілера найняти не штука* (О. Забужко, Музей., 2015 (2009), 104–105).

кі́сть: пся кі́сть [з пол. psiakość – емоційний вигук, дослівно: собача кістка], розм., експрес. Ужито для вираження сильного незадоволення, роздратування, розпачу і т. ін. *Пся кість, коби ж не цей біль у грудях, як на глум!* (О. Забужко, Музей., 2015 (2009), 187). – Пор. у СФУМ: **хай (неха́й)**

йому́ (їй, тобі́, їм і т. ін.) чорт (сім чортів, гаспид); чорт би побра́в (узя́в, забра́в); чорті́ б взяли́ (забра́ли); чортя́ка б взяла́; чорт (біс) [його (вас, тебе́ т. ін.)] бері́ (забира́й) / візьмі́ (побері́, забира́й т. ін.) та ін.

кіт: **жірні коті́, перен.** 1. Партійне керівництво радянської України, яке дбало лише про власне збагачення. *Таке складне становище в республіці і в країні, але про це майже не йшлося; партійне чиновництво, ці жи́рні коти* – висуванці та годованці Щербицького – перетворили Пленум у турнір лизоблюдів (О. Гончар, Щоденники, 1989, т. 3, 258). 2. Заможні люди; багатії. *Останнім часом уже й наші жи́рні коти* почали помалу вдупляти, що купувати картини в Матусевич – це круто (О. Забужко, Музей..., 2015 (2009), 102). – Див. ще: **розжирі́лі, переля́кані чинівні коті́.**

клекоті́ти: **клекоті́ти пра́ведним обу́ренням.** Виявляти сильне незадоволення, нестримне роздратування, маючи для цього всі підстави. *Я тоді клекоті́ла пра́ведним обу́ренням, мені в голові не містилося, чом це він поліз до мого альбому, та ще й з акварелями, він же зроду не малював, не тямив, як і пензлика держати* (О. Забужко, Музей..., 2015 (2009), 35). – За Біблією, праведний гнів – прерогатива Бога як реакція на гріховні вчинки людини, напр., вираження праведного гніву (обурення) у зверненні до народу Ізраїлю: «Нащо Мене розгнівили своїми бовванами, тими чужими марнотами?» (Єр. 8: 10; перекл. І. Огієнка). – Пор. у СУМД: **святи́й гні́в.**

ко́жен: **ко́жен при свої́й шухля́ді.** Про порізненість, відчуження між кимось; кожен при своєму інтересі. *Ти не розумієш, не втрапляєш зі мною в ногу, ти провадиш далі своєї, мимохідь приєднавши мою репліку, таким собі зірваним коротким оплеском, до свого тодішнього тріумфу в дівчаток, укинувши її, з легеньким брязком, у двадцятилітньої давности шухляду, і так ми й зостаємося, як і були, – ко́жен при свої́й шухля́ді, не те що не змішавши, а навіть і не зсунувши їх докупи* (О. Забужко, Музей..., 2015 (2009), 15).

ко́мплекс: **ко́мплекс на́ціональної неповноці́нності.** Відчуття меншовартості своєї нації. *Ти не думаєш, що тут ко́мплекс на́ціональної неповноці́нності грає на всю?* (О. Забужко, Польові..., 2003 (1996), 72). – Комплекс неповноцінності у психології: відчуття власної меншовартості та ірраціональна віра у вищість інших людей; першим цей феномен описав австрійський психолог і психіатр Альфред Адлер (1870–1937). – Пор.: **ко́мплекс меншовар́тості; ко́мплекс неповноці́нності.**

ко́стур: **по́даний ко́стур.** Те, що допомагає вийти зі складної ситуації, урятувати від провалу, невдачі. *Без мобілки, без по́даного ко́стура, я б не зуміла так гідно вив'язатися* (О. Забужко, Музей..., 2015 (2009), 260).

коту́шка: **на всю кату́шку*, розм.** З великим напруженням, найбільшою інтенсивністю; на повну силу. *Світобудова зарезонувала – Владимир флейтовим смішком, хоч запросто могла б і будь-чим іншим – реакцією напнутої струни на фальшивий доторк, скла, коли порнути по*

ньому бритвою, мої «чотири годинів запасі», серед отих, уже розвирваних докруг Влади **на всю катушку**, інфразвукових вібрацій (О. Забужко, Музей., 2015 (2009), 91). – Пор. знач. у СФУМ: 1) по-справжньому; 2) дуже суворо.

купіти: на цього живця не купишкового. Неможливо когось легко обдурити, ввести в оману чим-небудь; нема дурних. *Віра, мова й прапори мінялися в українських родинах ледь не щопокоління, ..це, схоже, й є єдина національна традиція, що й досьогодні лишається чинною – лягати під того, хто наразі найдужчий, так що на цього живця мене так скоро не купиш – хто там, як у Біблії, кого народив...* (О. Забужко, Музей., 2015 (2009), 29). – Пор. у РУС 1924–1933: **старого горобця на полові не обдуріш.**

ласка: на ласку Божу, вст. сл., розм. Ужито для експресивного підкріплення, підтвердження, аргументації думки; хай Бог милує. *Безліч разів гасала Влада, по місті й поза містом, у машині з сувоями полотен на задньому сидінні, бо кому, на ласку Божу, і нащо б вони придалися?..* (О. Забужко, Музей., 2015 (2009), 107). – Див. **Бója ласка** (ласка Бója).

літисся: через в́уха ллється, розм. Про надмір інформації, переважно неправдивої або несуттєвої; про те, що вже набридло. *Я знаю, що ці викопні рештки загиблих цивілізацій – багатьох-багатьох загиблих цивілізацій, що колись існували під людськими іменами, – не брешуть.. Все інше ми вже чули, все інше нам уже через вуха ллється, спасибі...* (О. Забужко, Музей., 2015 (2009), 52). – Алюзія з **перелива́тися / перелі́тися через край (через ві́ння)** – досягати найбільшої міроти [аж]в́уха в'януть (сверблять) – гидко слухати. – Пор. у СФУМ: **в́ухами ллється** – набридло.

м'ясце:начисмісце знайдеться свіже м'ясце. Легко замінити когось новою людиною. *В тираж, любі, в тираж, на ваше місце знайдеться свіже м'ясце, згідливіше й завжди готове до послуг* (О. Забужко, Музей., 2015 (2009), 285).

маргіна́лії: на маргіна́лії (норм. маргіналії) [з лат. marginalia – помітки на берегах], книжн., перен. На узбіччя культурного розвитку, втрачаючи колишнє місце в суспільстві; на периферію, на задвірок. *Люди мінялися – вони не тільки зникали з овиду, з країни, з професії, випадали кудись на маргіна́лії, в інтернет, у малотиражні газетки, яких ніхто не читав* (О. Забужко, Музей., 2015 (2009), 337). – Пор. у СУМ: **маргіна́лії**, книжн. – заголовки, замітки, примітки на берегах книжки або рукопису.

маргіне́с: на маргіне́сах (норм. маргінесах) [з пол. margines, відлат margo – край, межа], книжн. Далеко від головного напрямку розвитку чогонебудь; на периферії чогось, на задвірках, у тіні. *То були дрібні забавки на маргінесах великого бізнесу – претензії на ТБ з інтелектуальним напуском, розкрутка якихось нікому не відомих героїв* (О. Забужко, Музей., 2015 (2009), 327).

математика: ви́ща матемáтика*, перен. Що-небудь дуже складне. *Попередні покоління жінок, із нашими матерями включно, просто не вміли прищепити дочкам ніяких навиків виживання поза стінами своєї хати – на таку ви́щу математику вже треба було чоловіка в домі...* (О. Забужко, Музей., 2015 (2009), 72). – У СУМ: назва сукупності математичних дисциплін, що застосовують найскладніші методи дослідження і дають найширші узагальнення.

месі́анство: націо́нальне месі́анство, книжн. Період у розвитку якої-небудь нації, коли вона виконує або їй надають особливу, важливу роль в історії людства. *Цей перехід необхідно ознаменований фазою «націо-нального месіанства»* (О. Забужко, Філософія., 1993, 48). – Див. ще: **месі́анізм; месі́аністичний; месі́аністичний**.

мить: сум'ятна мить. Короткий період перебування кого-небудь у стані збурення, хвилювання, неспокою, тривоги; мить непевності, збентеження. *Сюрчок розітнувся тут-таки - поштовхом, блискавичним промельком крізь тямую - дивно, як на ту сум'ятну мить, чіткого й тверезого наскрізного знання* (О. Забужко, Польові., 2003 (1996), 28).

мо́ва: любóвна мо́ва. Спеціально дібрані слова і словосполучення, використовувані людиною для вираження почуття любові, замилювання об'єктом кохання і в спілкуванні з ним. *Адріян сам винайшов це ім'я, лялька – моя лялька – лялечка – лялюся, - як переважно в чистих душею чоловіків, його любовна мова була дитячою* (О. Забужко, Музей., 2015 (2009), 125); **неперекладний твердо́ю мо́вою**. Якого неможливо передати або пояснити нормативно, точно (про слово, словосполучення тощо). *Йому [шефіві] на тому залежало – щоб вони обоє зрівнялися: обоє одної породи, професіонали, і він не гірший (ба ні, ліпший – йому ж більше платять!) – щоб зник межі ними всякий, неперекладний твердою мовою, люз* (О. Забужко, Музей., 2015 (2009), 328).

мовча́ння: мовча́ння вовкі́в. Вираз обличчя, що свідчить про впертість, незгоду, образу, настороженість і т. ін. *Глибокодумно закопилена губка й грізно наставлені рогом очка, зветься «мовчання вовків»:* коли всі аргументи вичерпано, але до поразки не признаєшся (О. Забужко, Музей., 2015 (2009), 159). – Пор. **мовча́ння ягня́т; мовча́ння ягня́т**. Невинний, мовчазний вигляд, що виражає беззахисність. *Є в неї [Влади] ще «мовчання ягнят» - із жалісним поглядом спідлоба, і то вже означає благання в опонента пощади* (О. Забужко, Музей., 2015 (2009), 159). - Від однойменної назви роману (1988 р.) американського письменника Томаса Гарріса (нар.1940 р.) про вбивцю, людожера Ганнібала Лектера, а також культової американської кінострічки 1991 р., у якій головного героя книги зіграв відомий британський та американський актор Ентоні Гопкінс. – Пор. **мовча́ння вовкі́в**.

мовча́ти: мовча́ти як-у-рот-води́. Уперто, затято мовчати; не говорити нічого; ні пари з уст. *Новинарі скаржилися, що отримують від власників щоденні тематичні інструкції, які новини як подавати, а за які взагалі мовчати як-у-рот-води* (О. Забужко, Музей., 2015 (2009), 286). – Пор. у СУМ: як (мов і т. ін.) води́ в рот набра́ти; у СФУМ: набира́ти / набра́ти води́ в рот.

мура́шки: поросну́ли мура́шки вздовж хребта́. Кому́сь несподівано стало моторошно, страшно, лячно або холодно. *«Запам'ятай, - казав тоді йому провідник, - навіть якщо зраджу я, ти не зрадиш ніколи».* І він запам'ятав – по тому, як йому при тих словах **пороснули мурашки вздовж хребта** (О. Забужко, Музей., 2015 (2009), 543). – Пор. у СУМ: мура́шки бігають (забі́гали, пішли́, полізлий т. ін.)за (по́за) спіною (по спіні, по тілу́ т. ін.).

накла́сти: накла́сти духопе́ликів, розм. Сильно побити; віддухопелити, віддубасити. *Мусила бути мрія.. про брата, конче старшого, який прийде з фронту, накладе всім кривдникам духопеликів, оборонить і захистить: мрія й захистила!* (О. Забужко, Музей., 2015 (2009), 61). – Пор. у СУМ: да́ти духопе́ликів; у ФСУМ: дава́ти / да́ти (надава́ти) духопе́лів (духопеликів); дава́ти / да́ти буха́нів (буханá); дава́ти / да́ти лу́пки (лу́ння); дава́ти / да́ти дрозда́; дава́ти / да́ти зуботі́чину і т. ін.

накрі́тися: накрі́тися мідницею, розм. Зазнати краху, фіаско, зникнути остаточно, занепасти; накритися мідним тазом. *Коли накрилася мідницею совкова оборонка і за нею вся наша наука, я всього лише потрапив пересісти на інший поїзд* (О. Забужко, Музей., 2015 (2009), 362). – Пор. рос.накры́ться ме́дным та́зом.

нама́цати: нама́цати затра́чений пота́ємний код. Раптово знайти відгадку, ключ до ребуса, розгадати забуту таємницю. *Ніколи ще мені не вдавалося – так, як, я відчувала, це можна б зробити: якби намацати затрачений потаємний код!* – ні разу не вдавалося по-справжньому щось на тих дрібних камінчиках побудувати (О. Забужко, Музей., 2015 (2009), 53). – Пор. із сюжетом містичного детектива «Код да Вінчі» (2003 р.) американського письменника Дена Брауна (нар. 1964 р.) та однойменного фільму (2006 р.) про розкриття вбивства і розгадування загадки, підказки до якої зашифровано в картинах художника італійського Відродження Леонардо да Вінчі (1451–1519).

наса́джений: мов на сталеву пружі́нку наса́джений. Хтось має твердий характер, переконання, стрижень; незламний. *Влада, Владуська, така маленька, щупленька, як підліток, і водночас така непохитна, мов на сталеву пружинку насаджена* (О. Забужко, Музей., 2015 (2009), 86).

нашкребті́: нашкребті́ по за́сіках бороше́ння. З великими труднощами зібрати кошти, переважно останні. *Деся завше існує хтось, спроможний зарадити, професор, лікар, психоаналітик, – якщо, звичайно, ма-*

єте чим заплатити, а якщо не маєте, то вже якось поувихайтесь, на-шкребіть по засіках борошенця (О. Забужко, Польові.., 2003 (1996), 68–69). – Алюзія до народної казки «Колобок»: **назмітати в засіку борошénця**; пор. також *рос. поскресті по сусéкам*.

нерв: оголені нерви, нерен. Про вкрай вразливий, чутливий, сприйня-тливий емоційний стан людини. *Оголені нерви, болісно-жаждиво, як бу-ває тільки восени, відтулені в світ - назустріч його вигасаючим барвам і таємничим шерехам в засинаючому листі, – запеленгували були уривок, якого ти тоді не збагнула й тому не дописала* (О. Забужко, Польові.., 2003 (1996), 28). – Порівняння з оголеними дротами (електротехн.). – Див. ще: **нерв-антéна**.

одини́ця: людська одини́ця. Окрема людина, член суспільства; осо-ба, індивідуум. *Індивіда магнетизувала притягальна потуга зрілої.. сусід-ньої культури, яка.. не звалює на людську одиницю весь тягар відповіда-льності за факт свого існування, необорно й владно зобов'язуючи її щодо себе на універсальну репрезентантність в усіх життєпроявах* (О. Забужко, Філософія.., 1993, 88). – Пор. у СУМ: **штатна одиниця**. – Див. ще: **статистична одини́ця; статистична одини́ця, канц.** Одиниця обліку населення; звичайна, рядова, пересічна людина; особа, індивідуум. *На мить, як у спалаху блискавки серед гупої тьми, я вгледіла живу люди-ну – дивно, що це був той самий мій батько, якого я, відай, потай від себе й далі трохи соромилась. Персонаж, що надавався б на якийсь-то порт-рет хіба лиш у ролі **статистичної одиниці*** (О. Забужко, Музей.., 2015 (2009), 49). – Пор. у СУМ: **штатна одиниця**. – Див. ще: **людська одини́ця**.

опустіти: опустіти до кулінарних кудкудакань. Перетворити ко-го-небудь на невивагливу, приземлену, обмежену жінку, життєві інтереси якої обмежені кухнею, кулінарними рецептами. *Ще довгий час неприми-ренно вважала, ніби з моєї мами викрутив батарейки саме він – погасив і обабив, **опустивдо** якихсь вічних, нестерпних для вуха **кулінарних кудку-дакань*** (О. Забужко, Музей.., 2015 (2009), 117). – Пор. **обабити**.

пазл: пазл зійшовся [з англ. puzzle – загадка, головоломка]. Розта-шуватися, розміститися певним чином, у певному порядку; скластися, упо-рядкуватися відповідно до зразка, задуму, плану. *Пазл зійшовся.. Все ви-явилось насправді страшенно просто, ба навіть елегантно [елегантно], як і має бути при всякому правильному розв'язанні* (О. Забужко, Музей.., 2015 (2009), 177). – Пор.: пасьянс зійшовся. – Пор. у СУМ: **кінці [з кінцями] схóдяться (зійшлись)** – є узгодженість, відповідність між різними части-нами, сторонами якої-небудь справи.

па́зуха: ненáче в ма́миній па́зусі. Безтурботно, затишно; безпечно; як у раю. *Поки країнка таким ото робом мужніє і росте, поти всілякі митці нешугані та інша голота можуть почуватися безпечно, **наче в ма-миній пазусі**, з тої простої причини, що нікому вони.. не інтересні, тож*

хай собі живуть і пасуться — якщо, звісно, знайдуть на чому... (О. Забужко, Музей., 2015 (2009), 106-107). – Пор. у СУМ Б. Грінченка: **запа́зушний** (про немовля). – Пор. у СУМ: **жі́ти, мов (як, на́че і т. ін.) у Бо́га (Христа́, ба́тька і т. ін.) за па́зухою** – жити в достатках, без усяких турбот.

па́нькатися: па́нькатися, як із те́плим ті́стом. Ставитися до кого-небудь дуже уважно, обережно, запобігливо, удовольняючи всі бажання. *Доти все більше - годили, па́нькались, як із те́плим ті́стом, допитувались, які слова любии* (О. Забужко, Польові., 2003 (1996), 41). – Пор. у СУМ: **носі́тися (па́нькатися і т. ін.) як з пи́саною то́рбою** – ставитися до кого-, чого-небудь ніби до цінного, важливого.

пень: на пню*. У зародковому стані; у зачатку, у зародку. *Цей останній замір, іно зажеврїлий, убила в мені на пню відома поетеса* (О. Забужко, Музей., 2015 (2009), 47). – У СУМ, ФСУМ: у нескошеному вигляді; у ФСУМ: незайманий.

перемелювати: перемелювати на кутні́хкого. Розпускати плітки; пліткувати, лихословити про кого-небудь. *Розворохоблений київський гадючник довго й захланно перемелював на кутні́х сенсаційну новину* (О. Забужко, Музей., 2015 (2009), 87). – Пор. у СУМ: **перетира́ти на зуба́х.** – Див. **перемива́ння кісто́к; перемива́ння кісточо́к.**

перемива́ння: перемива́ння кісточо́к. Пліткування про кого-небудь, обговорення, обмовляння його. *Жоден з-посеред того гурта, навіть недурні хлопці з кільканадцятилітнім стажем приятні, його, власливо, не так щоб і знали, він їх знав: бачив! - куди глибше, пронизливіше, але водночас і якомось нещадніше, за перемива́нням дружніх кісточо́к* (О. Забужко, Польові., 2003 (1996), 72). – У СУМ: **кісткі́ перемива́ти; кісточкі́ перемива́ти** – займатися пересудами, обмовляти кого-небудь. – Див. **перемива́ння кісто́к; перемелювати на кутні́х.**

пе́рти: пре як з води́,розм. Комусь дуже щастить. *Перло йому [коханцеві Влади] як з води́, він уже закінчував, казала Влада, одурений заміський будинок для них трьох десь у Рославичах* (О. Забужко, Музей., 2015 (2009), 88). – Пор. у СУМ: **щоб тобі́ (вам) з води́ й [з] росі́ йшло** – традиційне побажання легкої удачі, успіху в чому-небудь.

пес: як пес прибу́дний. Без необхідного комфорту, зручностей, догляду; недобре, погано, абияк. *Живе ж хлоп - як пес прибу́дний, до шостої ранку не кладеться спати, з-за мольберта автомобіль отой свій відвіторний [гарний]- безгаражний! - через вікно пантруючи* (О. Забужко, Польові., 2003 (1996), 33).

підопхну́ти: підопхну́ти до «кра́почки». Довести кого-небудь до останнього, крайнього ступеня негативного стану або призвести до рішучих дій; довести до межі. *Значить, що її любов не ощадила його, що вона сама, сама, нарцисична егоїстка, гординею своєю дурною, пихою дешевою,*

бришканням пустопорожнім **підопхнула** його до «крапочки» (О. Забужко, Польові., 2003 (1996), 35).

посмішка: сфінксівська посмішка [з лат. Sphinx, грец. Σφίηξ – дух смерті, що душить], *перен.* Посмішка, що приховує таємницю; загадкова посмішка. *Мама ніколи не переступала порога дорогих бутіків [бутиків], і не дяді ж Володі зрештою було сидіти в кріслі, чекаючи сеансу перевдягання-перевтілення зі сфінксівською посмішкою мужчины, який у кінці за все розрахується* (О. Забужко, Польові., 2003 (1996), 289). – У світовій культурі сфінкс – символ таємничості у зв'язку із міфологічним сюжетом про загадування загадок мандрівникам. Пор. з усталеним словосполученням **посмішка Джоконди**.

побстрах: для побстрахукому. Щоб налякати, настрашити когось; для настрашки, перестраху, на побстрах. *Чоботи підбито по-хазяйськи, по-юберменшівськи, не для втечі – для побстраху іншим!* (О. Забужко, Музей., 2015 (2009), 138). – Пор. у СУМ: на побстрах; для перестраху.

почина́ти: почина́ти з чістої сторінки, *перен.* Братися за якусь справу, не враховуючи попереднього досвіду або взагалі історичного минулого; починати з нуля. *Якийсь поколіннявий егоїзм навиворіт: все погане вже трапилося з нами, а наші діти починають із чистої сторінки* (О. Забужко, Музей., 2015 (2009), 331). – Пор. у СУМ: На порожньому (пустому) місці [робіти (почина́ти і т. ін.)]; у ФСУМ з нуля.

просі́дити: просі́дити, як пес на цепу́. Пробути, пропрацювати на одному місці, сумлінно, самовіддано виконуючи невдячну роботу. *Воно, звісно, не дуже весело – в зрілому вже віці бачити, як розпадається те, чому ввесь вік служив: як розтягають на всі боки архів, при якому ти [сумлінний працівник спецслужб Павло Іванович] парканадцять літ **просидів, як пес на цепу*** (О. Забужко, Музей., 2015 (2009), 722).

пудрі́ти: пудрі́ти мі́зки кому чим і без дод., *розм.* Обдурювати, вводячи чим-небудь в оману, замилювати чим-небудь очі, забалакувати кого-небудь. *Так бубонить вона до себе (от тільки - корчі чи ко́рчі? зникає мова, зникає, і не пудріть нам мі́зків «літературою в екзилі»!), - волочачи своє непослушне, нелюблене тіло вулицями чужого американського міста* (О. Забужко, Польові., 2003 (1996), 74). – Пор. у СУМД: запудрювати м́озок (мі́зки) (фам.).

пури́зм: академічний пури́зм, книжн. Дотримання канонів класичної науки; наукова чистота. *Філософією національної ідеї ми називаємо всі форми філософської рефлексії над національною ідеєю – від академічного **пуризму** логіко-понятійного дискурсу через маргінальні, популяризаторські жанри есеїстики та публіцистики до художньої літератури включно, тобто всі види словесної культури, в яких національна самосвідомість ставить собі питання смисложиттєві* (О. Забужко, Філософія., 1993, 9).

рвону́ти:рвону́ти прямохо́дом унардéпи, *ірон.* Енергійно, активно почати передвиборчу кампанію; балотуватися до Верховної Ради України. Її [Влади] бойфренд **рвону́в** із свого загадкового бізнесу.. –**прямоходом у нардени**(О. Забужко, Музей.., 2015 (2009), 88).

рефлéкс: пáвловський рефлéкс. Рефлекс,сформований за допомогою стимулу; умовний рефлекс. *Оце тільки нині вранці я збиралася на зустріч до Вадима.., вмисне добирала піджак і гольф [гольф] – ті самі, в яких була в нього на Тарасівській у день Владиної смерті, з розрахунком, що у Вадима спрацює на них павловський рефлекс, увімкнуться підсвідомі механізми вини й пам'яти* (О. Забужко, Музей.., 2015 (2009), 458). – Від прізвища російського фізіолога, лауреата Нобелівської премії Івана Петровича Павлова (1849–1936), який першим описав умовний рефлекс у собак.

ржа: ржéю побрáтися. Дуже постаріти, вийти з ладу, зіпсуватися. | Образно. *Якісь там дверцята в ньому да-авно, відай, позаклинювало, що й завіси ржею побралися* (О. Забужко, Польові.., 2003 (1996), 72). – Від **берéться іржéю** (у СУМ) – щось, окислюючись, покривається червоно-бурим шаром (про залізо та залізні вироби).

ритм: у рíтмі зубóвного дрóбу. Дуже швидко, хаотично, гарячково. *Я частила ними [записками], мов у лихоманці, в ритмі зубовного дробу, розкидала їх повсюди, хапливо засліджувала ними його простір, жовтенькі метеликові аркушки, довге летюче письмо* (О. Забужко, Польові.., 2003 (1996), 62).

розвéзькування: розвéзькування шма́рклів, *перен., розм.* Вияв надмірних сентиментальних емоцій; сльозливі і довгі, з подробицями розмови. *Я хотіла витримати там максимально лаконічний стиль, жорсткий і суворий, без слинення, без розвезькування шмарклів* (О. Забужко, Музей.., 2015 (2009), 53). – Див. ще **розвéзькувати**.

розма́хувати:розма́хувати,як панотéць каді́лом, *ірон.* Піднімати й опускати руку або якийсь предмет завзято, енергійно, різкими рухами. *Вона [Елен] глушить себе роботою, аби цього [старіння] не помічати, -розмахуючи вічною цигаркою, як панотець кадилом*(О. Забужко, Польові.., 2003 (1996), 74–75).

свербі́ж: душе́вний свербі́ж, *перен.* Стан душевного неспокою, неприємного хвилювання, сум'яття, збентеження; роздратування. *Поновне впи́хання в реалі́сть, із якої був випав, спричиняло щось схоже на подра́знення, на сердитий душевний свербіж* (О. Забужко, Музей.., 2015 (2009), 187).

скарб: скарбі́ печéри Алладі́на (*норм.* Аладді́на). Неймовірні, казкові скарби. *Коли потім у тому місці розгребти, то в землі показувалось віконечко, за яким мерехтіла невимовна краса - просто тобі скарби печери Алладіна...* (О. Забужко, Музей.., 2015 (2009), 74). – Алюзія на казку про Аладдіна і чарівну лампу входить до збірки «Тисяча й одна ніч», укла-

деної у IX–X ст. н. е. на Сході; перший переклад з арабської на українську здійснив у кін. XIX ст. А. Ю. Кримський. Згідно із сюжетом Аладдін, виконуючи наказ чаклуна, спустився в печеру, наповнену червінцями, золотом, сріблом і самоцвітами, у пошуках найголовнішої коштовності – лампи, здатної зробити власника найбагатшою на світі людиною.

стояти:стояти враженням слупом, як Лотова жонá, *книжн.* Стояти остовпівши, завмерши; стояти непорушно, закам'яніти. *Я котрогось дня піймала себе на тому, що не можу з певністю сказати, чи вони починалися другим, чи третім від крайнього балкону справа, – задержи голову, стояла на хіднику враженням слупом, як Лотова жона, й тупо вираховувала, пригадуючи розташування кімнат у квартирі* (О. Забужко, Музей., 2015 (2009), 98). – Лотова дружина – персонаж Книги Буття Старого Заповіту; усупереч забороні вона озирнулась на Содом і Гоморру, що були знищені за гріхи небесним вогнем, і перетворилась на соляний стовп. – Пор. у СУМ: **остовпїти**.

ясно: коню́ ясно, *розм., експрес.* Зрозуміло, цілком очевидно. *Коню було ясно, що ніхто їх [картини] повік не знайде - хіба вже випадково на них сівши! — та й який, питається, сповна розуму вкраїнський мент став би ото перериватися за якісь там картинки [рос. картинки]* (О. Забужко, Музей., 2015 (2009), 105). – Пор. у СУМ: **ясно як [Бóжий] день**.

Оксана Тищенко

Лексикографічні інновації у прозі Ю. Андруховича: іншомовні запозичення (матеріали до «Словника мови творчої особистості»)

Лексикографічна інтерпретація мови певного автора як об'єкта опису в нових умовах функціонування національної мови, зокрема з погляду нової та оновленої лексики, фразеології, зокрема лексикографічних інновацій, завжди актуальна. Пропонуємо матеріали (а саме – іншомовні запозичення та похідні) до авторського словника на матеріалі творів Юрія Ігоровича Андруховича – сучасного українського прозаїка, поета, есеїста, перекладача, мемуариста, лауреата численних літературних премій в Україні, Словенії, Німеччині, чий твори перекладено й видано в Польщі, Німеччині, Канаді, Угорщині, Фінляндії, Хорватії, США, Швеції, Іспанії, Росії, Австрії, за мотивами творів якого ставлять вистави, знімають кіно, а вірші заводять на музику альтернативні гурти. Юрій Андрухович – письменник і космополітичний, і глибоко національний, з надзвичайною амплітудою мовних форм: від інтелектуальної лексики до вузького жаргону й обценних одиниць; його мова закорінена в питомі українські традиції і водночас відбиває сучасні структурно-семантичні й стилістичні бурхливі мовні процеси; творчість автора – реалістично- (часом натуралістично-) фантасмагорична.

*Лексикографічна межа, від якої вважаємо слово лексикографічною інновацією. Дібрані лексеми звірено з одиницями реєстрів академічних загальномовних тлумачних українських словників: СУМ, СУМД, СУМЖ. Неологізми, уже зафіксовані в словниках тлумачного типу, до Матеріалів не входять. Виняток становлять одиниці з іще не зафіксованим новим значенням, відтінком чи формою – неосемантизми, також суттєву увагу приділено тим одиницям, що зафіксовані, але бідно або зовсім не проілюстровані в попередніх словниках, такі одиниці позначено астериском, напр., **луна-пáрк***, -у, ч. Сад, парк з різними розвагами, каруселями, видовищами. В останній сцені цирк виявиться блошиним, а всі перипетії роману – галюцинацією хворого скарлатиною школяра, що прогулюючи уроки в **луна-парку**, забрів до павільйону розваг і задивився на шоу дресированих бліх (АЛІМ, 2017, 248). – У СУМ: без іл.*

андегра́унд, -у, ч. Напря́м у мистецтві, культурі, пов'яз. із пошуками нових образотворчих засобів, які заперечують загальноприйняті цінності, норми, художні традиції; представники такого напрямку. Друга [категорія вуличних музикантів] – *диваки і са́мітники, рештки мандрівних менестрелів і рокерів, схильні до тяжкої наркоти пропа́ці ангели*

андеграунду (це саме їх найбільше у підземних переходах, бо вони вже не витримують денного світла) (Ю. Андрухович, Лексикон., (2005–2011) 2017, 43). – У СУМД: пор.: андеграунд, андерграунд; без іл.

аніма́тор* (з фр. *animateurs, animator* — той, хто надихає, той, хто оживляє), -а, ч., соціол. Фахівець, який стимулює та організовує соціокультурну активність населення у сфері дозвілля; організатор масових свят. // перен. Призвідник витівок, бешкетів; заводій. *Поляки – це вічні аніматори, вони страшенно люблять замутити якусь авантюру. Того літа в Румунії мені видали півкнижки. Це був переклад перекладу – румунською з польської* (Ю. Андрухович, Лексикон., (2005–2011) 2017, 54). – У СУМД: кінематографіст; актор.

антидо́т*, -у, ч., перен. Те, що може захистити, врятувати від чогось небудь шкідливого, небажаного; протидія, заперечення, протиотрута, антитоксин. *Хтось дійшов би висновку, що мене вже тоді вполювала геополітика. Якщо її стріла була справді отруйною, то в мене при собі завжди є антидот – геополітика* (Ю. Андрухович, Лексикон., (2005–2011) 2017, 7). – У СУМД: мед.

афробе́льги, -ів, *мн.* Корінне населення колишніх бельгійських колоній в Африці – Руандійської Республіки та Королівства Бурунді. *Поліція патрулювала, але поки що не надто контролювала. Усі обмінювалися посмішками, а краще сказати, вишкірами. Учора тут були бійки з афробельгами. Сьогодні похід на Шарлеруа* (Ю. Андрухович, Лексикон., (2005–2011) 2017, 51).

бестіа́рій→ (з лат. *bestiarius* – звіриний), -ю, ч., *заст., перен.* Звіринець із екзотичних тварин. *1616 року.. на Погулянці спинився мандрівний бестіарій такого собі Мікеланьоло Романо.., чотирнадцять десятків кліток з усілякою індійською звіриною, а саме – левами, пантерами, лемурами, носо- і єдинорогами, жирафами, антилопами, річковими кіньми гіпопотамами.. та ін.* (Ю. Андрухович, Коханці Юстиції, (1990–2018) 2018, 17). – У РУС: пор.: бестіарій. (У Давньому Римі – приміщення для диких тварин, призначених для виступу в Колізеї; у середньовіччі – ілюстрований збірник про реальних та вигаданих тварин, звірословна книга).

біо́с (з д.-гр. *βίος* — життя), -у, ч. Жива природа; біосфера, життя. *Це літо в розпалі, в апогеї, в надлишку – співи лісів, тиша озер, очерети, сосни, гудіння джмелів у малинах, злиття з природою, солодке набрякання біосу* (Ю. Андрухович, Лексикон., (2005–2011) 2017, 158).

біт* (з англ. *bit*– шматочок), -у, ч. Музика з напруженим ритмом, перев. електронна; біт-музика. *Сан-Франциско – це ліберті, це біт, це старі гіпарі, музика Західного узбережжя, це теї* (Ю. Андрухович, Лексикон., (2005–2011) 2017, 361). – У СУМЖ: інформ., одиниця вимірювання, СУМД: без іл.

блюз* (з англ. *blues*, скороч. від *blue devils* – меланхолія, туга) -у, ч. Джазовий жанр пісенної та інструментальної музики, в основі якого лежать мажоро-мінорний лад та ритми афроамериканських пісень. || Музика й пісні такого жанру. **Блюз для конопляної мафії**, ірон. Розмірена, меланхолійна східна музика, пов'яз. з регіоном масового виробництва й продажу марихуани. *Орієнтальна музика за стіною робиться дедалі пристраснішою та одноманітнішою, вона тече, як вода в ариках, зрештою, це великий похід з верблюдами і слонами, бавовникові плантації, блюз для конопляної мафії* (Ю. Андрухович, Московіада, (1993) 1997, 114). – У СУМД: уточн. знач. (Авт.: частина образу, контраст ліричного та приземленого).

Блюменштрассе (з нім. *Blumenstraße* – вулиця Квіткова, де *Blume* – квітка, *Straße* – вулиця), невідм., ж. Вигадана вулиця у швейцарській столиці Берні, де після провалу таємної операції наклав на себе руки професор Плейшнер з фільму «Сімнадцять хвилин весни» (за романом Ю. Семенова). *«Розумієш, – кажу я, – дуже цікаво подивитися, чи той вазончик усе ще на підвіконні». Дон Педро всерйоз переймається і з розумінням киває. Він водить пальцем по алфавітному покажчику бернських вулиць. «Блюменбергштрассе, – читає вголос Дон Педро, – Блюменштайнштрассе, Блюменвет. Усе, далі вже Боллігенштрассе. Ніякої Блюменштрассе тут немає»* (Ю. Андрухович, Лексикон., (2005–2011) 2017, 48); *Дон Педро не міг знати фільму, в якому професор Плейшнер (хай уже їм Плейшнер, дідько з ними!) спочатку п'яніє від бернського повітря свободи, потім дивиться на ведмедів у рові, а потім тупо провалює Штірліцові всю операцію. Явка, де він її провалює, розташовується десь у серці старого Берну, на Блюменштрассе* (Ю. Андрухович, Лексикон., (2005–2011) 2017, 48).

Брюссель, -я і -ю, ч., перен. 1. Штаб-квартира Євросоюзу. 2. Офіс НАТО. 3. Секретаріат країн Бенілюксу (митно-економічного союзу, названого за першими складами країн-учасниць: Бельгії, Нідерландів та Люксембургу). *Чи врятує нас золото гетьмана Полуботка? Чи допоможе нам ООН? Чи допоможе нам Брюссель? Чи врятує нас Женева? Чи врятує нас любов?* (Ю. Андрухович, Рекреації, (1992) 1997, 73). (Брюссель — столиця Бельгії).

вай-фай (з англ. *Wi-Fi*, *WiFi*, скороч. від *wireless fidelity* – бездротова точність), -ю, ч. Бездротовий доступ до інтернету в транспорті, ресторанах, готелях та ін. *Весь цей гай-тек, вай-фай, басейни, бари, фітнес, велнес* (Ю. Андрухович, Лексикон., (2005–2011) 2017, 55).

в'елнес (з англ. *wellness*, від *fitness* та *well-being* – добре самопочуття), -у, ч. Профілактична й оздоровча система фізкультури, здорового харчування, позитивного мислення. *Весь цей гай-тек, вай-фай, басейни, бари, фітнес, велнес* (Ю. Андрухович, Лексикон., (2005–2011) 2017, 55).

вецрі́га(з латис. *Vecriga* – Стара Рига), -и, ж. Найстаріша центральна частина Риги, уславлена соборами й іншими історичними будівлями; Стара Рига, Старе місто. *Довелося ще один день ходити вецрі́гою, не згинаючи коліна*(Ю. Андрухович, Лексикон., (2005–2011) 2017, 353).

ві́зія*, -ї, ж. Ідея, бачення, логічна конструкція образу бажаного майбутнього. *Дотепер я двічі здійснював певні енциклопедичні спроби. Першою був спеціальний проект «Глосарій» часопису текстів і візій «Четвер»* (Ю. Андрухович, Лексикон., (2005–2011) 2017, 6). – У СУМ: рідко, привид.

віо́ла да га́мба (з італ. *viola da gamba* – ножна віола), -и да га́мба, ж., Старовинний смичковий інструмент, схожий на віолончель. *У далині покою Немирич побачив квартет музикантів у довгополих каптанах і пудрованих перуках, котрий з невеличкого подіуму виконував щемку сонату для віолида гамба, віоли д'амур, флейти і чембало* (Ю. Андрухович, Рекреації, (1992) 1997, 89). (Грали сидячи, тримаючи інструмент між ніг або поклавши боком на стегно).

віо́ла д'аму́р (з італ. *viola d'amore* – віола кохання), -и д'амур, ж. Старовинний смичковий інструмент з особливим м'яким тембром, почасти схожим на людський голос. *У далині покою Немирич побачив квартет музикантів у довгополих каптанах і пудрованих перуках, котрий з невеличкого подіуму виконував щемку сонату для віоли да гамба, віоли д'амур, флейти і чембало* (Ю. Андрухович, Рекреації, (1992) 1997, 89).

вуає́рист* (франц. *voyeur*, від *voir* – бачити), -а, ч. Той, хто отримує сексуальне задоволення від підглядання за кимось. *Окремим сюжетом для моїх підглядань могли б стати поцілунки.. Якщо уявляти собі, що то насправді не кафе, а театр, то я глядач першого балконного ярусу. Так воно, мабуть, і є. І кафе не кафе, і я не вуаєрист*(Ю. Андрухович, Лексикон., (2005–2011) 2017, 33). – У СУМД: мед., без іл.

газава́т* (з араб. *hazāwa(t)* — похід, нашествя), -у, ч. Збройна боротьба за іслам, «священна війна» проти немусульман. *У всьому – достеменні [студенти-кавказці], спадкові джигіти, підвладні законам честі, столітнім етичним приписам аксакалів та шаріату. Якщо, наприклад, всімох мотлошать у ліфті когось одного, русявого, то ніколи не безпричинно, а виключно з міркувань газавату і вищої справедливості* (Ю. Андрухович, Московіада, (1993) 1997, 127). – У СУМ: без іл. (Авт.: ірон: поєднання книжн. та розм. стилів).

гай-те́к* (з англ. *high tech*, від *hightechnology* – високі технології), -у, ч., мист. Напрямок в архітектурі та дизайні к. ХХ ст., якому властиві використання високих технологій, функціоналізм, конструктивізм, а серед матеріалів – скло, пластика, метал. *Весь цей гай-тек, вай-фай, басейни, бари, фітнес, велнес*(Ю. Андрухович, Лексикон., (2005–2011) 2017, 55). – У СУМД: уточн. тлумач.

геопоетика, -и, ж. Творчі способи взаємодії людини з географічним простором, з ландшафтними і територіальними образами й міфами для возз'єднання людини з природою й запобігання майбутній техногенній катастрофі (як протиставлення геополітиці). *Хтось дійшов би висновку, що мене вже тоді вполювала геополітика. Якщо її стріла була справді отруйною, то в мене при собі завжди є антидот – геопоетика* (Ю. Андрухович, Лексикон., (2005–2011) 2017, 7).

геополітика*, -и, ж. Вплив географічних факторів на політику держави і концепція такої залежності. *Ніде правди сховати, найдовше я просиджував над політичними мапами. Хтось дійшов би висновку, що мене вже тоді вполювала геополітика* (Ю. Андрухович, Лексикон., (2005–2011) 2017, 7). – У СУМД: без іл.

гепенінг (з англ. *happening* — випадок, подія), -у, ч., мист. Форма сучасного мистецтва – дії, події, ситуації за участі автора та глядача з приблизним, не цілком контрольованим сценарієм, що має на меті увиразнити роль випадку у творчості; спонтанні безсюжетні театральні події. *Гадаю, всім вам сподобався цей досить гострий і непередбачуваний жарт, цей гепенінг, учасниками якого ви ненароком стали* (Ю. Андрухович, Рекреації, (1992) 1997, 112).

гетерогенно, присл., книжн. Із різних за походженням і складом частин; неоднорідно. *Той склад [делегатії] виглядав до дідька гетерогенно: пару колишніх політв'язнів, пару колишніх недрукованих, пару функціонерів еспеу, пару молодих. До останніх належав і я* (Ю. Андрухович, Лексикон., (2005–2011) 2017, 35). (Авт.: поєднання наук. та розм. стилів, ірон.).

гештэг (з англ. *hashtag*, де *hash* – символ ґратки (#), *tag* – мітка), -у, інформ. Ключове слово, фраза (або кілька слів, фраз), за якими групу повідомлень удоступнено для легкого пошуку в соціальних мережах. – У СУМД: пор.: гештег. **Гештэг#MeToo** (англ. – *я теж*). Ключова фраза, яка означає солідарність з тим, хто (або що) постраждав від трагедії, наруги, кривди тощо. *Нині, в часи остаточно розперезаної політкоректності та нищівно-тріумфальної ходи мережевого гештега#MeToo, навіть побіжна згадка про той епізод [з Немиричем] більше ніж ризикована* (Ю. Андрухович, Коханці Юстиції, (1990–2018) 2018, 13–16).

гігантоманський, -а, -е. Який є результатом гігантоманії; величезний, грандіозний. *На Алексі гуляв вітер, було брудно і порожньо. Тобто ні – з моменту, коли я побував тут востаннє, з'явилися якісь будівельні паркани, почалося щось, схоже на черговий ремонт, якась така напівруїна довкола гігантоманської «Галереї Кауфгоф»* (Ю. Андрухович, Лексикон., (2005–2011) 2017, 38).

гіпάρ, -я, ч., жарг. Тс. **гіппі**. Сан-Франциско – це ліберті, це біт, це старі гіпарі, музика Західного узбережжя, це теї (Ю. Андрухович, Лексикон., (2005–2011) 2017, 361).

гіппі (зангл. *hippie, hippy*), *реком.: гіпі, невідм., ч.* Молодіжна субкультура 60-х рр. ХХ ст., яка проголошувала пацифізм, свободу, повернення до природної чистоти через любов, а розширення звичних меж сприйняття – через уживання психоделічних засобів; гіпістський рух. || і ж. Представник такої субкультури; гіпі, хіпі. // *Г велике.* Персонаж, що його уособлює. *З боку колишньої вулиці Сакраменток сунула грандіозна процесія перебиранців.. То були Ангели Божі, Цигани, Маври, Козаки, ..Маланки, Маланці, Діптянки, Блудниці, Гуцули, Троянці, Сармати, Етруски, Гіппі* (Ю. Андрухович, Рекреації, (1992) 1997, 67–68). – У СУМД: уточн. тлум.: гіпі – послідовник субкультури. (Авт.: частина образу). (Поширилася із Сан-Франциско (США), названа або від євфемізма *гіпстер* на озн. наркомана в романі В. Берроуза «Джанкі»; або від джазового сленгу *to her* – бути в темі, просікати фішку, врубатися; або від англ. *to be hip* – знати, розуміти суть; або від *happy* – щасливий).

глянець*, -нцю, ч., *перен.* Розважальний популярний журнал із глянцевою обкладинкою про стиль, моду, дизайн, відпочинок та ін. *А вони [студентки] дивились у люстерка, підмальовувалися, писали есесеси, приймали їх, читали, писали знову, фотографувалися на мобілки, гортали глянець, шелестіли таблоїдами* (Ю. Андрухович, Лексикон., (2005–2011) 2017, 30). – У СУМ: блиск, манери.

галу́azi (зфр. *Gauloises* – галльський), -ів, *мн., розм.* Сигарети французької марки “Gauloises”; голуаз. *Свідченням нашого зближення стало й те, що на другій годині ми купили пачку червоних галуазів і почали жадібно викурювати її, хоч кожен з нас узагалі-то вже покинув цю справу кілька років тому* (Ю. Андрухович, Таємниця, 2007).

гег (з англ. *gag* – жарт, присмішка; вставний комічний номер у виставі – від первісного *gag* – чіп, затичка), -у, ч. Комічний епізод, дотеп, побудований на очевидній безглуздості (напр., коли в муху намагаються поцілити з рушниці). *У фіналі швидкоплинного спектаклю пролунав крик півня.. Півень – це розрядка напруженості, заключний гег, профанація містерії* (Ю. Андрухович, Лексикон., (2005–2011) 2017, 340).

гей, -я, ч., *розм.* Гомосексуаліст. *Він [Проводир Фіш] опікувався мною, наче інвалідом, підтримуючи за лікоть, і я не сумніваюся, що збоку ми могли нагадувати подружжя закоханих до нестями геїв* (Ю. Андрухович, Лексикон., (2005–2011) 2017, 292); *Сан-Франциско – це ліберті, це біт, це старі гіпарі, музика Західного узбережжя, це геї* (Ю. Андрухович, Лексикон., (2005–2011) 2017, 361). – У СУМД: пор.: гей.

гей-порнографія, -ї, ж., *розм.* Гомосексуальні статеві стосунки. *Він зрадив, що я не проти, і кудись потягнув мене. Тобто не кудись, а до чоловічого туалету. Ні, йому не йшлося про гей-порнографію, як я собі встиг наувяляти* (Ю. Андрухович, Лексикон., (2005–2011) 2017, 105).

гешéфт* (з нім. *Geschöft* – подарунок), -у, ч., іст. Вигідна спекулятивна справа, оборудка. || Дохід від такої оборудки; бариш. *Таємні дипломатичні папери Немирич спритно повернув трансильванському дворові, правлячи за них двадцять тисяч швейцарських франків, але князь Ракоці щодо такого гешефту надмірного ентузіазму не виявив, тож довелося погодитися лише на вісім з половиною тисяч* (Ю. Андрухович, Коханці Юстиції, (1990–2018) 2018, 16). – У СУМ: пор.: гешефт, зневажл.

гільдія*, -ї, ж. У період раннього середньовіччя в Західній Європі – об'єднання купців і ремісників для захисту своїх інтересів або цехових привілеїв. **ГільдіяСвятої Марії**. Об'єднання торговців у Ризі (з XIV ст.) та його будівля (з XIX ст.); Велика гільдія. *Напевно, ми кружляли по сім разів навколо кожної з ризьких атракцій: катедрального собору.., гільдіїСвятої Марії, Трох Братів і церкви Святого Яна* (Ю. Андрухович, Лексикон.., (2005–2011) 2017, 352). – У СУМ: пор.: гільдія. (У середньовіччі Святу Марію вважали покровителькою купецтва).

глосáрій*, -я, ч., лінгв. Список пояснень до маловідомих або малозрозумілих слів і висловів. *Дотепер я двічі здійснював певні енциклопедичні спроби. Першою був спеціальний проект «Глосарій» часопису текстів і візій «Четвер»* (Ю. Андрухович, Лексикон.., (2005–2011) 2017, 6). – У СУМ: пор.: глосарій – словник до старод. тексту.

джайн, -а, ч. Послідовник джайнізму – індійської релігії, що заперечує будь-яке насильство, завдання шкоди іншому; джайніст, індус. *І це виглядало якось дуже екстремально:.. ці дві колонії, дві діаспори, дві цивілізації.., чорні, часом чорно-білі бліді хасиди і кольорові бронзовошкірі джайни у ще кольоровіших тюрбанах, Пшеворськ і Гуджарат, Східна Європа і Західна Індія* (Ю. Андрухович, Лексикон.., (2005–2011) 2017, 16).

джинс*, -у, ч., розм. Одяг, пошитий із джинсової тканини; джинси. *Кожна людина вперта і самозасліплена, кожна думає, що саме для неї зроблено буде виняток на небесах, і все їй проститься, і даровано буде вічне блаженство носити джинси і щовечора розкошувати по ресторанах* (Ю. Андрухович, Рекреації, (1992) 1997, 62). – У СУМД: тканина. (У «застійний» період СРСР 1980-х років – дефіцитний культовий молодіжний одяг зарубіжного виробництва).

джип*, -а, ч. Легковий автомобіль підвищеної прохідності із високим кузовом. *Слід було починати відпочинок над Чорним морем у Криму. І йти.. повз усі ті джипи з блакитними прапорами регіонів та російськими триколорами за лобовим склом* (Ю. Андрухович, Лексикон.., (2005–2011) 2017, 23). – У СУМД: без іл. (У 90-ті рр. XX ст. – ознака належності до авторитетних владних, кримінальних, заможних кіл).

димінуті́в (англ. *diminutive*, від лат. *deminutivus* – зменшений, зменшувальний), -а, ч., лінгв. Зменшувальна, пестлива форма слова, напр., сонечко, Олюся; демінутив. *Я любив їхній [чеський] Орлой, усіх тих*

лялькових апостолів, їхню Влтаву, їхню мову, всі ці **димінутиви** типу *smrticka* (Ю. Андрухович, Таємниця, 2007,).

дискомфóрти*, -у, ч., у мн. Незручності, обмеження. Згорталося буття як таке – від скорочення будь-яких можливостей до тотальної неможливості всього. Згортання починалося з якихось мінімальних **дискомфóртів** на кишталт заборони вигулювати собак у громадських місцях, а закінчувалося вивезенням до таборів смерті з 17-ї колії залізничної станції Берлін Груневальд (Ю. Андрухович, Лексикон., (2005–2011) 2017, 45). – У СУМ, СУМД: одн.

дисо́нанс: когні́тивний дисо́нанс, психол. Внутрішній конфлікт, дискомфорт, спричинений одночасними суперечливими уявленнями, знаннями, переконаннями стосовно кого-, чого-небудь. *Що саме має на увазі пан Єшкілев, коли пише «чанахи»? У чому суть когнітивного дисонансу в когнітивному мапуванні? А в мавпуванні?* (Ю. Андрухович, Лексикон., (2005–2011) 2017, 32).

діптя́нка → (з пол. *deptać* – топтати), -и, ж., розм. Повія, шльондра, підтіпанка. // *Д велике. Персонаж, що її уособлює. З боку колишньої вулиці Сакраменток сунула грандіозна процесія перебиранців.. То були Ангели Божі, Цигани, Маври, Козаки, ..Маланки, Маланці, Діптянки, Блудниці, Гуцули, Троянці, Сармати, Етруски, Гіппі* (Ю. Андрухович, Рекреації, (1992) 1997, 67–68). (Авт.: частина образу). – У Нік, Гр, УС.

Дон Пе́дро, До́на Педро, ч., жарт. Узагальн. назва людини на ім'я Петро, Педро або ж іспанця чи бразильця взагалі. *Педро Ленц (надалі в цьому тексті – Дон Педро) і я схилиємося над мапою Берна* (Ю. Андрухович, Лексикон., (2005–2011) 2017, 48). (Пошир. з фільму «Здрастуйте, я ваша тітка»).

драматургі́ня, -і, ж. Жінка, яка створює драматичні твори; жінка-драматург. *Здібна початкуюча драматургиня з Новокузнецька* (АМ, (1993) 1997, 121).

дум-дум, -а, ч., перен., жарг. Презерватив. *А ви маєте проблеми з презервативами? – Позаяк ми їдемо на свято Воскресаючого Духу, то маємо, – щиро сказав Штундера. – Там, знаєте, буде повно гарних незнайомих дівчаток... – О, то прошу собі взяти, – і з тієї ж магічної кишені з'явилися два охайні «дум-думи».* – *То не є жадна проблема...* (Ю. Андрухович, Рекреації, (1992) 1997, 45). (Від жарг. *дум-дум* – небезпечна куля, яка завдяки особливій конструкції розривається всередині тіла, завдаючи значних пошкоджень; назва походить від місця вироблення – м. Дум-дум, Індія. – У СУМД: пор.: невідм., у функції означ.: кулі дум-д́ум).

дью́нер (з тур. *düner* – який обертається), -а, ч. Турецька страва – спечена паляниця, розрізана навпіл і начинена м'ясом та овочами. *І замість розділів, абзаців та речень – окремі слова.. Усе, на що мене може*

вистачити – це скласти приблизний реєстр таких слів, хоч уже й на це мені потрібно часу і сили стільки ж, скільки Джойсові на «Улісса». Щоб умістились і чекпойнти, і кнайпи, і пси породи лабрадор, і ес-бан, і **дьонер**, і росіяни, і фріки, і Церква Зламаного Зуба..? (Ю. Андрухович, Лексикон., (2005–2011) 2017, 45–46).

екошкóла (скороч. від *екологічна школа*), -и, ж. Альтернативна освіта, яка надає максимально екологічні й сучасні умови для навчання й розвитку дітей; заклад такої освіти; зелена школа. *Поки ми від станції Груневальд ішли лісом у бік шосе, а потім через територію екошколи намагалися вийти до Чортового озера, нас досить незле промгло і знову просушило* (Ю. Андрухович, Лексикон., (2005–2011) 2017, 46).

екстравєртний (лат. *extra* – зовні, поза *taverto* – повертаю, спрямовую), -а, -е, психол. У якого психічний склад спрямований на зовнішній світ і діяльність у ньому, інтереси якого спрямовані до зовнішніх предметів і явищ; відкритий, комунікабельний; протил.: інтровертний, замкнений. *РТ, екстравертний і ексцентричний колета з колетіуму, якось запитав мене: Do you know a German word Leichenhalle?* [Чи знаєте ви німецьке слово *морг?*] (Ю. Андрухович, Лексикон., (2005–2011) 2017, 44).

Джерела

Андрухович Ю. Коханці Юстиції: роман. – Чернівці: Меридіан Черновіц, 2018. – 304 с.

Андрухович Ю. Таємниця. Замість роману. – Харків: Фоліо, 2007. Режим доступу: <http://javalibre.com.ua/java-book/book/2917040>

Андрухович Ю. Лексикон інтимних міст. Довільний посібник з геопоетики та космополітики // Вид. 3-тє, випр. й доп. – Чернівці : Книги ХХІ; MeridianCzernowitz, 2016. – 436 с.

Андрухович Ю. Московіада. // Андрухович Ю.І. Рекреації. Романи. – К.: «Видавництво «Час», 1996 (1997). – 287 с.

Андрухович Ю. Рекреації // Андрухович Ю.І. Рекреації. Романи. – К.: «Видавництво «Час», 1996 (1997). – 287 с.

Словники для виявлення лексикографічних інновацій

СУМ Словник української мови: В 11 т. / — К., 1970–1980. — <http://sum.sn.ua>.

СУМД Словник української мови: додатковий том у 2-х кн. Київ, 2017.

СУМЖ Словник української мови / Кер. В. В. Німчук та ін. / Відп. ред. В. В. Жайворонок. Київ: ВЦ «Просвіта», 2016. 2-е вид. 1316 с.

Словники для виявлення поверненої лексики

Гол Правописний словник / Г. Голоскевич. — К., 1929. — <http://r2u.org.ua/main/dicts>

Гр Словарь української мови / Упорядник з додаванням власного матеріалу Б. Грінченко. — К., 1907–1909. — Т. I–IV. — <http://r2u.org.ua/main/dicts>

ГрНік Словарь української мови / Б. Грінченко, за ред. С. Єфремова, А. Ніковського — К., 1927–1928. — Т. I–III. — Вид. 3-тє.— <http://r2u.org.ua/main/dicts>

РУСД Російсько-український словник ділової мови / М. Дорошенко, М. Станиславський, В. Страшкевич. — 1930. — <http://r2u.org.ua/main/dicts>

Із Російсько-український словник / О. Ізюмов. — Х–К, 1930. — 980 с. — <http://r2u.org.ua/main/dicts>

Нік Словник українсько-російський (літери А–Й) / А. Ніковський. — К., 1927. — <http://r2u.org.ua/main/dicts>

ППР Російсько-український фразеологічний словник / В. Підмогильний, Є. Плужник. 1927. — <http://r2u.org.ua/main/dicts>

РУС Російсько-український академічний словник: Т. I–III / Гол. ред. акад. А. Кримський, акад. С. Єфремов. — К., 1924–1933. — <http://r2u.org.ua/main/dicts>

УС Словарь російсько-український / Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка. Львів, 1893–1899. — <http://r2u.org.ua/main/dicts>

РУСТТ Російсько-український словник технічної термінології // І. Шелудько, Т. Садовський. — К., 1928 — <http://r2u.org.ua/main/dicts>

*Олександр Скопненко
Тетяна Цимбалюк-Скопненко*

Матеріали до «Словника фразеологічних синонімів перекладів Миколи Лукаша» (продовження)¹

ГАНЬБИТИ/ЗГАНЬБИТИ²

ПОШИРЮВАТИ /ПОШИРИТИ ПОГАНУ СЛАВУ, ПОЗБАВЛЯТИ / ПОЗБАВИТИ ДОБРОЇ СЛАВИ

кіннути пляму (на що)

[третій придворний:]

Не розуміє він [Адам], що справжній рицар

Обожнювати може даму серця

Й готовий кров свою пролить, коли

На честь її обмова **кине пляму**,—

Він скриті цілі в службі тій вбачає.

Мадач, с. 118.

кіннути тінь (на що)

...[Дон Кіхот] стягаючи з себе панчошу (о нещастя, негідне такої персони!), пустив не сльозу і не інше щось, що могло б **кинути тінь** на благопристойність його поведінки,— спустих, кажу, із двадцятєровічок на тій панчосі; стала вона як решето...

Сервантес, с. 536.

наводити тінь (на кого)

...адже Хризостом ревнує її [Марселу], підозріває, нарікає на розлуку, і все те **наводить** на дівчину **тінь**, неславить її чесне ім'я.

Сервантес, с. 79.

накликати неслави (на кого)

Так уже сильно впадати коло Камілли не треба, але нехай Лотаріо напише вірші якісь на її честь, буцімто для Хлоріди або що, а він, Ансельмо, скаже їй, що друг його закохався в одну даму й оспівує її під тим прибраним іменням, щоб не **накликати** на неї **неслави**.

¹Див. Лексикографічний бюлетень, вип. 19-21, 25-26.

²Визначити функціонально головний варіант серед залученого до аналізу матеріалу просто неможливо. Про причини свідомого оминання проблеми варіантності ФО під час дослідження синонімії у фраземіці перекладних творів М. Лукаша див.:Скопненко О., Цимбалюк Т. Фразеологічні синоніми в мові художніх перекладів Миколи Лукаша // Лексикографічний бюлетень. — Вип. 10. — 2004. — С. 63–71.

Сервантес, с. 218.

обкидати болотом (кого)

[Нестор (до Улісса й Агамемнона):]

Удаючи пророка, ще й Терсіта
Нацьковує [Аякс], гавкучого раба,
Щоб нас усіх **болотом обкидав**,
Знеславлював і позбавляв довіри
В такий тривожний, небезпечний час.

Шекспір, с. 350.

окріти ганьбою (кого), **окрітине славою** (кого)

А він [Роланд] і повірив усьому, гадав, що кохана **окрила** його такою **неславою** й **ганьбою**,— певно, що було чого божеволіти! А як же мені в його сліди ступити, коли не маю такої причини?

Сервантес, с. 155.

позбавити чести (кого)

Ти [Ансельмо,] вважаєш мене за свого друга — і хочеш **позбавити** мене **честі**, що зовсім несполучне з дружбою; мало того, ти жадаєш, щоб я в свою чергу зганьбив твою честь.

Сервантес, с. 211.

скінутисторч у грязь (кого)

Хай Фортуна сліпо судить-рядить,
Бо така свавольниця вдалась,
Одного на трон хисткий підсадить,
А другого **скинесторч угрязь...**

Шиллер, с. 52.

увести в неславу (кого)

[Єва:]

Проклята відьма й ці два махлярі
Порядну дівчину **ввели в неславу...**

Мадач, с. 181.

—Я той безталанний,— відповів Карденію,— що його Люсінда, як ви самі, сеньйоро, сказали, нарекла своїм мужем; я бездольний Карденію, якого той самий лиходій, що вас **у неславу ввів**, ось бачите до чого довів — я обідраний, голий, безутішно сумовитий і, ще гірше од того, не-самовитий...

Сервантес, с. 180.

укрітине славою (кого)

Не так чинив би хто дурніший; той би одразу почав: «То був не я; а хто ж сюди приходив, та як, та що?» — а з того б постало багато всякого лиха: і королеву даремно засмутив би, і навів би її, можливо, на думку ще раз того добра скуштувати, і **вкрив** би себе **неславою**, розголосивши ту справу, що не було б сорому її і замовчати.

Боккаччо, с. 382 — 383.

ГАРНИЙ

ГАРНИЙ, ЧУДОВИЙ, ПРЕКРАСНИЙ

не кажі ти райський

А кімнати ж там які — **не кажи ти райські**, такі воздобні, а в них пахощі всякі так і плавлють, як у вас ув аптеці, коли тмин на ліки трете, а постелі такі, що куди тобі венеційському дожеві...

Боккаччо, с. 723.

одін в одін

На самому вершечку стояв палац із гарним просторим двором посередині, з відкритими ганками, залами та покоями, і все то прехороше, **одно в одно**, стіни обвішані штучним малюванням; округу поляни, сади розкішні та криниці прохолодні...

Боккаччо, с. 228.

хоч куді́ (хто)

[Флюгер:]

Яка компанія, гляди:

Панянки знакомиті,

Та й кавалери **хоч куди**,—

Усі як перемиті.

Гете, с. 191.

[Лавренсія:]

Ну, а Менго?

[Фрондосо:]

На прощання!

[Менго:]

З мене віршник **хоч куди**!

[Пасквала:]

Й досі носиш ти сліди

дротяного віршування.

Лопе де Вега, с. 131.

як картінка

То не весна, то зелена ялинка,
Гарна — як писанка, **як картинка!**
Висять на ній яблучка, грушки, цукерки,
Лялечки, прянички, кульки, цеберки.

Родарі, с. 41.

Після цього та ж вантажна машина з мерії привезла новісіньке обладнання: гарненькі парти, по одній на учня, класні дошки — **як картинки...**

Стіль, с. 308.

як перемітний

[Флюгер:]

Яка компанія, гляди
Панянки знакомиті,
Та й кавалери хоч куди,—
Усі **як перемиті!**

Гете, с. 191.

як писанка

То не весна, то зелена ялинка,
Гарна — **як писанка**, як картинка!
Висять на ній яблучка, грушки, цукерки,
Лялечки, прянички, кульки, цеберки.

Родарі, с. 41.

ДУЖЕ ГАРНИЙ, ВРОДЛИВИЙ

як вишня

[Клювія:]

Дурний був світ в часи колишні:
Лукреція, сама, **як вишня**,
Погордувала красунем,
Що в ліжку був огонь огнем...

Мадач, с. 77.

як Наркіс

[Федеріко:]

Це нікого не здивує,
що і він [Рікардо] отут вартує.
[Леонідо:]

Він вродливий, **як Наркіс**.

Лопе де Вега, с. 225.

як перлінонька

Двоє чи троє піднесли їй до очей ліхтарі, що освітили обличчя дівчини років так шістнадцяти, чи, може, трохи більше: волосся їй було вбране в зелено-золоту сіточку шовкову, а сама була вродлива, **як таперлинонька**.

Сервантес, с. 561.

як русáлка

—От що, — каже Каландріно, —тільки нікому не кажи. Є тут одна дівчина гарна, **як русалка**, і так у мене закохалась, що ну. Зараз оце я бачив її, як по воду ходив.

Боккаччо, с. 765.

ХТО-НЕБУДЬ ДУЖЕ ВРОДЛИВИЙ, ГАРНИЙ

не ма́ти собі́рівної

Росла та дочка та й виросла, такою хорошою да вродливою стала, що по всій окрузі **рівної собі не мала**.

Боккаччо, с. 535.

ні́яким перо́м не списа́ти

Одчинила [Зораїда] двері і з'явилась перед нами в такій красі і пишноті, що **ніяким пером не списати**.

Сервантес, с. 267.

по всьо́мусві́тупошука́ти

У тім замкові та жила собі вдовиця, гарна з себе, що **по всьому світу** такої **пошукати**; і любив її маркіз Аццо, як свою душу, і держав її тут про свою потребу.

Боккаччо, с. 280.

ті́льки глянь та й зомлі́й

— Чи там на свиноходах, чи на виноходах, то невелика одміна,— сказав Санчо.— На чому вже їдуть, то їдуть, і все ж такі хорошулі, що ну, а найпаче пані моя, принцизнаДульсінея, що **тільки глянь та й зомлій**.

Сервантес, с. 382.

ЩО-НЕБУДЬ ДУЖЕ ГАРНЕ, НЕЗВИЧАЙНЕ

аж о́чі в себебе́ре

Та все те меркло проти надзвичайної краси чудовного її [Люсіндиного] золотавого волосся, що пересяювало блиск коштовного каміння і світло чотирьох посвітачів, які тут горіли, **аж очі в себе брало**.

Сервантес, с. 167.

і в ка́зці не сказа́ти

А яка там [у бенкетній залі] музика милозвучна грає, які співи мелодійні лунають — того *і в казці не сказати...*

Боккаччо, с. 723.

лю́бо (й мило) диві́тися

...увійшовши в нього [гай], побачили там сарн, оленів та інших звірят, що, безпечні од мисливців з причини пошести, безбоязно підпускали їх до себе, немовби приручені; коли ж їх, ніби жартуючи, хтось хотів упіймати, вони бігали й стрибали, що *любо* було *дивитись*.

Боккаччо, с. 748.

Та й не тільки ринь той бачив, хто в озеро було гляне: плавала там туди-сюди сила-силенна всякої риби, що *любо й мило* було *дивитись*.

Боккаччо, с. 609.

хотьо́чі пасі́ (на чому)

...з другого [боку] положистий схил, потічок по ньому в'ється, а по підгір'ю лучка зелена, сочиста, *хоть очі* на ній *паси*, ще ж і дерева лісовії, зела всякі та квіти додавали тій містині принади.

Сервантес, с. 148.

ГИНУТИ/ЗАГИНУТИ

ГИНУТИ / ЗАГИНУТИВ БОЮ, БИТВІ

дізна́тигірко́їсмерті́(від кого)

[Флорес:]

Я з Овечої Криниці,
узграничного містечка,
де свого сеньйора вбили
слобожани навіжені.
Пан мій, дон Фернандо Гомес,
там *дізнавгіркоїсмерті́*
од васалів, що на нього
збунтувалися знічев'я.

Лопе де Вега, с. 128.

лі́ти кров(чию)

[Евфоріон:]

Краю цього сини
Знають огонь війни;
В бій вони сміло йдуть,

Кров свою щиро **ллють**.

Гете, с. 417.

Вражений Людвіг його [принца]
обіймає, і вже

на бенкетах

Так, як із другом друг, кубки

мінняють вони

І, по-братерськи обнявшись, сплять

на сукупній постелі

В час, коли **ллють** іще **кров**

непримиренні

війська.

Шиллер, с. 179.

лягті головою

Їх [ворогів] би, звичайно, розбили впень, але мільйони **лягли б головою**.

Стіль, с. 74.

лягті тру́пом (де)

...краще ухилитися від першого удару, бо як набіжать один на одного, спис на спис, то бідний рицар напевне тут же й **тру́пом ляже**.

Сервантес, с. 592.

наложіти головою (у чому)

Через якийсь час сточив він [Узбек] бій із царем кападокійським і **наложив** у тій потребі **головою**...

Боккаччо, с. 328.

полягті головою (у чому і без додатка)

...[Дон Кіхот] попрощався з Санчом і велів ждати його три дні, не більше, як і спершу казав, а як він до того речення не вернеться, значить, так уже од Бога судилось йому **полягти головою** в тім лютім бою.

Сервантес, с. 114.

...згодом, зроби мені [,Санчо,] таку ласку й добродійство, сходиш у Тобосо до моєї незрівнянної володарки Дульсінеї і скажеш їй, що відданий їй рицар **поліг головою**, звершаючи подвиг, яким він сподівався заслужити її кохання.

Сервантес, с. 109.

потону́ти у власній крoві

[Рубай (до Головнокомандувача):]

Коли усі бійці твої

Мене наслідувать готові,

То скоро вражі гультяї

Потонуть геть у власній крові.

Гете, с. 443.

прийняти смерть

[старий єретик (до патріарха):]

Полічені вже грішні ваші дні,

А з крові нашої нові повстануть

Воїтелі, не вмере наш дух, і сяйво

Од вогнища впаде на всі віки...

Ходімо, браття, **смерть прийняти** славно!

Мадач, с. 98.

Чи пізно не пізно, а я піду,

Хоч друга уже не врятую,

То **смерть** заодно **прийму** я.

Хай знає тиран собі на біду,

Що друга я зроду не підведу...

Шиллер, с. 148.

проліти кров(за що)

[Нестор (до Агамемнона):]

Й до бою стану, і скажу йому

[Гекторові],

Що пані мав я кращу і чеснішу,

Аніж його бабуса. Без жалю

За правду цю останню **кров проллю**.

Шекспір, с. 353.

утратити своє життя

— Не звать його [коня],— одказала дуенья,— ані Фронтинном, як у Рожера, ані Боотом чи Перітоєм, як зуться Сонцеві коні, ані теж Орелією, як у нещасливого Родріга, останнього короля готського, що то в неfortunній битві **утратив життя своє** і царство.

Сервантес, с. 519.

**ПЕРЕДЧАСНО ВМЕРТИ ВІД НЕЩАСНОГО ВИПАДКУ,
НЕСТЕРПНИХ УМОВ ЖИТТЯ**

добути собі смерті

...[Дон Кіхот] так черкнув свого джуру раз і вдруге, що той, як сніп, на землю упав; щоб нашого рицаря не впинила була Доротея, то бідаха Санчо тут би й **смерті собі добув**.

Сервантес, с. 191.

і кісточок своїх не позби́рати (*де*)

Як же побачив [Санчо], що все гаразд, що він здоровий як дзвін, не міг здякуватись Господеві Богу за ту велику ласку, бо вже гадав був, що *й кісточоксвоїх* тут [у ямі] *не позбирає*.

Сервантес, с. 587.

кісто́к не зібра́ти

— Як хочете, хлопці, а я як стрибну звідсіля, то вже, мабуть, *і кісток не зберу...*

Стіль, с. 147.

лиша́ти свої́ ко́сті (*де*)

Не одного необачного вони так оплутали — у кого більшу частину товару видурювали, а в кого і весь, а були й такі, що рішались не тільки краму свого й корабля, а й *костісвої* там *лишали*— так спритно орудують бритвами ті ніжні голярки.

Боккаччо, с. 734.

мов руда миша, *зі сл. про пасти*

Один без одного пропали б ми в тому концтаборі, *мов руді миші*.

Стіль, с. 255.

поплаті́тися житт́ям

[Теодоро:]

Гляди, Трістане, справа це серйозна—

життям і честю *поплатитись* можна.

Лопе де Вега, с. 300.

схо́дити крów'ю

[Хор:]

Хто ж осягне? Хто зуміє

Темну долю побороть,

Як у злигоднях німіє,

Кров'ю сходячи, народ?

Гете, с. 421.

як пті́ця на пожа́рі, *зі сл. про пасти*

— Жалко мені тебе, пропадеш, *як птиця на пожарі*, в диму. Пішов би краще куди-інде. Ох, усіх жалко мені...

Горький, с. 704.

*ЖЕРТВУВАТИ / ПОЖЕРТВУВАТИ В ІМ'Я ЧОГО-, КОГО-НЕБУДЬ
ЦІНОЮ ВЛАСНОГО ЖИТТЯ*

віддати життя (за кого)

[Теодоро (до Діани):]

Гордій красоті служить
мушу вірною душею.

Я за вас **життя віддам**,
лиш скажіть!

Лопе де Вега, с. 328.

зложити голову

[Мефістофель (до Цісаря):]

Не хто, як той мудрець великий,
Що відданий тобі навіки.

У нього аж душа болить,
Що йдуть на тебе супостати.

Щоб добродійця врятувати,
Готов він **голову зложить**.

Гете, с. 447.

класти/покласти життя (за що)

[учений:]

...од людини перейнявши

Поняття хибне власності,

цей звір [Альборак]

Стеріг її і **клав життя** за неї.

Мадач, с. 190.

[Діомед (до Паріса):]

Вона [Єлена] жорстока до землі своєї:

За кожную крапельку її гнилої крові

Грек не один **поклав** своє **життя**,

За кожен гран її стидкого м'яса

Вмер не один троянець.

Шекспір, с. 394.

лягти кістками

Тим і блуджу я сими пустками й пустощами в пошуках пригод, готовий повсякчас стати грудьми проти найстрашнішої небезпеки, що пошле мені доля, і **лягти кістками**, захищаючи принижених і скривджених.

Сервантес, с. 72.

покласти свою душу

У власнім імені і в імені всіх християн, що тут є зо мною, прирікаю тобі [пані моя], що все зроблю для тебе, а як треба буде, то й *душусвоюпокладу*.

Сервантес, с. 260.

поплатітися життям

[Троїл:]

Все ж, Діомеде, ти собі затам:

Як тільки що—*поплатишся життям*.

Дай руку, пані, скоро час розстання,

Хоч поговорим де про що востаннє.

Шекспір, с. 403.

проливати/проліти кров (за що і без додатка)

Як же которий [мандрований рицар] і доступав мужністю своєю цісарської корони, то, вірте мені, немало *проливав* за неї *крові* своєї й поту...

Сервантес, с. 72.

[третій придворний:]

Не розуміє він [Адам], що справжній рицар

Обожнювати може даму серця

Й готовий *кров* свою *пролить*, коли

На честь її обмова кине пляму,—

Він скриті цілі в службі тій вбачає.

Мадач, с. 118.

утратити життя

Нехай же се гірке розчарування (як ви не бачите кращої ради) змінить вашу любов на лють, а ласку на гнів, нехай загину я од вашої руки: я готова *втратити життя* перед очима в любого мого мужа і не вважати-му се за даремну жертву.

Сервантес, с. 236.

ПЕРЕДЧАСНО ЗАГИНУТИ ЧЕРЕЗ РИЗИКОВАНІ, НЕОБДУМАНІ ВЧИНКИ

добути смерть

[Мефістофель і Троє дужих (до Фауста):]

Старі, що кпили із недуг,

Із ляку визівнули дух...

Іще у них чужак там був,

Поліз у бійку—*смерть* добув.

Гете, с. 478.

загубити своюдуш

— І мені вас жаль,— рече сповідник,— бо бачу я, добродійко, що ви *своюдушу* марно *загубите*.

Боккаччо, с. 635.

—Чоловіче добрий, то нічого, що в тебе пропали гроші; хвали Бога, що ти провалився і не зміг добутись назад у дім, бо якби ти був не впав, так і знай, що тебе б там зарізали сонного, **загубив** би ти з грошима і **своюдушу**.

Боккаччо, с. 302.

лягтіголовію (де)

На Бога, чоловіче добрий, іди собі звідсіль, як не хочеш **лягти** тут сю ніч **головою**. Іди, то лучче буде.

Боккаччо, с. 301.

накла́сти головію (за що і без додатка)

...і доведеться тобі [чоловіче,] або всього добра одбігти і десь у вигнанні гібіти, або **головою накласти** за душогубство, бо ти-таки станешся причиною моєї смерти.

Боккаччо, с. 630.

Прикро мені, що я ту шкоду зробила, а з неї тепер таке лихо постало, що Руджієрі, може, й **головою накладе**.

Боккаччо, с. 506.

приплаті́тися головію (за що)

— Хто б ти не був, о зухвалий рицарю, що важишся доторкнутись до зброї найславнішого з усіх мандрованих рицарів, які будь-коли приперезувались мечем,— подумай, що робиш, не руш її, бо **головою** за своє зухвальство **приплатишся**!

Сервантес, с. 33.

приплаті́тися життя́м (за що)

Те ошуканство тривало ще певний час, аж поки колесо фортуни повернулось і вся та ганьба, так уміло доти приховувана, вийшла наяв, а Ансельмо**життям приплатився** за ту свою безрозсудну цікавість.

Сервантес, с. 229.

ХТО-НЕБУДЬМОЖЕ ЗАГИНУТИ

голова́ впаде́ з пліч (чия)

...пише брат, щоб я притьмом прислала йому за тиждень тисячу золотих флоринів, хоч би мені довелось попродаати й позаставляти все своє добро, а ні— то **впаде** його **голова з пліч**.

Боккаччо, с. 737.

голова́ злеті́ть з плечей

[Теодоро (до Трістана):]

Що, як викриють облуду?

І без тисячі ескудо

голова з плечей злетить.

Лопе де Вега, с. 343.

хоть би наложити голово́ю (де)

...[Карденіо] готовий... стати до бою з усяким, хто посміє загрозити його щастю, **хотьби** мав і **головою** тут **наложити**.

Сервантес, с. 239.

хоч би наложіти душэю

Одне тільки можу сказати вам, пані моя: яка б уже там не була моя мужність, а коли вона в мене є, мушу вам служити, **хоч би й душею** мав **наложити**.

Сервантес, с. 186.

хоч би наложіти жі́зню (кому)

На ті нахвалки Санчо одказав, що буде дотримувати правил рицарського ордену, до якого належить його пан, і нічогісінько не заплатить, **хоч би** йому за те й **жізню** довелося **наложити**...

Сервантес, с. 95.

ГІРШИЙ

ХТО-НЕБУДЬ НІЧОГО НЕ ВАРТИЙУ ПОРІВНЯННІ З КИМОСЬ

далекоку́цому до зайця

Еге, держіть в обидві жмені! Чи, може, скажете, пані моя Дульсінея краща од сієї? Овва! **Далеко куцому до зайця**: вона її і нігтя не варта...

Сервантес, с. 191.

і в підме́тки не годі́тися (кому)

...присягаю на Бога і на власне сумління, що всі панянки на службі в пані моєї дукинії **в підметки** їй [дочці] **не годяться**...

Сервантес, с. 556.

і ні́гтя не ва́ртий (хто чийого)

Еге, держіть в обидві жмені! Чи, може, скажете, пані моя Дульсінея краща од сієї? Овва! **Далеко куцому до зайця**: вона її **і нігтя не варта**...

Сервантес, с. 191.

не годен і в слід вступити (*кому*)

— Бачив я всяких на своїм віку губернаторів,— сказав Санчо.— *Інший не годен і в слід мені вступити*, а проте вельможним величається, із срібла—злота їсть і п'є.

Сервантес, с. 353.

ГНІТИТИ

БУТИ ПРЕДМЕТОМ ПОСТІЙНИХ ПЕРЕЖИВАНЬ, СТРАЖДАНЬ

каменем лягати на серце (*чиє*)

До від'їзду [дочки] ж лишалося кілька годин— може, це ще не остаточно вирішено, може, щось зміниться... Але потім кожна хвилина додавала жалю, *каменем лягалана* материне *серце*.

Стіль, с. 27.

лежати на серці

Лише Джанні, якому та річ найбільше *на серці лежала*, довідався таки, в яку сторону пійшов фрегат і, не чекаючи інших вістей, спорядив свого кораблика та й рушив уздовж берега од Мінерви до Скалеї в Калабрії, розпитуючи всюди про свою кохану.

Боккаччо, с. 545.

Джерела

Боккаччо Боккаччо Джованні. Декамерон / Пер. з італ. М. Лукаш. — К., 2006. — 896 с.

Гете Гете Йоганн—Вольфганг. Фауст: Трагедія / Пер. з нім. М. Лукаш. — К., 1981. — 540 с.

Горький Горький Максим. Сторож / Пер. з рос. М. Лукаш // Горький М. Твори: У 16-и т. — Т. 8. — К., 1953. — С. 696—721.

Лопе де Вега ВегаКарпіо Лопе Фелікс де. Овеча криниця. Собака на сіні / Пер. з ісп. М. Лукаш. — К., 1962. — 359 с.

Мадач МадачІмре. Трагедія людини: Драматична поема / Пер. з угор. М. Лукаш. — К., 1967. — 252 с.

Родарі Родарі Джанні. У небі і на землі / Пер. з італ. М. Лукаш та Г. Кочур. — К., 1966. — 80 с.

Сервантес СервантесСааведра Мігель де. Премудрий гідальго Дон Кіхот з Ламанчі / Пер. з ісп. М. Лукаш, А. Перепадя. — К., 1995. — 703 с.

Стіль Стіль Андре. Перший удар / Пер. з франц. М. Лукаш. — К., 1953. — 412 с.

Шекспір Шекспір Вільям. Троїл і Крессіда: Драма / Пер. з англ. М. Лукаш // Шекспір Вільям. Твори: В 6-и т. — Т. 4. — К., 1986. — С. 331 — 435.

Шиллер ШіллерФрідріх. Лірика / Пер. з нім. М. Лукаш // К., 1967. —195 с.

Legend

Bokkachcho BokkachchoDzhovanni (2006)Dekameron.Per. z ital. M. Lukash. Kyiv. 896 s.(inUkr.)

Gete GeteJogann. (1981) Faust: Tragediya.Per. z nim. M. Lukash. Kyiv. 896 s. (inUkr.)

Gor'kij Gor'kijMaksim.(1953)Storozh.Tvori: U 16 t. T. 8.Per. z ros. M. Lukash. Kyiv. S. 696—721. (inUkr.)

LopedeVega VegaKarpioLopeFeliksde. (1962) Ovechakriniya. Sobakanasini.Per. z isp. M. Lukash.Kyiv. 359 s. (in Ukr.)

Madach MadachImre. (1967) Tragediyalyudini: Dramatichnapoema.Per. z ugor. M. Lukash. Kyiv. 252 s. (inUkr.)

Rodari RodariDzhanni. (1966) U nebi i nazemli. Per. z ital. M. Lukashta G. Kochur. Kyiv. 80 s. (inUkr.)

Servantes ServantesSaavedraMigel'de. (1995) Premudrijidal'goDonKihot z Lamanchi. Per. z isp. M. Lukash, A. Perepadya. Kyiv. 703s. (inUkr.)

Stil' Stil'Andre. (1953) Pershijudar. Per. z franc. M. Lukash. Kyiv. 412s.(inUkr.)

Shekspir ShekspirVil'yam. (1986)Troïl i Kressida:Drama. Per. z angl. M. Lukash. V 6 t. T. 4. Kyiv. S.331 — 435. (in Ukr.)

Shiller SHillerFridrih. (1967)Lirika. Per. z nim. M. Lukash.Kyiv. 195s. (in Ukr.)

Oleksandr Skopnenko,

Tetiana Tsymbaliuk-Skopnenko

Materialsforthe “Dictionary of phraseological Synonyms of translationsby Mykola Lukash” (continuation)

Лілія Дідун

Творчість Григора Тютюнника в лексикографічному аспекті (словникові матеріали)

Словникові матеріали є фрагментом лексикографічного опрацювання текстів творів Григора Тютюнника у «Словнику мови творчої особистості ХХ – початку ХХІ ст.» (далі – Словник).

Критерієм для зарахування одиниці до Словника є відсутність, недостатня проілюстрованість чи наявність нового значення, не зафіксованого у «Словнику української мови» в 11 т., одностомному тлумачному «Словнику української мови» (друге видання 2016) та «Словнику української мови в 11 томах. Додатковому томі» (2017).

Зарахування до Словника трансформованих та авторських фразеологічних одиниць з творів письменника здійснено з опертям на академічні «Фразеологічний словник української мови» у 2 кн. (1993) та «Словник фразеологізмів української мови» (2003).

Стаття Словника містить такі компоненти: наголошене реєстрове слово, граматичну, стилістичну характеристику, тлумачення, ілюстрацію та довідкову частину, що за необхідності може містити посилання на словники, зокрема вказівку на відсутність в них ілюстрації до заголовного слова чи його наявність лише як складника ілюстрації, також інформацію семантико-стилістичного та історико-культурного характеру. Позначка астериск (*) свідчить про фіксацію слова з іншими значеннями у ряді визначених словників.

Джерелом для добору одиниць послуговували оповідання, новели, повісті та твори для дітей Гр. Тютюнника зі збірок «Батьківські пороги» (1972), «Климко» (1984), «Хододна м'ята» (2014) та книги «Бути письменником» (2011), що містить багатий матеріал щоденників, листів та записників письменника, які органічно вплітаються в канву його художньої творчості.

білий-пребілий, -а, -е. Надзвичайно білого кольору, сліпучого білого кольору. *На луках туманець при самій траві стелиться, лелеки вздовж болота походжають – як матроси: у чорних штанях та білих-пребілих сорочках* (ГрТХм, 2014, 745).

блакитно-зелений, -а, -е. Який поєднує у собі блакитний та зелений кольори. *Дощик, що пробіг вулицею молоденьким галопцем, зник у полях за садами, і після нього стала над селом блакитно-зелена прозорість: білий вишневий цвіт засвітився, набравши у свої чашечки роси, земля показала кожен свою травинку майбутню, що вийшла на сонце зеленими жилцями,*

небо – усю свою голубінь, яка тільки в нього була, а на Артемовій шапці засяяли великі краплі з вишневого гілля (ГрТХм, 2014, 707).

борщ: *наче гарячого борщу вхопив хто, зі сл.репетувати та ін.* Дуже емоційно, голосно. Так звикли, що коли хтось на когось кричить, йому кажуть: «Чого ти репетуєш, *наче гарячого борщу вхопив?*» (ГрТБп, 1972, 46).

великобкий, -а, -е. Який має великі очі. Він роздивлявся карточки на стінах, упізнавав Нюру і Нюриху ще молодими, до одруження («Це ви, *папаша? Я ж бачу!*», «А це ви, *мамаша? Ну!*»), *тицькав пальцями у головастих та великооких дівчаток, що обліпили Нюриху з усіх боків і дикувато витріщилися в апарат:* «Оце – Олена. Це – Оля. А це моя, *вуха наставила!*» (ГрТХм, 2014, 311 – 312). – У СУМ: у ряді слів із першою частиною «велико...».

гіршенький, -а, -е, *пом'якш.* Позбавлений позитивних властивостей; непривабливий. – *Отой великий стіл посередині застеляйте найкращою скатертиною, там сидітимуть молоді й гості, – командував жінками Федір. – А оті два, що по боках, можна й гіршенькими, там посадимо батьків та родичів* (ГрТХм, 2014, 222).

густо-білий, -а, -е. Насиченого білого кольору. *Олекса і Сергуня мацнулися пальцями за неголені щоки, а студент помовчав, усміхаючись, і поринув у густо-білу морозяну хвилю, що кругло вкотилася в сторожку* (ГрТХм, 2014, 369 – 370).

густо-зелений, -а, -е. Темного, насиченого зеленого кольору. *Ліси – червоним глодом, сивими осоками, твердо-жовтим листям на дубах і густо-зеленим – на берестах, а сонце – як соняшник, так низько, що рукою начеб дістав...* (ГрТХм, 2014, 351 – 352).

густо-карий, -а, -е. Темного коричневого кольору. *У неї були великі густо-карі очі і засмагле обличчя – без фарб* (ГрТХм, 2014, 290); – *А як справді?! – Оксьонша дивилася на Артема великими густо-карими очима, схожими в сльозах на божевільні, і тремтіла вся* (ГрТХм, 2014, 710).

густо-сіній, -я, -є. Темного, насиченого синього кольору. *Сонце вже, мабуть, заходило, бо хрести на Андріївській церкві жовтогогаряче засяяли, а латка води в Дніпрі, яку мені видно з вікна крізь безлисту ще берестову гілку, зробилася густо-синьою – то впала на неї тінь од круч* (ГрТХм, 2014, 705).

густо-червоний, -а, -е. Темного, насиченого відтіноку червоного кольору. *Сонце вже торкнулося обрію. Воно було кругле, густо-червоне і таке врочисте, що говорити з ним личило б хіба що давньогрецькою мовою* (ГрТХм, 2014, 706).

груша-дічка, ~і~и, ж. Фруктове дерево, що виросло із насінини і не було прищеплене. *Відтак за акацією звалив хрест із візка, викопав яму і боявся, щоб лопата не натрапила на цеглину чи кістку, укинув у неї хрест,*

хоч тяжко було – **груша-дичка**, налита соком, – вкопав, обтоптав, обгну-пав чобітьми при місяці.. (ГрТХм, 2014, 414). – У СУМЖ: див. дйчка.

дроворуб*, -а, ч., перен. Той, хто стукає по дереву (про дятла). *Десь неподалік чути: цюк – цюк – цюк, – дятел порається. .. Ось де він, **дроворуб**!* (ГрТБп, 1972, 89). – У СУМ: прям. знач.

дуб-громовіця, ~а~і. Дуб, у якого влучила блискавка, внаслідок чого він засох. *Ми повертаємось додому лісом, мимо страшного гарджамакуватого **дуба-громици** (в нього колись грім ударив і всушив), а тоді продираємось ліщиною, і мені хочеться намацати в пільмі хоч один кім'яшок орхів* (ГрТХм, 2014, 54).

живісінький-здоровісінький, -а, -е., зменш.-пестл., підсил. Все благополучно, все в порядку у кого-небудь. *Артем не раз уже знімав його з петлі **живісінького-здоровісінького**, бо Оксьон вішався під руки* (ГрТХм, 2014, 710). – У СУМ: живій-здоровий.

жилаволістий, -а, -е. З цупким листям, на якому чітко проглядаються прожилки. *Бачив кладку – непоказну, тріснуту з одного кінця вербову дошку; і стежку бачив у старому **жилаволистому** подорожнику та при-топтаному батожаччі гарбузиння, що виповзало на неї грітися...* (ГрТХм, 2014, 834).

жовтоспідий, -а, -е. Низ, нижня частина якого має жовтий колір. *Аж різь у очах – так ясно, так жовтогаряче надворі від прив'ялого осіннього сонця, спілих динь-дубівок, **жовтосподих** гарбузів, позбираних у купки, та запізнілого цвіту гарбузового, на котрий уже й бджоли не сідають, бо не про нього пора, а летять собі далі, на червоний будяк чи падалишню гречку* (ГрТХм, 2014, 136). – У СУМЖ: перша частина складних сл. за знач жовто-.

зозуля: три зозулі з покліном. Символічне позначення нерозділеного, приреченого кохання, прохання не любити, забути. *Соню, сходи до неї [Марфи] і скажи, що я послав їй, як співав на ярмарках Зіньківських бандуристочка сліпенький, **послав три зозулі з поклоном**, та не знаю, чи перелетять вони Сибір неісходиму, а чи впадуть од морозу* (ГрТХм, 2014, 744 – 393).

зуб: аж зуби ломить,зі сл.холодний. Дуже, надто. *Тихо шумить вода, чиста, з лісових джерел. Напилися, лежачи і вмочаючи носи у воду, – холодна, **ажзуби ломить*** (ГрТХм, 2014, 607).

ірій, -ію, ч. Теплі краї, куди відлітають зимувати перелітні птахи; вирій. *Степан одказував їм одне: «Доки не проведу своїх лелек в **ірій**, не візьмуся ані за холодну воду! Мені лелек доглядати треба»*(ГрТХм, 2014, 403). – У СУМЖ: без худ. іл.

каліново-срібний, -а, -е. Червоного кольору, кольору ягід калини зі срібним відтінком. *Там на поріжку стояла Катря у білому просторому платті, що приховувало стан, **каліново-срібному** вінку над короною гарно*

зачесаного волосся й довгій фаті, яку, немов хвилю туману, тримали на руках дівчата й молодіці у старовинних вишиваних сорочках та квітчастих хустках з довгими китицями – рум'яні, усміхнені, схвильовано-цікаві, їм не терпілося швидше побачити молодого: кому назустріч вивели таку квітку? (ГрТХм, 2014, 225).

кив: *ко́жне «кив» і ко́жне «морг».* Абсолютно все. Не став Кирячок бідовіший і тоді, коли одружила його на собі зайшла з Донеччини все-вмійкувата і всезнайкувата дівчина Нюра, а ще ніби дужче скулився душею і переймав од супряжниці *ко́жне її «кив» і ко́жне «морг»*, аж до отого деренчливого «р», за яким у Нюри-жінки вчувалася відчайдушна рішучість подолати будь-яку життєвську скруту, а в Нюри-чоловіка – лише відданість своїй господині (ГрТХм, 2014, 306).

кулéша: *кулéшу са́лом не зіпсуéш, а дітeй хвалoю – враз.* Ужито в ситуації, коли хочуть наголосити, що корисне в надлишку може іноді зашкодити. *«То кулeшу салом не зіпсуéш, а дітeй хвалою – враз», – лагiдно повчає він [Юхим] Мотрю і старших синів та дочок, які вже поодружувалися* (ГрТБп, 1972, 44). – Пор. у УР ФТС, РУТСП: *ка́шу ма́слом не зіпсуéш.*

м'ятно, *присл.* Подібно до м'яти; нагадуючи м'яту; як м'ята. *Климко понюхав галету і враз перестав жувати: вона пахла м'ятно і ладанно, як сухі квіти в головах у дядька Кирила* (ГрТКл, 1984, 191).

медсестрінський, -а, -е. Який належить медсестрі; стосується медсестри. *Наталка Андріївна, вже немолода, з сивиною медсестра, кинула трубку, не дослухавши голову, і, як була, в білому халаті й медсестринській косинці, побігла до дядька* (ГрТХм, 2014, 718). – У СУМЖ: без іл.

милосердниця, -і, ж. Милосердна жінка. *Билася в руках у милосердниць Маня-дружина, падала коліними на глину, здирала божевільними пальцями хустку з голови і просила-стогнала: – Дитину, Маню одведіть геть, хай же вона не бачить, хай не чує* (ГрТХм, 2014, 363). – У РУС, ВП (див. милосердний).

набріжений, -а, -е. Збористий, складчастий. *В лавку Степан прийшов, як ыйнова копійка: у широкому галіфе цупкого синього сукна, набрижених хромових чоботях та діжурці з того ж таки краму, що й галіфе* (ГрТХм, 2014, 220).

о́жеговський, -а, -е. Який стосується російського лінгвіста, лексикографа, доктора філологічних наук, професора Сергія Івановича Ожегова (1900 – 1964), укладача однотомного тлумачного «Словника російської мови» (1949 р. – перше видання); належить С. І. Ожегову, авторства С. І. Ожегова. *За підручник Тимофєєва я того разу не взявся, «драїть» оповідання не хотів, бо зненавидів його, а знайшов о́жеговський «Словарь русского языка» і прочитав тлумачення слова «хам»* (ГрТХм, 2014, 798).

павучня́, -і, зб., *перен.* Люди, чий інтереси обмежені чим-небудь незначним, матеріальним, які постійно чваряться, конфліктують між собою;

павуки. *Ото люди! А тут... Павучня. Усе товчуть одне одного як не за курку, то за межу, то за сонце, що світить не в один лише двір, а ще й у сусідів...*(ГрТХм, 2014, 323).

пилора́мщик, -а, ч., розм. Робітник, який працює з пилорамою – пристроєм з електромотором для розпилювання колод на дошки. *Тоді бригадир Захарій Сулима, баптист, але питущий і курящий, спитав у пилорамищиків: – У нас там путні дубові дошки є?* (ГрТХм, 2014, 710).

побóжно-закóханий, -а, -е. Сповнений шанобливості, відданості й захопленості. *Оксьонша дивилася на нього [Оксьона] побожно-закоханими очима* (ГрТХм, 2014, 712).

поза́бчний, -а, -е. Який відбувається за відсутності особи, якої щонебудь стосується; заочний. *Так що він отсутствує через державні діла, і я п'ю за нього позаочної* (ГрТХм, 2014, 228). – У СУМ: без іл.; СУМЖ: без худ. іл.

прóсинець*, -нця, ч. Синюватий відтінок, відблиск у забарвленні чого-небудь; просинь. *Хоч і зморена [Маня] прийде з телятника – звісно, яка там робота, – а інколи та й гляне в дзеркало: брови ще молоді, чорні, блищать просинцем (такі чорні), в стані тонка..*(ГрТХм, 2014, 353); *Музиканти теж, як і труби та барабан, – збір Богородиці: один старий, лисий, усе пріє та втирається рукавом; другий – хлоп'я ще, гарненьке, рум'янощоче, стереже сполоханими очима двері, звідки виноситимуть покійника; третій – дебелий парубок, виголений до просинцю, а на шиї щетина й не торкана (поледацював виголити й шию), нишпорить очима по молодиях, а в очах – полиновий одур* (ГрТХм, 2014, 357). – У СУМ: з ін. знач.

прегі́дко, присл., розм. Дуже бридко, огидно, мерзенно. *І все ж я почував себе прегидко, як у сні з гнилоюкапустою* (ГрТХм, 2014, 688).

прої́хати: як вола́ми повз двір прої́хати, зі сл. сказа́ти. Дуже повільно. *Або поскладає [Павло Йосипович Буденний] на тин величезні руки, по-собачому покладе на них підборіддя і довго мовчки, пихкаючи цигаркою, водить очима за Григорієм [Григорій Михайлович Тютюнник], що вештається по двору. Тоді скаже, як воламин повз двірпроїде: – Ня-а-а... Дай мені, синку... газети на цигарки* (ГрТХм, 2014, 793). – У ФСУМ, СФУМ: як вола́ми; СУМ: ї́хати (пої́хати) як вола́ми; – Григорій Михайлович Тютюнник (1920 – 1961), відомий український письменник, автор роману «Вир» (1960 – 1 кн., 1962 – 2 кн.), старший брат Григора Михайловича Тютюнника; Павло Йосипович Буденний – двоюрідний дід Григорія Михайловича Тютюнника.

пта́шка-посмі́тюшка, ~и-~и, змениш.-пестл. Чубатий жайворонок; чубатник, попелюха. *Сіно тут уже було давно скошено й звезено у стоги, лелек не видно, відлетіли, тільки ящірки шастали інколи обіч дороги та*

маленькі сірі **пташки-посмітюшки** спурхували попереду (ГрТХм, 2014, 744 – 745). – У СУМ: посмітюха, посмітюшка, змениш.-пестл.

Сибір: Сибір неісходіма. Великий історико-географічний регіон Євразії, який свого часу був місцем перебування політичних в'язнів. Соню, сходи до неї [Марфи] і скажи, що я послав їй, як співав на ярмарках Зінківських бандуристочка сліпенький, послав три зозулі з поклоном, та не знаю, чи перелетять вони **Сибір неісходиму**, а чи впадуть од морозу. («**Сибір неісходиму**» було нерішучою рукою закреслено густим чорним чорнилом, а вгорі тою ж рукою написано знову: «**Сибір неісходиму**») (ГрТХм, 2014, 744 – 393). – Алюзія до поеми Т. Г. Шевченка «Кавказ» (1845): У нас же й світа, як на те – Одна Сибір неісходима, А тюрем! а люду!.. Що й лічить!

ску́литися: ску́литися душе́ю. Стати пригніченим, морально залежним від кого-небудь. *Не став Киричок бідовіший і тоді, коли одружилася його на собі зайшла з Донеччини всевміювата і всезнаювата дівчина Нюра, а ще ніби дужче **скуливсядушею** і переймав од супряжниці кожне її «кив» і кожне «морг», аж до отого деренчливого «р», за яким у Нюри-жінки вчувалася відчайдушна рішучість подолати будь-яку життєвську скруту, а в Нюри-чоловіка – лише відданість своїй господині* (ГрТХм, 2014, 306).

схви́льовано-ціка́вий, -а, -е. Стривожений, сповнений хвилювання й інтересу. *Там на поріжку стояла Катря у білому просторому платті, що приховувало стан, калиново-срібному вінку над короною гарно зачесаного волосся й довгій фаті, яку, немов хвилю туману, тримали на руках дівчата й молодиці у старовинних вишиваних сорочках та квітчастих хустках з довгими китицями – рум'яні, усміхнені, **схви́льовано-цікаві**, їм не терпілося швидше побачити молодого: кому назустріч вивели таку квітку?* (ГрТХм, 2014, 225).

ходити: ході́, біда́, стороно́ю! Ужито як замовляння проти нещастя, лиха, біди. *Зачувши ці слова, Їжак, що скрутився був у колючу кулю, хутко випростався і забігав по Курені, шепочучи усім своїм побратимам: – Кажіть мерщій отако: «**Ходи, біда, стороною! Ходи, біда, стороною!**» Тоді вона піде. Кажіть! І загуло все товариство разом. – **Ходи, біда, стороною!** – сказало дев'ять тисяч чотириста Мурах. – **Ходи, біда, стороною, хек-хек...** – вихекував Павук, бігаючи кружка по своїй сіті. – **Ходи, біда, стороною!** – гукнув з нори Кріт. А Їжак знову скрутився (про всяк випадок) і шепотів собі в груді: – **Ходи, біда, стороною! Ходи, біда, стороною!**» (ГрТХм, 2014, 774).*

хра́мно, присл. Урочисто, по-святковому; тихо, як у храмі. *Долівка в обох кімнатах була товсто потрушена мідно-жовтою гречаною соломною, вікна завішені цупкими, мабуть, недавно витканими ряднами в чорну та червону смужки, стіни білі, рівно підведені знизу зеленою глиною, – чисто,*

затишно, **храмно**; давно вже не траплялося мені бувати в таких хатах (ГрТХм, 2014, 484).

Шілівка, -и, ж. Село Зіньківського району Полтавської області, де народилися відомі українські письменники Григорій Михайлович Тютюнник (1920 – 1961) та Григій Михайлович Тютюнник (1931 – 1980). У селі нашому, **Шилівці**, й досі не можуть без веселої усмішки згадати Павла Васильовича [Тютюнника], старшого батькового брата (ГрТХм, 2014, 780). – Павло Васильович Тютюнник: дядько (старший брат батька) відомих українських письменників Г. М. Тютюнника та Гр. М. Тютюнника; Григорій [Григорій Михайлович Тютюнник] дуже любив його [Филимона Васильовича Тютюнника] слухати, очі його завжди сяли, коли розповідав дядько, а рука так і тягнулася до записника, з яким він, принаймні в **Шилівці**, майже ніколи не розлучався (ГрТХм, 2014, 782). – Филимон Васильович Тютюнник: дядько (молодший брат батька) відомих українських письменників Г. М. Тютюнника та Гр. М. Тютюнника; У «Вирі» ж що не пейзаж, що не характер, що не репліка – то й **Шилівка**, по-художницьки, безумовно, осмислена й узагальнена – як образ цілого народу (ГрТХм, 2014, 791). – Роман «Вир» (1960 – 1 кн., 1962 – 2 кн.) відомого українського письменника Гр. М. Тютюнника (1920 – 1961); Спасибі за листа хорошого, шилівського, пахучого і яскравого. Коли я прочитав про те, як Пижон чуть не збив каски з дробовика, то побачив усю **Шилівку**: людей коло сільбуда і коло лавки, Данилевищину, Осичину, латахи, що не всі ще розгорнулися з дудочок, те місце, де ми патрали Кольвахового гусака, а потім вночі під сосною скімлила лисиця; побачив чоловіків і жінок з видубленими лицями, Кучира, що зсутилившись, іде з лавки попід сосною, п'яного Волосенка, синій Остапів ніс, розсічену Титонову губу, луг, траву, кувшинки, гусей, котрих пасе, сидячи на ослінчику, якась чорна, земляна баба – все побачив (ГрТБП, Листи, 2011, 103). – Див. **шілівці**, **шілівський**.

шілівський, -а, -е. Який мешкає, походить із Шилівки, стосується її. Та ще й закохався був нишком у **шилівську-таки** дівчинку (ГрТХм, 2014, 837); Спасибі за листа хорошого, **шилівського**, пахучого і яскравого (ГрТБП, Листи, 2011, 103). – Див. **Шілівка**, **шілівці**.

шілівці, -ів, мн. (одн., **шілівець**, -вця, ч., **шилівчанка**, -и, ж.). Жителі села Шилівка Зіньківського району Полтавської області; ті, хто походить із Шилівки. Цю дивацьку пісню проспівав Штаvlo лише одного разу, коли ішов від Гузійчиного шинку-монопольки, і зосталася вона в пам'яті вдячних **шилівців**: Йе-ех, чорнобрюва Гузійка-а... (ГрТХм, 2014, 793); Він [Павло Васильович Тютюнник] умів перекривити, скопіювати мало не кожного **шилівця** й **шилівчанку**, беручи від кожного найхарактерніше й трактуючи його в найкумедніший спосіб (ГрТХм, 2014, 781). – Штаvlo: так у Шилівці прозивали Павла Йосиповича Буденного, двоюрідного діда Григорія Михайловича Тютюнника. – Див. **Шілівка**, **шілівський**.

язы́к: аж язы́к пропі́кає, зі сл. солóний. Дуже, надто. *На кухні у нас не виводиться сіль – крупна й сіра, одного дрібка на п'ять картоплин вистачає. Сіль солона, аж язык пропікає, мов отрута, картопля гаряча, казан клекотить, свині кричать, а крізь запітнілі вікна сонце над снігами блищить...* (ГрТХм, 2014, 655).

Джерела

ГрТБп, Листи, 2011 – Григір Тютюнник. Бути письменником: щоденники, записники, листи / Передм., упорядкув. О. Неживого. К.: Ярославів Вал, 2011. 440 с.

ГрТБп, 1972– Тютюнник Г. М. Батьківські пороги. К.: Молодь, 1972. 175 с.

ГрТКл, 1984– Тютюнник Г. М. Климко. К.: Рад. школа, 1984. 245 с.

ГрТХм, 2014– Тютюнник Г. М. Холодна м'ята: Оповідання, повісті, твори для дітей / Упоряд. і передм. П. П. Засенка. [Вид. друге]. К.: Укр. письменник, 2014. 844 с.

ВП – Вирган І.О., Пилинська М.М. Російсько-український словник сталих виразів. Харків: Прапор, 2000. 864 с.

СУМ – Словник української мови: у 11-ти т. Київ, 1970 – 1980.

СУМД – Словник української мови в 11 томах. Додатковий том: у 2-х кн. – Кн. 1. А – Л.; Кн. 2. М – Я. Київ, 2017.

СУМЖ – Словник української мови. Відпов. ред. В. В. Жайворонок. Київ, 2016.

СФУМ – Словник фразеологізмів української мови. В.М. Білоноженко, І.С. Гнатюк та ін. Київ, 2003.

РУС – Російсько-український академічний словник: Т. I–III / Гол. ред. акад. А. Кримський, акад. С. Єфремов. Київ, 1924–1933. URL: <http://r2u.org.ua/main/dicts>

РУТСП – Російсько-український тлумачний словник паремій / За ред. проф. Ж. В. Колоїз. Кривий Ріг: ФОП Мариниченко С. В., 2016. 454 с.

УРФТС – Олійник І. С., Сидоренко М. М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник. Харків: Прапор, 1997. 442 с.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови: у 2 кн. Київ, 1993.

Legend

ГрТБп, Листи, 2011 – Tiutiunnyk, Hr. (2011) To be a writer: diaries, notebooks, letters / Foreword, arranged.O. Nezhvyvoho.Kyiv, 2011 (in Ukr.).

ГрТБп, 1972–Tiutiunnyk, Hr. Parental thresholds. K .: Molod', 1972. (in Ukr.).

ГрТКл, 1984 – Tiutiunnyk, Hr. Klimko. K .: Rad.school, 1984. (in Ukr.).

ГрТХм, 2014 – Tiutiunnyk, Hr. Cold mint: Stories, stories, works for children / Uporyad.and foreword. P. P. Zasenka.[Kind.other]. K .: Ukr.writer, 2014. (in Ukr.).

ВП – Vyrhan, I. O., Pylynska, M. M. Russian-Ukrainian dictionary of regular expressions. Kharkiv: Prapor, 2000. (in Ukr.).

СУМ – Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol. (1970–1980). Kyiv, 1970 – 1980 (in Ukr.).

СУМД – Dictionary of the Ukrainian language in 11 volumes. Additional volume: in 2 books.– Book.1. A – L .; Book 2. M – J. Kyiv, 2017 (in Ukr.).

СУМЖ – Dictionary of the Ukrainian language. Answer.ed.V. V. Zhaivoronok. Kyiv, 2016 (in Ukr.).

СФУМ – Dictionary of phraseology of the Ukrainian language. V. M. Bilonozhenko, I. S. Hnatiuk and others. Kyiv, 2003 (in Ukr.).

РУС – Russian-Ukrainian academic dictionary: Volumes I – III / Vol.ed.acad. A. Krymskyi, acad. S. Yefremov. K., 1924–1933 URL: <http://r2u.org.ua/main/dicts> (in Ukr.).

РУТСП – Russian-Ukrainian explanatory dictionary of paremias / Ed.prof.Zh. V. Koloiz. Kryvyi Rih: FOP Marynychenko S. V., 2016. (in Ukr.).

УР ФТС – Oliinyk, I. S., Sydorenko, M. M. Ukrainian-Russian and Russian-Ukrainian phraseological explanatory dictionary. Kharkiv: Prapor, 1997. (in Ukr.).

ФСУМ – Phraseological Dictionary of Ukrainian language: in 2 books. Kyiv, 1993. (in Ukr.).

Ірина Самойлова

**Стилістична палітра слововживань у публіцистиці І. М. Дзюби
(матеріали до «Словника мови творчої особистості»)**

До реєстру «Словника мови творчої особистості» залучено слова, дібрані з текстів збірників статей, виступів, інтерв'ю, фейлетонів, памфлетів літературознавця, публіциста І. М. Дзюби: «З криниці літ», «На трьох континентах», «Порнократія на марші», «Спогади і роздуми на фінішній прямій», «Спрага», «Україна у пошуках нової ідентичності», «Чорний романтик Сергій Жадан». Переважно описано ті мовні одиниці, що функціонують у сучасній українській мові, проте не були охоплені свого часу тлумачними словниками сучасної української загальноновживаної лексики: «Словником української мови» в 11 т., «Словником української мови в 11 томах. Додатковий том» у 2 кн., однотомним «Словником української мови» за ред. В. В. Жайворонка.

У пропонованих словникових матеріалах увагу звернуто на стилістичну характеристику авторських слововживань. Відповідно до цього лексеми погруповані за функціонально-стильовою належністю: розмовні, книжні й спеціальні. У межах групи *Розмовні слова* виділено підгрупи одиниць за емоційно-експресивною характеристикою, а саме, що вказують на несхвальну, зневажливу оцінку кого-, чого-небудь, на жартівливе, іронічне ставлення до когось, чогось. Також наведено приклади слів з мови матері І. М. Дзюби Ольги Никифорівни на матеріалі книжки «Спогади і роздуми на фінішній прямій». Як зауважив сам І. М. Дзюба в Передмові, його приваблювали думки, слова людей, з якими він жив, спілкувався, працював, – родичів, сусідів, друзів, селян, випадкових знайомих. Кілька спогадів присвячено матері, її мові, її розповідям. Інтерес до деяких слів з мови матері І. М. Дзюби пояснюємо тим, що на ці самі слова, якнапр., іменники *висюга*, *підхопень*, натрапляємо в текстах творів інших авторів, але з відмінним семантичним наповненням. У групі *Спеціальні слова* приклади наведено двома: з ремарками для позначення сфери вживання слів: *іст.* (історичне), *мист.* (мистецтво), *муз.* (музика), *політ.* (політологія), *психол.* (психологія) і без ремарок, якщо належність слова до певної сфери розкрито в його тлумаченні значення.

Мікроструктуру словника становить заголовне слово, граматична, стилістична характеристики, описове тлумачення значення, ілюстративна зона, паспортизація джерела. Деякі статті мають довідковий зону, що містить певні пояснення: вказівку на фонетичний варіант слова, зафіксований у «Словнику української мови» в 11 т. (далі – СУМ), «Словнику української мови в 11 томах. Додатковий том» (далі – СУМД), фіксацію одиниці без

ілюстративного прикладу, відмінну від поданої в «Словнику мови творчої особистості» семантичну, стилістичну характеристику, а також історичну, культурологічну інформацію. Окремі реєстрові одиниці супроводжено астериксом (*) – знаком, що сигналізує про фіксацію слова в реєстрі зазначених вище словників.

Розмовні слова

гуманітарники, -ів, *мн., розм.* Ті, хто працюють у гуманітарній сфері. *Трохи заперечую Ігореві, говорю про небезпечність і навіть згубність самої лише «технічної» самосвідомості суспільства без гуманістичної. Погоджуються. Особливо у нас: літератори, митці, філософи, взагалі «гуманітарники», які власне покликані «людяно осмислити» життя* (І. Дзюба, Спогади і роздуми..., 2008, 213).

емігрантщина, -и, *ж., розм.* Перебування в еміграції, за межами своєї Батьківщини. *Від самого початку, з першого числа, і потім майже в кожному числі [газети «Українські вісті»] протягом років і десятиліть був куточок гумору – ..друковано фейлетони й сатири, об'єктом яких були переважно явища радянського життя й пропаганди..., але також і феномени емігрантщини* (І. Дзюба, На трьох континентах, I, 2013, 150). – Газета «Українські вісті», орган Української революційно-демократичної партії, згодом Фондації імені Івана Багряного, побачила світ 1945 р. на частині території Німеччини, окупованої військами західних держав після закінчення Другої світової війни. З 1945 р. по травень 1978 р. її видавали в Новому Ульмі (Німеччина), з жовтня 1978 р. по травень 2000 р. – у Детройті (США).

мляувато, *присл., розм.* Дещо мляво; повільно, неохоче. *Своєрідною аналогією до Глупова була у Салтикова-Щедріна Пошехонь.. Це, можна сказати, заземленіший, звичніший, рутинніший Глупов. Життя тут точилося спокійніше, мляувато* (І. Дзюба, Україна у пошуках..., 2006, 566).

огідження, -я, *с., розм.* Оганьблення, знеславлення, спаплюження. *Але це був час, коли ще можна було викладати погляд опонента, не обмежуючись його «викриттям» і словесним огидженням* (І. Дзюба, Україна у пошуках..., 2006, 707).

портфеляка, -и, *ч., розм.* Великий, важкий, набитий чим-небудь портфель. *Як досі бачу імпазонтну поставу ортодокса В. з авоською в руках замість звичного портфеляки* (І. Дзюба, Спогади і роздуми..., 2008, 452).

тусівковий, -а, -е, *розм.* Стос. тусівки. *Час – невблаганний творець і перетворювач! І Сергій Жадан, поет великої міри, нині навряд чи потребує рецидивів колишньої тусівкової нерозбірливості* (І. Дзюба, Чорний романтик..., 2017, 76). – У СУМД: тусівочний, жарг.

цейтнóтники, -ів, *мн.*, *розм.* Ті, яким дуже сильно бракує часу в якій-небудь справі. *Вентиляції не було ніякої – просто в певні години, строго за графіком і незалежно від погоди, працівники бібліотеки розчиняли вікна, створюючи часом шалений протяг: перерва! – на прикрість зятим читачам або цейтнотникам і на втіху поміркованій більшості* (І. Дзюба, Спогади і роздуми..., 2008, 454).

Слова з позначкою несхвальне

державно-спожива́цький, -а, -е, *несхв.* Власт. тому, хто намагається задовольнити власні потреби в чому-небудь на державному рівні. *Навіть час ставав відносним і скорявся волі партії, про що писалося у віршах і співалося в піснях. Може, Ліна Костенко й не фіксувалася полемічно саме на цьому державно-споживацькому ставленні до часу як циферблату тріумфів партії, але в неї час – форма існування вічності* (І. Дзюба, Є поети для епох, 2011, 24).

децибе́льний, -а, -е, *перен.*, *несхв.* Якому власт. надзвичайна інтенсивність чого-небудь, надмірне використання чогось. *Мистецьке життя сьогодні озвучене до децибельного рівня гуркотом багатозначних термінів: ультрамодернізм, гіперреалізм, трансавангард..., трансперсоналізм, неопоганство, контркультура, кіберпанккультура, ..і, звичайно ж, постструктуралізм, деконструктивізм, десакралізація і постмодерн. Важко сказати, скільки тут адекватності нашим культурним реаліям і скільки безконтрольного термінологічного блефу* (І. Дзюба, 3 криниці літ, II, 2001 (2000), 665).

добі́чники*, -ів, *мн.*, *несхв.* Ті, хто займаються передчасним добуванням меду. *У бджолярстві був консерватором [дід Іван Карпович Дзюба], не схвалював «добичників»: «Тепер молоді бджолярі, тільки в рамках зарябіло, – вже хапає качати»* (І. Дзюба, Спогади і роздуми..., 2008, 378). – У СУМ: розбійник, грабіжник, *заст.*

євроа́зійствувати, -ую, -уєш, *недок.*, *несхв.* Пропагувати ідеологію євразійства, виступати за єдність народів Європи і Азії. *Але, здається, ні у кого вже.. не залишилось колишніх ілюзій з приводу гаданої ілюзорності нашої державності: так, держава Україна відбулася.. Всупереч усім тим, хто возз'єднує, євроазійствує, афрослав'янствує чи ще якимось фарисействує* (І. Дзюба, Україна у пошуках..., 2006 (1997), 592). – Євразійство як філософсько-політична течія виникло в середовищі російської еміграції в 1920–1930-х рр. Його основна ідея полягає в тому, що російська цивілізація належить не до європейської чи азійської цивілізації, а до географічного, політичного, культурного простору Євразія.

криклі́вство, -а, *с.*, *перен.*, *несхв.* Учинки, поведінка, власт. тому, хто істерично кричить, галасує, подібно хворому на крикливиці, є нестримним у виявленні своїх думок. *Салтиков-Щедрін був одним із дуже й ду-*

же небагатьох російських мислителів, які ніколи і ні на йоту не піддавалися псевдопатріотичному чадові, що раз по раз здіймався в імперії підчас (?) придушення польського повстання, в часи «визвольних походів» на Балкани.. і т. д. (Втім, сміховинний образ цього патріотичного **крикливства** знайдемо не тільки у Салтикова-Щедріна, хоча він, мабуть, найдошкульніший.) (І. Дзюба, Україна у пошуках..., 2006, 576–577).

матерінство*, -а, с., перен., неслх. Штучно створюваний генетичний, кровний зв'язок з чим-небудь на підставі якихось ознак, першість чогось. *Всі колоніальні держави нав'язували народам, над якими панували, уявлення про своє «материнство»: мати-Англія, мати-Франція, мати-Іспанія, мати-Росія тощо* (І. Дзюба, Україна у пошуках..., 2006, 53–54). У СУМ: почуття жінки-матері до дитини; бажання стати матір'ю.

навколонауковий, -а, -е, неслх. Який має непрямий стосунок до науки, наукової діяльності, наукового середовища; псевдонауковий. *Наївні спроби письменників минулого бути на рівні науки свого часу і використовувати відповідний жаргон (здебільше модний «навколонауковий»)* (І. Дзюба, Спогади і роздуми..., 2008, 228).

усейдство, -а, с., неслх. Здатність захоплюватися усім, не розбираючи; нерозважливість, невимогливість. *У ісламському середовищі, приміром, демонстрація «американського способу життя» може викликати зовсім інші емоції, ніж у пострадянського «совка» з його заздрісним **усейдством*** (І. Дзюба, Україна у пошуках..., 2006 (2001), 116).

Слова з позначкою зневажливе

гіперпатріотизм, -у, ч., зневажл. Надмірний, штучний, показний патріотизм, що не є проявом справжньої любові до своєї Батьківщини, свого народу. *Нездатний до позитивної творчості (і державотворчості) гультяйський **гіперпатріотизм** за умов національних невдач обертається вже не тільки шизофренічним антисемітизмом (як виявом хворобливої неповноцінності), а й національним канібалізмом (чи канібальським націоналізмом), поїданням «не таких» українців...* (І. Дзюба, Спогади і роздуми..., 2008, 313).

кровопускателі, -ів, мн., перен., зневажл. Кровожерні, люті люди, хтиві до кровопролиття; кровопивці. *Тільки коли війна була особливо кровопролитною, погубленого ворога «вишановували» визнанням, як це робив «великий» Рамзес II. Втім, чи не так і в пізніші епохи, майже до ХХ ст., великі **кровопускателі** любили віддати належне «воїнській доблесті» своїх жертв – аби ще більше виставити власне благородство?! (І. Дзюба, Україна у пошуках..., 2006 (1978), 18).*

літбонза, -и, ч., зневажл. Пихатий, впливовий літературний критик. *А що незрозумілого в обсміяній **літбонзами** метафорі Миколи Вінграновського: «В мене з горла ростуть троянди»? Поет говорить по телефону з*

коханою, і в його голосі ніжність і краса троянди, його «розпирає» від ніжності (І. Дзюба, Спогади і роздуми..., 2008, 198).

макулатурокаламуть, -і, ж., зневажл. Сукупність позбавлених художньої естетики, духовної цінності, талановитості, будь-якої іншої вартості літературних праць, що свідомо спотворюють істину. *Мало яка книга або стаття в щедрому потоці «антинаціоналістичної» макулатурокаламуті (грошей на це діло не шкодували!) обходилася без обов'язкової порції лайок на адресу Романа Рахманного – він конче мав одержати «своє»* (І. Дзюба, Україна у пошуках..., 2006 (1997), 754). – Роман Дмитрович Рахманний (справжнє прізвище – Олійник) (1918 – 2002) – український публіцист, журналіст, літературознавець, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка (1994), член Української вільної академії наук, Наукового товариства імені Шевченка в Нью-Йорку (США); жив в еміграції спочатку в Німеччині, потім в Канаді; співробітник численних українських періодичних видань за кордоном, очолював українську секцію канадського радіо (1975 – 1984).

пляшкогón, -а, ч., зневажл. Той, хто любить пити спиртні напої; п'яниця, випивака. *Мене [І. Дзюбу] завжди драгувала обивательська псевдоінтелігентська зневага до робітництва, уявлення про робітника як неодмінно пляшкогона; я знав, що є всякі робітники і що виконання кваліфікованої праці вимагає і кмітливості..., і розуму, і «душі»* (І. Дзюба, Спогади і роздуми..., 2008, 314).

позанаціонально-всесічанський, -а, -е, зневажл. Який не стос. якої-небудь нації; пройнятий духом, властивим усьому міщанству, незалежно від національності. *Фільм «Тіні забутих предків» [Сергія Параджанова] своєю глибокою і, я б сказав, «інтенсивною», продуктивною, мужньою національністю протистоїть як псевдонаціональним маскарадним профанаціям, провінційній рутині і солодкавості запічково-сентиментальних хуторян, так і безстатевим позанаціонально-всесічанським кінопокручам* (І. Дзюба, З криниці літ, II, 2001 (1967), 738–739).

політмудрагэль, -я, ч., зневажл. Той, хто багато розумує, любить поговорити на політичні, філософські теми. *Не кажу вже про тих наших доморослих політмудрагелів, для яких усяке відхилення від єдиного доступного їм спрIMITизованого канону «русскости» – це вже «зоологічний націоналізм»* (І. Дзюба, Україна у пошуках..., 2006, 668).

Слова з позначкою жартівливе

євроблукальці, -ів, мн., жарт. Ті, хто блукають Європою, люблять мандрувати Європою. *Трійця веселих (і, здається, вже метикованих) євроблукальців («наш» Серж, оповідач; чешка Сільві й такий собі Гаспар, неакцентованої національності) вирушала чи то з України, чи то звідкись із*

Середньо-Східної Європи до Берліна (І. Дзюба, Чорний романтик..., 2017, 31).

люди́но-ма́ска, -и, *перен., жарт.* Тип людини, як ампула в комедії масок; роль, яку грає людина. *Одиниця виміру: людино-маска. Кількість людей множитья на кількість масок у кожного, плюсується. Наприклад: у цьому колективі 56 людино-масок* (І. Дзюба, Спогади і роздуми..., 2008, 224). – Комедія масок, або Комедія дель арте (італ. commedia dell'arte – артистична комедія), що бере початок із середини XVI ст., – вид італійського майданного театру, актори якого були одягнені в маски.

неадресований, -а, -е, *жарт.* Який не має адреси, покликання, до кого або чого звернений. *У нас поки долізеши із села до міста, до сучасної культури – то наберешия стількох оскаржень, перетворишия в суцільні оскарження: і адресовані, і переадресовані, і неадресовані* (І. Дзюба, Спогади і роздуми..., 2008, 264).

тричлѐнство, -а, с., *перен., жарт.* Єдність трьох реалій, явищ тощо. *Ця популярна рубрика [«Дім. Сад. Город»] українського радіо викликає у мене не так практичний інтерес, як сентиментальні спогади з дитинства. Саме у такій магічній зв'язці, у sacramентальному тричленстві: Дім. Сад. Город. Поокремо вони б не сприймалися* (І. Дзюба, Спогади і роздуми..., 2008, 46 – 47).

Слова з позначкою іронічне

гуля́й-космі́чний, -а, -е, *ірон.* Пов'яз. із космосом; усесвітній, усепланетарний, не обмежений у своєму вияві. *Можливість же повторити [людську (земну) біологічну й суспільну історію] або – ще «гірше!» – інаким шляхом досягти аналогічного чи порівнянного результату – перекреслює ціну і цінність Земного досвіду, перетворюючи космічний подвиг у рядову космічну спробу з сумнівними результатами, що зразу напрошуються на всіляку критику з боку гуляй-космічного скепсису...* (І. Дзюба, Спогади і роздуми..., 2008, 278).

за́круть, -ті, ж., *перен., ірон.* Зайве, непотрібне ускладнення форми висловлення, яке приховує думку; заумнісенітниця. *Багато які матеріали доводилося просто переписувати, причому треба було, як я вже казав, спершу розплутати авторову словесну за́круть і на́круть, розгадати, до якої тьмяної думки він намагався наблизитися, а вже потім спробувати ту гіпотетичну «мисль» висловити зв'язною мовою* (І. Дзюба, Спогади і роздуми..., 2008, 481).

оста́нніший, -а, -е, *ірон.* Такий, після якого немає іншого подібного; остаточний, завершальний. *Отож, може, варто виходити з Гадамерівського постулату про те, що розуміння вище і ширше за метод, що метод є функцією розуміння, а не навпаки. Це вбереже від багатьох утрат і захистить від непомірних претензій «крутих» методологій, особливо тих, які*

оголошують себе останньою істиною, хоч за ними стоїть уже довга черга ще **останніших** (І. Дзюба, 3 криниці літ, II, 2001, 659).

перепрочітувати, -ую, -уєш, *недок.*, *ірон.* Подавати нове, відмінне від попереднього, тлумачення тексту, мовби заново його читати. *Нині багато говориться про взаємозалежність об'єкта і суб'єкта дослідження.. Однак на наших очах відбувається потворна гіпертрофія цього зв'язку, ..в масовій критичній практиці безвідповідальний зсув у бік суб'єкта, коли той, хто мав би інтерпретувати явище, насправді демонструє себе, свій артистизм в інтелектуальних викрутах і фактично задля честолобного самоствердження просто паразитує на досліджуваних текстах, «перепрочитуючи» їх до демонстративної невпізнанності* (І. Дзюба, 3 криниці літ, II, 2001, 659–660).

самоствéрджуватися, -уюся, -уєшся, *недок.*, *ірон.* Намагатися вивіщитися серед інших людей, досягти домінувального статусу, принижуючи кого-небудь. *Нездатні до конструктивної праці, до позитивного самоствердження – «самостверджуються»* [гіперпатріоти], *обливаючи брудом усіх наліво й направо...* (І. Дзюба, Спогади і роздуми..., 2008, 313). – У СУМ: самоутвѣрджуватися –утверджувати самого себе, свою особу, цінність, своє значення.

Зі спогадів про мову матері І.М. Дзюби

висі́юга, -и, ч., *розм.* Чоловік високого зросту. «Такий **висюга**» (*високий*) (І. Дзюба, Спогади і роздуми..., 2008, 113).

одсажнюва́ти, -ію, -ієш, *док.*, *розм.* Обробити певну кількість сажнів землі. «Скільки це ви **одсажнювали?**» (І. Дзюба, Спогади і роздуми..., 2008, 111).

перешама́ркатися, -ються, *док.*, *розм.* Зіпсуватися, згнити. «Помідори **перешамаркаються**, а тоді на базар – так воно вже не те...» (І. Дзюба, Спогади і роздуми..., 2008, 110).

підхо́пень, -пня, ч., *розм.* Малолітня дитина, яку можна брати на руки. «Ти був тоді ще **підхопень**» (*малий*) (І. Дзюба, Спогади і роздуми..., 2008, 113).

погоди́нити, тільки 3 ос. одн. мин. ч., *розм.* Постояти, побути деякий час (про гарну погоду). «Ще б **погодило** завтра...» (І. Дзюба, Спогади і роздуми..., 2008, 110).

Книжні слова

велезмісто́вний, -а, -е, *книжн.* Сповнений надзвичайноглибокого внутрішнього змісту. Воно [п'ятитомове видання праць О.І. Білецького] *спромоглося й повинне далі відіграти значну роль у плідному причащенні,*

зокрема літературної молоді, до принадного і благородного, до **велезмістовного** і надихаючого світу знань та розсудів Олександра Івановича Білецького (І. Дзюба, 3 криниці літ, II, 2001 (1967), 523).

вселенськість, -кості, ж., книжн. Властивість і стан за знач. вселенський – який охоплює весь світ, усесвітній. Прикорінення: втома, капітуляція людини перед безмежністю і вічністю, перед своїм страхом – самообмеження (неминуче): знайти себе. Людина боїться, людині несила бути відкритою в увесь світ, у безмежжя і безчасся, і вона звужує себе: «знаходить себе». Вона не витримує холоду **вселенськості** і шукає тепла: сім'ї, дому, заняття... (І. Дзюба, Спогади і роздуми..., 2008, 276).

гуманбїди, -ів, мн., книжн. Людиноподібні розумні істоти, яким за звичай присвячують літературу з уфології та криптозоології. Тим, хто сподівається знайти в космосі життя, подібне до земного, «родичів» людини, «гуманобїдів» тощо: на шаховій дошці 64 клітини, 32 фігури – і ніколи за три тисячі років не повторилася жодна з мільйонів зіграних партій! І не повториться. А ви хочете, щоб повторилися комбінації мільярдів мільярдів елементів життя... (І. Дзюба, Спогади і роздуми..., 2008, 245).

європоцентричний, -а, -е, книжн. Який дотримується поглядів європоцентризму – світоглядної позиції, згідно з якою історичні явища, розвиток націй розглядають крізь призму історії Європи. Неясний відгомін цих захоплюючих мандрів та вражаючих відкриттів, що так розширили горизонти європейців, знаходимо і в книзі англійського письменника [Томаса Мора] – насамперед у розповідях розважливого подорожанина Рафаїла. Він [Рафаїл] почасти поділяє подив «європоцентричних» мандрівників перед незвичним способом життя (І. Дзюба, Україна у пошуках..., 2006 (1978), 29).

некомпенсований, -а, -е, перен., книжн. Незрівноважений, беззастережний. Певно нігілізм, як безоглядне і принципово **некомпенсоване** заперечення цінностей.. коріниться в самій людській природі (суспільній, моральній і навіть біологічній), є однією з людських потенцій (І. Дзюба, 3 криниці літ, II, 2001 (1994), 651).

оказенитися, -юся, -ишся, книжн. Набути казенного вигляду, характеру; стати шаблонним, банальним. Страх пригнічує, але ентузіазму не викликає. Потрібна влада міфу. Парадокс: це було тільки в передвоєнні роки. Після війни це стало анахронізмом, хоч культ Сталіна зріс ще більше, – але, видно, заформалізувався, **оказенився** (І. Дзюба, Україна у пошуках..., 2006, 609).

позиціонувати, -ую, -уєш, недок., книжн. Характеризувати себе, визначати своє становище з якого-небудь боку, демонструвати які-небудь принципи, погляди. Журнал [«Листи до приятелів»] **позиціонував** себе як орган незалежної думки, ..як трибуну толерантного обговорення болючих

питань українського життя, вільного обміну поглядами, коректної політики (І. Дзюба, На трьох континентах, І, 2013 (2010), 180).

Спеціальні слова

атональний*, -а, -е, муз. Написаний без тональної організації звуків; позбавлений ладових зв'язків, тональних відношень. *Тим більше що й зустрічають вони [фанати футболу, року й пива] скрізь таких самих, як вони: яке їхало, таке й здибало. Варшава, Прага, Відень, Грац, Мюнхен, Берлін і т. д. – все це одне й те саме: скрізь пивні бари й водяра.., а на джаз-концертах чи вечорах атональної музики та на міжнародних наукових конференціях тощо – ще й «натовп макроекономістів і богословів»* (І. Дзюба, Чорний романтик., 2017, 30–31). – У СУМД: без іл.

кіновирізність, -ності, ж. Кінематографічна виразність; здатність впливати на почуття глядача за допомогою кінематографічних засобів. *Багато хто.. побачив фільм [«Тіні забутих предків» Сергая Параджанова] видовищно-етнографічний, побачив барвистість і фантазію, але не помітив ствердження нових принципів кіновирізності: композиційно і живописно осмисленої картинності, ..утвердження кінометафори як самої тканини кіномови, а не як її епізодичної оздобы або гострої приправи* (І. Дзюба, З криниці літ, ІІ, 2001 (1970), 774–775).

класократія, -ї, ж., політ. Форма організації правлячої еліти, за якої «органічні» класи, за висловленням В. Липинського, володіють засобами виробництва. *За аналогією згадуються «Листи до братів-хліборобів» Вячеслава [В'ячеслава] Липинського, його ідея класократії – влади національної хліборобської еліти* (І. Дзюба, Порнократія на марші, 2007 (2003), 9). – За В'ячеславом Липинським (1882 – 1931), українським істориком, філософом, публіцистом, громадсько-політичним діячем, ідеологом українського консерватизму, класократія – один з типів національних аристократій. Він вважав, що найпридатнішою для України формою організації правлячої еліти є класократія.

неконформний, -а, -е, психол. Якому не властивий конформізм, здатність пристосовуватися до оточення, життєвих обставин; непристосований. *Од світу ні в яке вікно не вистрибнеш. А надто од світу абсурду, який обступає оповідача – неконформного інтелігента, кандидата в самашедші* (І. Дзюба, Є поети для епох, 2011, 71). – Ідеться про роман Ліни Костенко «Записки українського самашедшого» (2011).

прерафаелітизм, -у, ч., мист. Напрямок у поезії й живописі в англійській культурі другої половини XIX ст., що ґрунтувався на мистецтві раннього Відродження – до Рафаеля. *Коли заперечують можливість конструктивного впливу критики на мистецтво, можна згадати Джона Рьоскіна, чий праці поклали початок прерафаелітизму* (І. Дзюба, Спогади і роздуми., 2008, 196–197). – Джон Рьоскін (1819–1900) – англійський

письменник, літературний критик, мистецтвознавець, художник. – Рафаель Санті (1485–1520) – італійський художник, портретист, графік, архітектор, один з найславетніших представників мистецтва Високого Відродження, аборимського класицизму початку XVI ст.

преромантизм, -у, ч. Літературний напрямок в європейській та американській культурі 2-ої пол. XVIII – початку XIX ст., що передував романтизму. Романтизм (тобто деякі його різновиди – так це треба розуміти в кожному випадку) ніс у собі протест проти рутини і гніту феодального суспільства – це до очевидних революційних рухів; це, зокрема, стосується раннього романтизму – **преромантизму** (І. Дзюба, 3 криниці літ, II, 2001 (1996), 328).

розкозачення, -я, с., іст. Суспільно-політичне явище, пов'язане з позбавленням права козаків на їхню самоназву, зменшенням кількості козацьких реєстрів, згодом ліквідацією реєстрового козацтва як окремої верстви населення. Самоназва «козаки» була досить авторитетною протягом XVII та на початку XVIII ст. ..Але вона, по-перше, не охоплювала всього етносу; по-друге, втратила свою значеннєву відповідність після того, як російський царизм (в особі Катерини II) здійснив **розкозачення** і закріпачення переважної частини цієї козацької людності (І. Дзюба, Україна у пошуках..., 2006 (2001), 126). – Військовим та адміністративним центром козацтва на південних українських землях була Запорозька Січ, що існувала із середини XVI ст. до 1775 р. У 1775 р. війська російського корпусу на чолі з генералом П. Текелієм зруйнували Січ. У серпні вийшов маніфест імператриці Катерини II про ліквідацію Нової Січі. Військо Запорозьке оголосили розпущеним.

Джерела

1. Дзюба І.М. Є поети для епох. Київ, 2011.
2. Дзюба І.М. 3 криниці літ: тритомовик. Т. II. Київ, 2001.
3. Дзюба І.М. Спогади і роздуми на фінішній прямій. Київ, 2008.
4. Дзюба І.М. Україна у пошуках нової ідентичності: статті, виступи, інтерв'ю, памфлети. Київ, 2006.
5. Дзюба І.М. Чорний романтик Сергій Жадан. Київ, 2017.

References

1. Dziuba I.M. (2011). Ye poety dlia epokh. Kyiv: Lybid (in Ukr.).
2. Dziuba I.M. (2001). Z krynytsi lit. T. II. Kyiv: Oberehy: Helikon (in Ukr.).
3. Dziuba I.M. (2008). Spohady i rozдумы na finishnii priamii. Kyiv: Krynytsia (in Ukr.).

4. Dziuba I.M. (2006). Ukraina u poshukakh novoi identychnosti: statti, vystupy, interviu, pamflety. Kyiv: Ukraina (in Ukr.).
5. Dziuba I.M. (2017). Chornyi romantyk Serhii Zhadan. Kyiv: Lybid (in Ukr.).

ОГЛЯДИ

Юлія Цигвинцева

**Лексикографічна проблематика в програмі X Міжнародного
симпозіуму українців Середньої і Східної Європи «Сучасна
україністика: проблеми мови, літератури, культури»
(Оломоуц, Чехія, 5-6 листопада 2020 р. у режимі
відеоконференції)**

У ХХІ столітті все ще актуальною залишається потреба відкривати Україну світові, поширювати знання про українське за межі державного кордону. Саме тому студії з україністики не втрачають вагомості та викликають інтерес дослідників.

Відтворити широту животрепетних питань сучасної україністики намагалися учасники X Міжнародного симпозіуму українців Середньої і Східної Європи «Сучасна україністика: проблеми мови, літератури, культури», що відбувся в режимі відеоконференції 5-6 листопада 2020 р. на базі кафедри славістики Університету імені Ф. Палацького в Оломоуці в координації з Інститутом української мови, Інститутом літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України та Національним університетом «Львівська політехніка».

Симпозіум зібрав більше 50-ти науковців. Захід відкрила доктор філологічних наук, професор кафедри славістики Університету ім. Ф. Палацького в Оломоуці **А. Архангельська**. Вітальне слово виголосив декан філологічного факультету цього ж університету **З. Пехала**.

Пленарне засідання розпочав директор Інституту української мови НАН України **П. Гриценко** доповіддю «Україністика vs. славістика: концептуалізація сучасної лінгвоукраїністики», продовжив – директор Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка **М. Жулинський** доповіддю «Леся Українка: мужній голос національної відповідальності».

6 листопада одночасно працювали 5 секцій, діалог у яких точився довкола проблем синхронної та діяхронної лінгвістики, лінгвістики тексту і дискурсу, лінгвостилістики і лінгвопоетики, сучасного літературознавства й журналістики, а також лінгводидактики та філософії культури. Тематичний спектр виголошених доповідей надзвичайно широкий.

Пізнавальною для лексикографів була доповідь **Є. Барань** «Іштван Удварі – лексикограф, дослідник українсько-угорських, русинсько-угорських міжмовних контактів», у якій науковиця акцентувала увагу на

заслугах Іштвана Удварі у сфері дослідження історії української мови, української та русинської історичної діалектології, мови бачвансько-сримських русинів, угорської україністики, українсько-угорських, русинсько-угорських міжмовних контактів, виявлення, дослідження та видання давніх східно- та південнослов'янських писемних пам'яток. Дослідниця наголосила на тому, що важливою частиною роботи Іштвана Удварі стала лексикографічна діяльність. За його редакцією була видана шеститомна база даних українсько-угорського словника (Ніредьгаза, 2000-2003), у якій число реєстрових слів сягає 92 тис. Окрім загальновживаних, до реєстру цієї бази увійшла значна кількість діалектних лексем, термінів, сакральної лексики; до заголовних слів залучено багато стійких зворотів. Як продовження цієї роботи побачив світ і двотомний «Угорсько-український словник» (Ніредьгаза, 2005-2006), загальна кількість реєстрових слів якого перевищує 71 тис. Доповідачка зазначила, що до сьогодні це найоб'ємніший та найповніший угорсько-український словник.

А. Йодловська в доповіді «Перцептивний модус «смак» та його вербалізація у структурі словникових дефініцій (за словниками української, російської та англійської мов)» проаналізувала відображення модусу «смак», отриманого внаслідок перцептивної діяльності людини, у дефініціях тлумачних словників, намагаючись визначити місце цього модусу в тлумаченні конкретної іменникової лексики. Для дослідження перцептивної ознаки доповідачка обрала назви перших, других страв та десертів різних національних кухонь. На основі словникових статей «Словника української мови» в 11 томах, «Толкового словаря русского языка» С. І. Ожегова та Н. Ю. Шведової, «Словаря современного русского литературного языка» в 17 т., «Collins English Dictionary» та «The Longman Dictionary of Contemporary English» зроблено висновки про взаємодію смаку з іншими модусами перцепції, а також про те, що модус «смак», як і інші перецептивні модуси, доцільно включати в структуру словникових дефініцій, оскільки вони є релевантними для розуміння значення відповідних лексем і без них дефініція стає малоінформативною.

Доповідь **І. Казимирової** «Концептуалізація лінгвістичних знань у діяхронійному аспекті» присвячена дослідженню процесів осмислення та структурування лінгвістичних понять. Джерельну базу дослідження склали, поряд з іншими вторинними джерелами, граматики, словники, енциклопедії. Дослідниця дійшла висновку, що вивчення процесів концептуалізації лінгвістичного знання передбачає аналіз еволюції формальної й формально-семантичної варіантності лінгвістичних термінів і відтворення їхнього семантичного розвитку в проєкції на сучасний стан лінгвістичної науки. Результати, одержані за допомогою методики діяхронійного опису еволюції терміноконцептів лінгвістики, на думку

доповідачки, можуть бути використані в укладанні історичного словника лінгвістичних термінів, яке вона вважає перспективним та актуальним.

І. Кульчицький у доповіді «Формалізація структури тексту при використанні корпусних технологій» зосередив увагу на одному із сучасних методів лінгвістичних досліджень. Він підкреслив, що корпусна лінгвістика, яка нині стрімко розвивається, вимагає особливої уваги до форми тексту, адже комп'ютер сприймає мовний продукт не так, як людина. Саме тому для створення та використання корпусів необхідно створити модель тексту і тим чи тим способом упровадити її у відповідне програмне забезпечення. Корисними є покликання доповідача на світові корпусозорієнтовані студії та спеціалізовані видання, наприклад журнали «International Journal of Corpus Linguistics», «Corpus Linguistics and Linguistic Theory», «Corpora» тощо. І. Кульчицький продемонстрував формалізацію та членування тексту на прикладі кількох ієрархічних рівнів – знакового, словесного, реченнєвого.

І. Самойлова в доповіді «Авторське слово в словнику мови творчої особистості й у тлумачному загальномовному словнику» зосредила увагу на понятті «авторський словник» та на типології авторських словників, на значенні авторських слів для науково-описових досліджень та їхньому впливі на загальноновживаний лексикон. На прикладі мови І.М. Дзюби доповідачка запропонувала свою модель диференційного пояснювального словника та підсумувала, що авторський словник є ресурсом для оновлення реєстру, граматичної, семантичної, стилістичної та іншої характеристики слів у тлумачних загальномовних словниках.

Жвавій дискусії та зацікавлене обговорення викликали також доповіді про сучасний стан української мови – **А. Ковтун** «Від розширення семантики релігійного слова – до загальноновживаної лексики української мови», **Ю. Романюк** «Функціонально-стилістичний потенціал дієслів-жаргонізмів у Інтернет-комунікації», **О. Таран** «Одиниці українського загального сленгу з погляду походження», **Ю. Вознюк** «Способи неосемантизації української лексики», а також діахронні аспекти опису лексики – **О. Суховій** «Графіко-орфографічні особливості рукописної збірки «Казань» Варлаама Ясинського» й **І. Царалунги** «Консонантизм українського ділового письменства XIV ст. у контексті теорії мовної варіативності», які так чи інакше пов'язані з проблемами лексикографії.

До засідання симпозіуму україністів було оприлюднено електронний збірник наукових праць *Ucrainica X. Současná Ukrajínistika. Problémy jazyka, literatury a kultury: Sborník vědeckých článků z mezinárodní konference «X Olomoucké sympozium ukrajínistů střední a východní Evropy»* (Olomouc, 9–10.09.2020). Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2020. Матеріали збірника засвідчили високий рівень зацікавлення науковців проблемами україністики та широту спектру українознавчих студій у сучасній Європі.

ЮВІЛЕЇ

Лілія Дідун

ВІРНІСТЬ СЛОВУ **До 85-річчя Віри Максимівни Білоноженко**

Саме до словника звертається зацікавлений користувач, аби віднайти потрібне слово, а з ним – і відповідь на своє питання. Так, лексикографічні праці різних типів, одностомні й багатотомні, орієнтують нас у безмежному просторі Слова. Але щоб почерпнути необхідну лексему зі словника, її спершу потрібно внести до його реєстру дбайливою рукою лексикографа. В усі часи, відколи живе словникарство, кожне слово, занотоване чи то пером та чорнилом, за допомогою друкарської машинки чи нових комп'ютерних технологій, потрапляє до словника під пильним оком лексикографа. Така копітка праця вимагає уважного ставлення до кожного слова і той, кого доля привела у лексикографію, неодмінно це знає. Прикладом такого уважного, дбайливого до кожної лексеми й залюбленого у

свою справу науковця є Віра Максимівна Білоноженко, відомий лексикограф, фразеограф і фразеолог.

Віра Максимівна народилася у Києві 6 липня 1935 р. у родині Максима Гнатовича й Олени Іванівни Білоноженків. Її дитинство припало на воєнне лихоліття та важкі післявоєнні часи. До першого класу середньої школи № 6 майбутній науковець пішла у 1944 р., потім перейшла до 109 школи, де навчалася з другого класу. Після закінчення її у 1953 р. дівчина вступила на українське відділення філологічного факультету Київського державного (нині національного) університету ім. Т. Шевченка, який закінчила 1958 р.

З того ж року Віра Максимівна назавжди пов'язала своє життя з наукою. Вона почала працювати в Інституті мовознавства АН і розпочала свій довгий науковий шлях у відділі словників на посаді старшого лаборанта. У 1984 р. дослідниця захистила кандидатську дисертацію «Фразеологічне значення та способи його опрацювання у словнику», науковим керівником якої був доктор філологічних наук Л. С. Паламарчук. У 1990 р. їй присвоєно звання старшого наукового співробітника. У 1991 – 2002 р. науковець працювала в Інституті української мови НАН України старшим науковим співробітником того ж відділу, який на той час мав назву відділ лексикології та лексикографії.

1989 р. вийшла друком монографія «Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів», написана Вірою Максимівною у співавторстві з І. С. Гнатюк. У монографії, що містить важливі напрацювання з теорії фразеології, В. М. Білоноженко належать розділи «Фразеологічне значення та способи його розробки в словнику» та «Способи тлумачення фразеологічного значення». Ця книга є високо цитованою працею, адже кожний дослідник, що працює над дисертацією із фразеології, не зможе обійтися без оперття на базові теоретичні основи, зокрема викладені й у цій монографії. Найкращим цьому підтвердженням є низка кандидатських і докторських робіт, монографій та наукових статей з фразеології, в яких дослідники вдячно її цитують.

Проте все ж основними в професійному житті Віри Максимівни були словники. Науковець долучилася до роботи над «Словником української мови» в 11 т. (1970 – 1980), «Фразеологічним словником української мови» у 2-х т. (1993), «Словником фразеологізмів української мови» (2003), «Словником української мови» за ред. В. В. Жайворонка (2012; перевидання 2016). Як відданий своїй справі лексикограф, навіть перебуваючи на заслуженому відпочинку, Віра Максимівна не випускала улюблену справу ні з серця, ні з рук. Впродовж 2002 – 2014 рр. вона працювала над усталеними словосполученнями до перших п'яти томів «Словника української мови» у 20 т., який із 2010 р. видає Український мовно-інформаційний фонд НАН України.

Колега Віри Максимівни, Т. В. Цимбалюк-Скопненко, зазначила, що «Словник української мови» в 11 т. дослідниця вважає найосновнішою працею свого життя і що «найбільшу втіху їй принесла саме колективна праця над академічними лексикографічними та фразеологічними кодексами» [2: 151]. Не дивно, що саме «Словник української мови» в 11 т. виокремлює Віра Максимівна з-поміж свого словникарського доробку і надає йому такого значення, адже, за влучним висловом В. О. Винника, який також брав участь у створенні цієї визначної праці, «зрілість культури нації серед інших показників визначається рівнем розвитку її лексикографії – передусім наявністю в її доробку великих за обсягом реєстру словників тлумачного типу» [1: 16]. В. М. Білоноженко, тоді ще молодший науковий співробітник, долучилася до створення цієї фундаментальної лексикографічної праці у 1961 р. і стала співавтором III, V, VIII та XI томів словника.

Плин часу невинний і з ним розвивається наша мова, примножується краса українського слова, що й відображається у нових словниках. Поряд зі знаковими академічними працями з'являються нові лексикографічні кодекси, зокрема як словник-додаток до визначного досягнення української лексикографії – «Словника української мови» в 11 томах (1970 – 1980) – постав «Словник української мови в 11 томах. Додатковий том» (2017). Віра Максимівна свого часу долучилася до укладання матеріалів, що лягли в основу додаткового тому фундаментальної одинадцятитомної праці. Її дбайливою рукою були укладені матеріали на літери *Н* та *Р* для майбутнього словника, які доопрацювали й підготували до публікування колеги по відділу к. філол. н, ст. наук. сп. І. С. Гнатюк (словникові статті на літеру *Н*) та к. філол. н, ст. наук. сп. Н. В. Сніжко (словникові статті на літеру *Р*).

Фразеологія є виразним показником національної специфіки, культурних надбань нації, її називають душею мови. Виплекати цю розмаїтість у словнику – копітке завдання, але В. М. Білоноженко разом з колегами збагатили українську лексикографію академічними «Фразеологічним словником української мови» у 2-х т. (1993), у якому науковець є співавтором та співредактором, та «Словником фразеологізмів української мови» (2003), над яким вона працювала у співавторстві з І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук, Н. М. Неровною та Т. О. Федоренко, а відповідальне редагування словника здійснив В. О. Винник.

Відділ, де свого часу працювала Віра Максимівна, з новими завданнями, але з дотриманням лексикографічних традицій, до випрацювання методологічних основ яких науковець доклала зусиль, продовжує працювати над новими словниками. Зокрема досвід колективу укладачів академічних фразеологічних словників, до якого належить В. М. Білоноженко, активно залучався у роботі над фіксацією фразеологічних одиниць з творів письменників, публіцистів та перекладачів у «Словнику мови творчої особистості XX – поч. XXI ст.».

Безсумнівно, словник є важливим маркером рівня розвитку мови. Він незамінний, коли потрібно віднайти необхідне слово, значення, фразеологізм. Однак не менш важливою є «лексикографія в портретах», потрібно завжди пам'ятати про людей, відданих серцем словникарству, завдяки чийм старанням ми можемо заглянути у цей, за словами М. Рильського, «пишний яр» і знайти там слово, виплекане їх дбайливими руками.

Література

1. Винник В. О. Як створювався академічний тлумачний словник «Словник української мови» в 11-ти томах. Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія / Відпов. ред. к. філол. н. І.С. Гнатюк. Київ, 2011. С. 16 – 27.
2. Цимбалюк-Скопненко Т. В. Служіння слову. Життєвий і професійний шлях лексикографа і фразеолога В. М. Білоноженко. Лексикографічний бюлетень. Зб. наук. праць / Відп. ред. І.С. Гнатюк. Вип. 24. Київ, 2015. С. 148 – 152.

References

1. Vynnyk, V. O. How the academic explanatory dictionary «Dictionary of the Ukrainian language» in 11 volumes was created. Ukrainian lexicography in the All-Slavic context: theory, practice, typology. Kyiv, 2011. P. 16 – 27. (in Ukr.).
2. Tsymbaliuk-Skopnenko, T. V. Service of the word. Life and professional path of lexicographer and phraseologist V. M. Bilonozhenko. Lexicographic bulletin. Coll. Science works. Vip. 24. Kyiv, 2015. S. 148 – 152. (in Ukr.).

СТОРІНКА ПАМ'ЯТІ

Ірина Гнатюк

**ВЕРШНИК У ЦАРИНІ СЛОВА
Світлої пам'яті В.О. Винника
(01.01.1929 – 24.03.2020)**

24 березня 2020 р. на 92-ому році життя пішов у вічність Василь Олексійович Винник – відомий мовознавець, кандидат філологічних наук, професор, лауреат Державної премії СРСР (1983 р.), відмінник народної освіти України, заслужений професор Київського національного лінгвістичного університету.

Василь Олексійович народився 1 січня 1929 року в селі Федорівка (тепер – Чубарівка) Пологівського району Запорізької області в родині селян-хліборобів. Навчання у Федорівській (на той час Власівській) середній школі перервала війна. Після вигнання фашистських окупантів з рідного села у вересні 1943 року здібного й охочого до навчання юнака запрошують учитися до відновленого Федорівського сільськогосподарського технікуму, що готував молодших агрономів-рільників. Після закінчення 1947 року технікуму з відзнакою працював агрономом-насіннєзнавцем Червоноармійського (тепер Вільнянського) районного відділу сільського господарства Запорізької області, а з вересня 1949 р., успішно склавши вступні іспити, став студентом факультету мови і літератури Запорізького державного педагогічного інституту. У 1953 році він блискуче закінчив Інститут, одержав диплом із відзнакою і був направлений на педагогічну роботу в середню школу № 6 м. Бердянськ, у якій працював учителем української мови та літератури, а згодом і завідувачем навчальної частини. Вчителювання поєднував із викладацькою працею в Бердянському державному педагогічному інституті.

У 1960 р. після успішного складання конкурсних іспитів вступає до аспірантури Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН України. Майже три десятиліття пов'язує Василя Олексійовича з цією академічною установою. Тут він підготував і успішно захистив кандидатську дисертацію, написав ґрунтовні теоретичні праці, став автором і редактором фундаментальних словників української мови. Тут розкрився його талант науковця, організаторський хист, коли тривалий час він виконував обов'язки вченого секретаря, заступника завідувача відділу, очолював профспілкову організацію наукового колективу.

З 1963 року після завершення аспірантської підготовки В.О. Винник став працювати в Інституті мовознавства на посаді молодшого наукового співробітника відділу лексикології та лексикографії, який на той час очолював його науковий керівник (тоді ще кандидат філологічних наук) Леонід Сидорович Паламарчук – талановитий адміністратор, умілий організатор лексикографічної роботи і досліджень з лексикології та теорії лексикографії, гуманна і доброзичлива людина. Василь Олексійович завжди наголошував, що для нього було великим щастям працювати під керівництвом Леоніда Сидоровича. Незабаром Василь Олексійович став його першим помічником – ученим секретарем відділу лексикології та лексикографії, а згодом – після того, як Леоніда Сидоровича було призначено також і на посаду заступника директора Інституту – заступником завідувача цього відділу.

У 1965 року Василь Олексійович успішно захищає кандидатську дисертацію **«Назви одиниць виміру і ваги в українській мові»**. Дослідження цієї лексичної групи, яка своїм корінням сягала найдавнішого пе-

ріоду історії української мови, збагатило українську лексикологію щедрим матеріалом для пізнання процесів формування метрологічних понять, способів їхньої вербалізації, а також ролі та місця цих лексичних одиниць у загальній системі української мови. На основі багатой джерельної бази переконливо доведено, що метрологічна лексика української мови сформована переважно на основі внутрішніх лексичних ресурсів, а питома вага назв іншомовного походження невелика. 1966 року під однойменною назвою опубліковано монографію, яка стала взірцем студій лексики української мови за окремими тематичними групами. Цей напрям заклав основи системних досліджень з лексикології, що згодом стало підґрунтям для створення фундаментальних синтезованих курсів «Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія» (К., 1973) та «Історія української мови. Лексика і фразеологія» (К., 1983). Василь Олексійович був співавтором цих праць, підготувавши розділи **«Загальнонародна, діалектна і професійна лексика»**, **«Жаргонізми і арготизми»** (1973) та **«Розвиток тематичних груп лексики в українській мові XIX – поч. XX ст.»** (1983). Праці Василя Олексійовича з історичної лексикології увійшли до бібліографічних джерел «Етимологічного словника української мови».

В.О. Винник – яскравий представник когорти лексикографів, безпосередньо причетних до створення тлумачного **«Словника української мови»** в одинадцяти томах, який і сьогодні, позначений печаттю своєї доби, залишається неперевершеним досягненням у багатовіковій історії української лексикографії, важливою пам'яткою і яскравим свідченням невмирущості українського слова.

Важливий внесок у створення цієї праці належить і В.О.Винникові. З вересня 1963 р. він став укладачем матеріалів IV тому, редактором якого був старший науковий співробітник А. А. Бурячок. Матеріали, укладені Василем Олексійовичем, відзначилися високим рівнем фахового опрацювання. Невдовзі – в січні 1966 р., коли постало питання про розширення кола редакторів Словника добре підготовленими фахівцями-лексикографами, за рекомендацією А.А. Бурячка Василя Олексійовича було призначено редактором матеріалів V тому. Працюючи над підготовкою до друку Словника української мови, Василь Олексійович уклав частину матеріалів IV тому (на літеру «К»), а після залучення його до редагування – здійснював доопрацювання і редагування матеріалів V і VIII томів як один зі співредакторів цих томів та член редакційної колегії. У 1983 році групі вчених (серед них і В.О. Винникові) за створення «Словника української мови» в 11 т. (1970 – 1980) було присвоєно звання лауреатів Державної премії СРСР.

З 1984 року Василь Олексійович очолює групу, яка працювала над новою лексикографічною працею – **«Фразеологічним словником української мови»**. Разом із колегами він готує проспект-інструкцію для укла-

дання Словника, укладає матеріали на літеру Д, редагує матеріали літер А, В, Л, М, О, Т, допомагає редакторам, які ще не мали на той час належного досвіду редакторської роботи. Словник вийшов друком 1993 року в двох книгах. Це найбільше і найповніше зібрання української фразеології, опрацьоване відповідно до вимог сучасної світової фразеографії. Потреба громадськості в цій праці була дуже велика, про що свідчить її наступне перевидання в 1999 році.

За безпосередньою участю В.О. Винника створено такі важливі лексикографічні праці, як: **«Русско-украинский словарь юридической терминологии»** за загальною редакцією Б.М. Бабія (1985; співавтор і редактор-лексикограф), **«Словник фразеологізмів української мови»** (2003; перевидання 2008; відповідальний редактор), **«Словник української мови»** (2012; перевидання 2016; співукладач), **«Словник української мови в 11 томах. Додатковий том»** : у 2-х кн. (2017; співредактор).

Праця в галузі української лексикографії – участь у створенні словників і розроблення питань теорії словникарства – була визначальним напрямом у науковій діяльності В.О. Винника, але далеко не єдиним. Коло його наукових інтересів досить широке: лексикологія, фразеологія, діалектологія та історія української мови, окремі питання загального мовознавства, теорії наукового перекладу та ін. У його науковому доробку 130 наукових публікацій.

Василь Олексійович працював у галузі наукового перекладу, здійснив ряд перекладів суспільно-політичних праць з російської мови на українську, узагальнив свої погляди стосовно окремих питань теорії перекладу в низці статей. Його заслуги в цій галузі були гідно оцінені: в 1975 році він нагороджений Грамотою Президії Верховної Ради України.

Багато уваги приділяв Василь Олексійович і питанням піднесення культури української мови. Він готував матеріал для радіо- і телепередач із цієї тематики і виступав перед радіослухачами й телеглядачами, зокрема в 70-х – 80-х роках минулого сторіччя. Його передачі мали великий успіх, про це свідчить чимало листів радіослухачів та телеглядачів, надісланих особисто йому.

Від жовтня 1988 року Василь Олексійович переходить на викладацьку роботу до Київського державного педагогічного інституту іноземних мов (тепер – Київський національний лінгвістичний університет) – стає доцентом кафедри загального та українського мовознавства цього навчального закладу, а з 1991 року – професором. Зрівнявшись із викладацькою працею і набувши заслуженого авторитету серед студентів та колег, він решту свого життя присвячує улюбленій справі. Педагог за освітою, Василь Олексійович упродовж багатьох років передавав свої знання та досвід новим поколінням філологів. Під керівництвом професора В.О. Винника захищено докторську і 10 кандидатських дисертацій. За досягнення в галузі підго-

товки наукових кадрів Президія Академії педагогічних наук України з нагоди 80-річного ювілею нагородила В.О. Винника своєю найвищою відомчою відзнакою – нагрудним знаком «К. Д. Ушинський».

Василь Олексійович Винник прожив велике, змістовне, сповнене глибокого сенсу життя, створив праці, які непідвладні плинові часу, зберіг у своїй пам'яті і передав нам історію цілої епохи, залишив по собі учнів, послідовників, талановитих, як і сам, дітей, онуків і правнуків, своє сиве сонечко – улюблену дружину Лідію Андріянівну, яка гідно і віддано виважувала з обранцем своєї Долі кожен крок золотого поля Життя.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ КОНСУЛЬТАЦІЇ

Лариса Мовчун

Гривна і гривня, рубль і карбованець

Грошова одиниця в Україні має назву *гривня*. Історія цього слова багатовікова. Вона починається з шийної прикраси у вигляді обруча, відомого різним народам з бронзової доби. У слов'ян цей обруч називали *гривна* – від слова *грива* «шия, потилиця», а оскільки такі прикраси нерідко робили з монет, слово *гривна* розширило своє значення: гривною почали називати грошову одиницю у вигляді срібного зливка. В українській мові слово зазнало звукових змін, за словом *гривна* залишилося початкове значення «шийна прикраса», а за словом *гривня* закріпилося нове: «грошова і вагова одиниця». Гривня була в обігу в Київській Русі X–XIV ст.

Після утворення Української Народної Республіки в 1917 р. та проголошення її 22 січня 1918 р. незалежною державою була затверджена національна валюта – вона отримала назву *гривня*. В обіг було введено купюри номіналом дві, десять, п'ятсот, тисяча і дві тисячі гривень.

Історія нової гривні розпочалася 24 серпня 1991 р. після ухвалення позачерговою сесією Верховної Ради УРСР Акта проголошення незалежності України. Гривня стала розрахунковим засобом з 1996 р.

Нерідко можна почути, що замість нормативного слова *гривня* вживають *гривна*. Також типова помилка в усному мовленні – неправильне відмінювання: *п'ять гривнів, десять гривнів, сто гривнів*. *Гривня* – іменник жіночого роду м'якої групи першої відміни. Він змінюється за зразком слів *вишня, бояришня, їдальня, спальня*. У формі родового відмінка множини у слова *гривня* нульове закінчення, а між двома приголосними в кінці слова з'являється звук *е*, як у прикладах *вишня – вишень, їдальня – їдалень*. Таким чином, правильно *п'ять гривень, десять гривень, сто гривень*. Наприклад: *Ніс як за сім гривень сокира* (приказка); *Під час концерту Сергія Жадана у Чернівцях зібрали більше шести тисяч гривень для військових* (з газети).

Іноді літні люди, пам'ятаючи про радянську грошову систему, уживають слово *рубль* стосовно сучасної гривні. Слід мати на увазі, що *рубль* – це назва сучасної валюти Російської Федерації і Республіки Білорусь. Грошовий знак СРСР українською не *рубль*, а *карбованець*. *Карбованець* – так називали в різні часи валюти Російської імперії, Української Народної

Республіки (адже в обігу були і *карбованець*, і *гривня*), СРСР і сучасної України в період з 1991 по 1996 р.

Слово *карбованець* залишило помітний слід у фразеології: *довгий карбованець* (значний і легкий заробіток); *слизький карбованець* (нечесно зароблені гроші), *карбованці бряжчать* (хтось має гроші), *не вартий карбованця* (хтось чи щось не має цінності, значення, не вартий уваги). Однак російські фразеологізми і приказки з компонентом *рубль* не завжди перекладають українською зі словом *карбованець*. Пор.: рос. *бить рублем* – *бити гривнею*; рос. *скажет слово - как рублем подарит* – *як словом озветься, то мов сонце засміється*; рос. *не рублем, так дубьем* – *не гаманцем, так дубцем*; рос. *денежка рубль бережет, а рубль голову стережет* – *хто шага не береже, той не варт і копійки*.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

ГНАТЮК Ірина Святославівна – кандидат філологічних наук, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні (Київ)

ДІДУН Лілія Іванівна – кандидат філологічних наук, Інститут української мови НАН України (Київ)

КАРПІЛОВСЬКА Євгенія Анатоліївна – доктор філологічних наук, професор, Інститут української мови НАН України (Київ)

МОВЧУН Лариса Вікторівна – кандидат філологічних наук, Інститут української мови НАН України (Київ)

САМОЙЛОВА ІРИНА АНАТОЛІЇВНА – кандидат філологічних наук, Інститут української мови НАН України (Київ)

СКОПНЕНКО Олександр Іванович – кандидат філологічних наук, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні (Київ)

СНІЖКО Наталія Володимирівна – кандидат філологічних наук, Інститут української мови НАН України (Київ)

ТИЩЕНКО Оксана Миколаївна – кандидат філологічних наук, Інститут української мови НАН України (Київ)

ЦИГВІНЦЕВА Юлія Олександрівна – аспірантка, Інститут української мови НАН України (Київ)

ЦИМБАЛЮК-СКОПНЕНКО Тетяна Василівна – кандидат філологічних наук, Інститут української мови НАН України (Київ)

ДЛЯ АВТОРІВ

Редколегія збірника наукових праць «Лексикографічний бюлетень» приймає до друку оригінальні, раніше не публіковані наукові статті, пов'язані з історією лексикографії, методикою й технологією укладання словників різних типів, аналізом українського та іноземного словникарства, лексикологією, фразеологією, а також із проблемами структурного, семасіологічного, комунікативного, соціо- та етнокультурного аналізу мовних фактів, словникові матеріали, рецензії, хроніки, огляди, присвячені видатним мовознавцям та науковим заходам. Публікація статей для авторів – безкоштовна.

Збірник містить рубрики: *Лексикографія, лексикологія, фразеологія: теорія та практика; Словникові матеріали; Комп'ютерні технології у лексикографії; Персоналії; Рецензії, анотації; Хроніки; Лексикографічні консультації; Різне.*

Рукописи можна подавати українською, іншими слов'янськими та англійською мовами.

Рукописи подавати ідентичними в паперовому (у 2-х пронумерованих примірниках) та електронному варіантах на адресу електронної пошти редколегії: slovsprava@ukr.net

Автор підписує першу сторінку паперового варіанта статті (дата, ПІБ).

Аспіранти і здобувачі подають статті з рекомендацією завідувача відділу чи наукового керівника.

Разом зі статтею подається підписаний Ліцензійний договір на використання твору.

Назва файлу має містити прізвище автора, наприклад: Петренко_стаття.doc

Кожна стаття рубрики «Лексикографія, лексикологія, фразеологія: теорія та практика» повинна мати такі компоненти: код УДК, назву статті та відомості про автора українською та англійською мовами. Інформація про автора обов'язково подається в такій послідовності: ПІБ повністю, науковий ступінь, учене звання, посада, місце роботи, поштова адреса з індексом, адреса електронної пошти. Ця інформація обов'язково дублюється українською й англійською мовами.

Вимоги до оформлення

Формат: А-4, через 1,5 інтервали.

Поля: праве – 1,5 см.; ліве, верхнє та нижнє – по 2,5 см; абзац – відступ на 1,25 см.

Шрифт: Times New Roman, розмір – 14, виконані на комп'ютері у редакторі WordforWindows (*.doc, *.docx, *.rtf). Для набору формул,

графіків і таблиць треба використовувати спеціальні програми, вмонтовані у Word for Windows.

Спеціальні символи:

лапки в українських текстах використовувати лише друкарські«», проте“” – в іншомовних текстах;

знак тире ставити комбінацією клавіш – Ctrl–мінус;

ініціали в межах статті подавати уніфіковано через знак «не-розривний проміжок» (Ctrl+Shift+проміжок): М. П. Лісовий.

Спеціальні шрифти (у разі їх використання) надсилати разом із файлом статті. У статті не ставимо переноси слів та кольорові виділення. Нумерація сторінок наскрізна по всьому рукопису. На першій сторінці номер не ставимо.

Ім'я та прізвище автора розміщувати справа, нижче зліва – УДК; назву друкувати по центру з великої літери:

Ольга Петренко

УДК 161.2.81'374.46

Один з аспектів лексикографічної фіксації термінів

Потім через рядок анотацію та ключові слова українською мовою. Анотацію англійською мовою розміщувати через рядок після Legend та References.

Вимоги до анотацій статей

– українською мовою: анотація (до 500 знаків) з ключовими словами (до 80 знаків, не більше восьми слів) без загальних слів, методологічних деталей, аббревіатур;

– англійською мовою: науковий реферат статті (від 1800 до 2000 знаків) з ключовими словами.

До рубрик *«Персоналії»*, *«Рецензії, анотації»*, *«Хроніки»*, *«Лексикографічні консультації»*, *«Різне»* – УДК, анотацію з ключовими словами українською мовою не подавати (англійською – за бажанням).

Покликання

– на наукові джерела списку літератури брати в квадратні дужки, сторінку зазначати через двокрапку після порядкового номера джерела, напр.: [21: 107], [Там само], [Там само: 108]; [22: 15; 23];

– на джерела списку умовних скорочень брати в круглі дужки, напр.: (СФУМ: 85), (Там само: 115);

– том багатотомного видання позначати римською цифрою після номера джерела, напр.: [7 V: 112].

Списки умовних скорочень та літератури

Джерела та Література подаються мовою оригіналу, оформлені відповідно до ДСТУ 8302:2015. Бібліографічне посилання.

Загальні положення та правила складання (див. http://library.nlu.edu.ua/Biblioteka/sait/DSTU_8302-2015.pdf)

Список джерел (з умовними скороченнями їхніх назв) подавати в алфавітному порядку через рядок після тексту статті. Літературу в алфавітному порядку слід подавати через рядок після списку умовних скорочень джерел. Бібліографічний опис оформити відповідно до загальноприйнятих вимог. Обов'язково зазначати: для багатотомних видань – скільки всього томів має видання, рік публікації першого та останнього тому; для статей – початкову та кінцеву сторінки в джерелі:

Джерела

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: в 7-ти т. Київ, 1982–2012.

Св. Л. – Люборадські. Семейна хроника А. Патриченка Свидницкого. *Зоря*. 1886. № 1–22.

Св. Л. 1 – Свидницький Анатоль. Люборацькі. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Фонд 3. № 3663. ч. 1. 373 с.

Література

1. Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови. Семантична структура слова. Харків, 1977. 114 с.

2. Малаховский Л. В. Теория лексической и грамматической омонимии. Львів, 1990. 240 с.

Legend (подавати після Літератури): ліва колонка – мовою оригіналу, а права – переклад англійською. **References** (через рядок після **Legend**) подаємо таким можливим варіантом структури бібліографічних посилань: транслітеровані прізвище й ініціали автора (між ініціалами і прізвищем – кома), в круглих дужках рік видання, переклад назви статті та джерела англійською мовою, вихідні дані з позначеннями англійською, в круглих дужках мова видання.

СТАТТІ, ПОДАНІ БЕЗ ДОТРИМАННЯ ВИМОГ, НЕ ПУБЛІКУЄМО.

Матеріали, подані для публікації у збірнику, підлягають конфіденційному рецензуванню, кожна стаття отримує не менше двох рецензій. За потреби може застосовуватися додаткове незалежне, конфіденційне рецензування.

Редакційна колегія збірника залишає за собою право рецензувати та редагувати статті. У разі негативної рецензії чи наявності суттєвих зауважень стаття може бути відхилена або направлена автору (авторам) на доопрацювання. Відхилені рукописи авторам не повертають. Рецензовані, доопрацьовані статті розглядає редакційна колегія збірника. До друку збірник рекомендує Вчена рада Інституту української мови НАН України.

Відповідальність за достовірність поданої інформації, посилань та правильність перекладу англійською мовою несе автор (автори) публікації.

Матеріали, що публікуються у збірнику, відбивають точку зору авторів, яка не завжди може збігатися з позицією редакційної колегії.

Для безпосереднього зв'язку редколегії збірника з автором до статті додається інформація: ПІБ автора, номер мобільного чи стаціонарного домашнього телефону, адреса електронної пошти.

На сайті <http://www.sloynyk.ua> можна безоплатно скористатися програмою транслітерації українського тексту латиницею.

На сайті <http://www.translit.ru> – транслітерація текстів старослов'янською та російською мовами.

Наукове видання

Лексикографічний бюлетень

Випуск 29

Відділ лексикології, лексикографії та структурно-математичної
лінгвістики, Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4,
м. Київ, 01001, Україна
тел.: 044 279-60-17.

e-mail: slovsprava@ukr.net